

AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOMBAN

A válságos történelmi helyzetre való tekintettel IV. Károly király 1918. október 25-én és 26-án nemzeti egységkormány megalakításán fáradozott, amelyben a régi politikusok és Károlyi Mihály hívei egyaránt helyet kaptak volna. Erőfeszítései azonban, főleg Károlyiék ellenállásán, kudarcot vallottak: ők egyedül akartak kormányra kerülni. A király október 26-án dolgavégezetlenül tért vissza Bécsbe, s megkérte Károlyit, hogy kísérje el. A közvélemény és a sajtó ezt a gesztust a Károlyi-kormány küszöbön álló kinevezéseként értékelte. Bécsben ellenben a király rendkívül udvariatlanul bánt Károlyival: egész nap várakoztatta, végül kihallgatás nélkül hazaengedte. Csak azért csalták a Lajtán túlra, hogy rövid időre bár, de elvonják a magyar politikai eseményektől. Október 27-én, vasárnap este a kormányválság megoldásával megbízott József főherceg és Károlyi ugyanazon a vonaton érkezett meg Budapestre, a Nyugati pályaudvarra, ahol óriási tömeg gyűlt össze. A tömeg Károlyit óriási üdvivalgással, József királyi herceget “nem kell diktátor” felkiáltással fogadta. Károlyit pártbéli társa, Lovászy Márton üdvözölte: “Ha nem lettél miniszterelnök a király akaratából, mi majd azzá teszünk téged a nép akaratából.”¹ Ez már a közelgő forradalom hangja volt, de a hang is, s maga Lovászy is sokakban vegyes érzelmeket keltett. Lovászy az október 16-i parlamenti ülésen, a vita hevében magából kikelve átkiabált a többség felé: “Igenis antantpártiak vagyunk! Ki akarunk békülni az antanttal! Barátunkká akarjuk tenni! Az antanttal akarunk menni, nem Németországgal!”² Magyarország ekkor még hadban állt az antanttal, s éppen ezért kijelentése sokak szemében hazaárulásnak számított.

Fülep részt vett ezen az eseményen: “Ők, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája ott voltak a Nyugati pályaudvaron, amikor Károlyi jött Bécsből, hozta a fölhatalmazást, hogy miniszterelnök lesz. Kicsit fahangon beszélt, mert farkastorokkal született, de ezzel se nagyon törődött.”³ (Az emlékezete azonban megcsalta, vagy a naplói-író feljegyzése pontatlan, mert Károlyi éppen hogy *nem hozta* a miniszterelnöki kinevezését.) Fülep és barátai, lévén vasárnap, nyilván a Vasárnapi Körben, s nem a

¹ Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. Bp. 1992. 15. Illetve: Magyarország története tíz kötetben 8/1. 1918–1919 1919–1945. Főszerkesztő Ránki György. Bp. 1978. 63.

² Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. Bp. 1992. II. 380.

Szellemi Tudományok Szabadiskolájában határozták el, hogy csatlakoznak a Károlyit fogadó tömeghez. Biztos, hogy nem a kíváncsiság, hanem Károlyi politikai programja iránti rokonszenv vitte oda, mert két nappal később iskolájuk bejelentette csatlakozását a Nemzeti Tanácshoz: “Csatlakozott a »*Szellemi tudományok iskolája*« is Balázs Béla, Fogarasi Béla, Fülep Lajos, Hauser Arnold, Lukács György, Mannheim Károly aláírásával.”⁴ Minden bizonnyal idevág Fodor András naplójegyzete: “Most hallom [ti. Füleptől – B. A.], hogy Lukácsék, Fogarasiék nevében is Fogarasi írta a csatlakozó följegyzést az őszirózsás forradalomhoz.”⁵ A csatlakozásban nincs semmi meglepő: 1918 őszén a magyar értelmiség színe-java Károlyi híve volt, s lelkesen üdvözölte a forradalmat. Vagy ha nem is volt lelkes, felismerte a változások elkerülhetetlenségét. A helyzet ellentmondásosságát, zavarosságát jól példázza gróf Mikes János katolikus püspök esete. Egyházmegyéjével november elején csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz⁶, 1919 februárjában pedig ellenforradalmi magatartása és legitimizmusa miatt internáltatta a Károlyi-kormány. A zavaros helyzet idézhette elő, hogy a későbbi történelmi események tükrében olyan, ma már meglepetést keltő személyek sem húzódtak félre, mint például Gömbös Gyula⁷, vagy Bangha páter. Bangha páter cikket is írt Göndör Ferencnek, a fékezhetetlen szociáldemokratának a lapjába. Cikke jól tükrözi a forradalomért nem lelkesedő, de azt elfogadó értelmiség hangulatát: “Ha forradalom eredménye és célja csakugyan ez volt: szabadulás az osztrák iga alól, demokratikus fejlődés, a népszabadságok teljessége, akkor ne féljen senki ellenforradalomtól, mert hisz az elért jó helyébe nem fogja senki visszasírni az elveszett rosszat.”⁸

Kiáltvány a magyar intelligenciához

Az 1918. október 31-én győztes őszirózsás forradalom és a nyomában járó események megosztották a magyar társadalmat. Volt, aki a háború elvesztését siratta, s volt, aki a vereséggel mit sem törődve ujjongott, hogy véget ért a háború. A legtöbben

³ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 290–291.

⁴ Csatlakozások a Nemzeti Tanácshoz. Világ, 1918. október 29. 5.

⁵ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 623. Nyilván félreértés, vagy pongyola fogalmazás, vagy sajtóhiba, hogy “Fogarasiék helyett Fogarasi írt alá”!

⁶ A katolikus papság csatlakozása. Alkotmány, 1918. november 8. 5.

⁷ Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Bp. 1979. 29.

⁸ Idézi: Göndör Ferenc: Vallomások könyve. Wien. 1922. 33.

az ország 1526-ban elveszített, s most visszaszerzett államjogi függetlenségét ünnepelték. A baloldali-liberális értelmiség nem ragadt le a nemzeti érdekeknél, gondoknál, messzebbre nézett: a világforradalom és a világbéke kitörésének lázában égett. Károlyi Mihályék az antantbarátság, a nemzetiségi megbékélés és a pacifizmus jegyében kezdték meg működésüket. November 2-án a tisztikart feleskették a Nemzeti Tanácsra, s Linder Béla hadügyminiszter, az alkalomhoz illő vörös nyakkendőben, arról szónokolt, hogy “Nem kell többé hadsereg! Soha többé katonát nem akarok látni.”⁹ Valószínűleg az egész világtörténelemben kuriózum, hogy vészhelyzetben, ellenséges, újonnan született mohó, hódításra kész országok gyűrűjében a hadügyminiszter pacifista! A következő napokban is – főleg a fővárosban – minden forrongott. Az értelmiség sem kullogott a történelmi események mögött. November 3-án, ugyanaznap, amikor az osztrák–magyar hadsereg parancsnoksága Páduában aláírta az antanttal a fegyverszüneti szerződést, a *Világban*, a szabadkőműves napilapban *A magyar intelligenciához* címmel kiáltvány jelent meg 96 ismert baloldali-liberális értelmiségi, köztük Fülep aláírásával.¹⁰ Az aláírók között, Harsányi Zsolton kívül, egy konzervatív sem volt.

A kiáltvány szövegét és az aláírók névsorát is közlöm, mert mindkettő alig-alig ismert, s a későbbi történelmi események fényében mindkettő szerfölött tanulságos: hüen tükrözi a baloldali-liberális értelmiségi körökben uralkodott különös hangulatot. Lássuk, mihez adta a nevét Fülep.

“Magyarok! Régi óhajtasunk valóra vált. A magyarság, mint nemzet szervezkedik. A Magyar Nemzeti Tanács kezébe vette a hatalmat. A régi Magyarország összeomlott. A magyarság nem hever többé egy régi történelmi állam Prokrasztész-ágyában. Egyedül maradt, minden más nemzettől különválva. A maga ura, maga rendelkezik önmagával. A világháború gyümölcse ránk nézve megérett. Céljaink nem ellenkeznek többé senki céljaival. Nem vagyunk ellensége senkinek. A háborút ezzel befejeztük. Több harcban részt venni nem akarunk. Testvérnemzeteinkkel szemben semmiféle igényünk nincs már. Magyarok! Mi is megújult nemzetnek tekintjük magunkat, most felszabaduló erőnek, mint azok a testvérek, akik boldogan kelnek friss életre a monarchia romjaiból.

⁹ Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Bp. 1992. 33.

Megkönnyebbülve ébredünk arra a tudatra, hogy nem vagyunk többé kénytelenek az elnyomás támaszai lenni: Nemzettársaink szabadsága záloga a miénknek. Ki a szabad ott, hol a szomszédja nem az? Legyünk szabadok! Éljük egymás mellett békén, mint szabad nemzetek szabad nemzetekkel.

És mégis: ma nincs olyan világ, magyarok, hogy merev különbségben élhessen nemzet nemzet mellett. Egymásra vagyunk utalva mindnyájan. Minél kisebb valamely nemzet, annál inkább. Földrajz, közlekedés, gazdasági érdek egyformán kiáltják, hogy kész veszedelem minden elzárkózás. Nemzetek születnek a szemünk előtt, de a nemzet éppen úgy társas életre születik, mint az egyes ember. Magyarok! Szövetségbe kell tömörülnünk nemzettársainkkal! Ez a mi érdekünk és az övék is. De ez a szövetség ne legyen ellensége a szabadságnak. Még halvány lehetőséget se adhasson ez arra, hogy a nemzet a nemzet érdekét korlátozhassa, vagy veszélyeztethesse. Biztosítékot kell adni minden félnek; és mi ezt a biztosítékot éppoly őszinte szívvel kívánjuk nyújtani azoknak, akik velünk szövetségbe léptek, mint ahogyan kérjük tőlük mi is. Nincs köztünk nagy állam. A szövetkező nemzetek egyike sem haladja meg a tíz-tizenkét millió számot népességben. Nem fogjuk egymást fenyegetni. És szabadon alakuljon a szabad népszövetség. Népakarat és önrendelkező jog wilsoni elvei alakítsák. Történeti határok ne legyenek gátjai az önrendelkezésnek. Éppoly kevésbé a nyelvhatárok: egyforma nyelvű állam több is lehet. És vitás esetben népszavazást kívánunk: független és elfogulatlan (nemzetközi) ellenőrzés alatt. A csehszlovák, lengyel, erdélyi román, délszláv, osztrák, osztrák-német és ukrán nemzeteket, melyek a régi "Osztrák-Magyar Monarchia" területén élnek: önmagukkal teljesen szabadon rendelkezőknek tekintjük és egyenjogúak a magyarral. Szövetségünkhöz ők és mások akaratuk szerint csatlakoznak, vagy nem csatlakoznak. És a szövetkezés az egyes államok teljes függetlenségének alapján történjék. Független intézzék pénz-, had-, bel-, kül- és kultúrügyeiket, amennyiben egyik vagy másik ebben is szorosabb kapcsolatba önként nem lép. De a gazdasági érintkezés legyen közöttük egészen korlátozatlan.¹¹ S a közlekedési és gazdasági berendezkedés közös érdekek egységes szempontjai szerint igazodjon. Idegen nyelvű kisebbséget bármelyik államban bármely más államnak korlátlanul legyen

¹⁰ A magyar intelligenciához. In: József Farkas: Álmodok és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéstről a Monarchia felbomlása idején. Bp. 2001. 39–42.

szabad támogatni, szellemileg úgy, mint anyagilag. Hadd tartson iskolát a másik államban, segítse fajrokonait, ahogyan akarja. És a nyelvről se lehessen ott vita. Minden hatóság legyen köteles elintézni bármely állam nyelvén: ha azon a nyelven fordultak hozzá, akár más államból, akár a saját területéből is. Ily államszövetség a maga kereteiben megvalósítja a nemzetek társadalmát. Társadalmat, melyben az erkölcsi parancsok érvényességét többé egyik fél sem tagadhatja. Az erkölcs éppúgy kötelezi a nemzeteket, mint az egyeseket. S ennek az elvnek a keresztülvitele nem egyebet jelent, mint éppen a szabad államszövetséget. S a morális alapokon nyugvó államszövetség a legjobb biztosítéka egyszersmind az egyes államok szabad demokratikus fejlődésének is. Ahol egyik nemzet sem akar ura lenni a másiknak, az a föld nem lehet a szolgaság talaja!

Magyarok! Kimondtuk, ami a szívünkön feküdt! Kifejeztük a kívánságainkat. Követeljük tehát a Nemzeti Tanácstól, hogy a testvérnemzeteinket képviselő nemzeti tanácsokkal haladéktalanul lépjen érintkezésbe a szövetség megalakítása végett: a legsürgősebben tegye meg az összes szükséges lépéseket teljes demokratikus berendezkedésünk érdekében. Ebben a munkában mi a Nemzeti Tanácsot minden erőnkkel és teljes lelkesedéssel támogatni fogjuk, s felhívunk minden magyar embert, hogy szívvel és tettel hozzánk csatlakozzék. Hazafias kötelesség ez; de egyszersmind ennél is több: emberi kötelesség! Mert szent a haza: de még szentebb az emberiség!”

Ady Endre író, Babits Mihály író, Balázs Béla író, Bánóczy László író, Bárdos Arthur színigazgató, Barta Lajos író, Bartók Béla zeneszerző, Beck Fülöp szobrász, Benedek Marcell író, Berend Miklós egyet. magántanár, Bíró Lajos író, Bolgár Elek író, Bölöni György szerkesztő, Braun Róbert író, Cserna Andor író, Csók István festő, Czakó Ambró író, Czebe Gyula egyet. magántanár, Dániel Arnold író, Dávid Lajos egyet. magántanár, Dienes László könyvtáros, Dienes Pál egyet. magántanár, Dienes Valéria író, Dohnányi Ernő zeneszerző, Enyvvári Jenő író, Erdős Renée író, Fogarasi Béla író, Földessy Gyula tanár, Fülep Lajos író, Füst Milán író, Gábor Andor író, Gárdos Alfréd a Franklin Társ. vezérigazgatója, Giesswein Sándor a Szt. István Akadémia elnöke, Goldzicher Miksa egyet. tanár, Götz Irén vegyész, György János író, Hajó Sándor író, Harsányi Zsolt író, Hébelt Ede jogakad. tanár, Hevesi Sándor a

¹¹ Ezen a ponton érhető leginkább tetten Szabó Ervin szellemisége a szövegen. Szabó Imperializmus és tartós béke című könyvének alapeszméje, hogy a nemzetek békéjét legjobban

Nemzeti Színház főrendezője, Jakab Dezső műépítész, Kaffka Margit író, Kassák Lajos író, Kéri-Szántó Andor igazgató, Kéri-Szántó Imre zeneakad. tanár, Kernstok Károly festő, Kodály Zoltán zeneszerző, Kosztolányi Dezső író, Köhalmi Béla író, König Dénes egyet. magántanár, Körösfői-Kriesch Aladár festő, Kreutzer Lipót író, Kunffy Lajos festő, Láncki Jenő szerkesztő, Lányi Sarolta író, Lányi Viktor író, Lengyel Menyhért író, Lesznai Anna író, Lichtenberg Emil karmester, Liebermann Leo egyet. tanár, Lebermann Pál egyet. magántanár, Lukács György író, Madzsar József könyvtárigazgató, egyet. magántanár, Márffy Ödön festő, Mártonffy Marcell egyet. tanár, Miklós Jenő író, Molnár Antal zeneszerző, Nádain Pál író, Nemes Aurél vegyész, Nemes-Lamperth József festő, Obál Béla jogakad. tanár, Ódry Árpád színművész, Ormos Ede író, Palágyi Lajos író, Péter Jenő a Franklin Társ. igazgatója, Péterfi Tibor egyet. magántanár, Pogány József író, Poór Bertalan festő, Reichard Piroska író, Rippl-Rónai József festő, Rózsavölgyi Mórné (Ego) író, Schöpflin Aladár író, Szilágyi Géza író, Szücs Adolf egyet. magántanár, Telekes Béla író, Török Lajos egyet. tanár, Uitz Béla festő, Ujhelyi Nándor író, Vágó József kamarai titkár, Vámbéry Rusztem egyet. tanár, Varga Jenő író, Varjas Sándor író, Vedres Márk szobrász, Horváth Henrik író.¹²

A kiáltvány születése

A kiáltvány keletkezéséről keveset tudunk, csak sejtjük, hogy ki, vagy kik írták, szerkesztették. Egyetértek Sipos Lajossal, aki a stiláris fordulatokban Babits keze munkájára ismer.¹³ Valószínűbb azonban, hogy több szerző műve. Bár Jászi Oszkár nincs az aláírók között, s nem tudjuk, hogy részt vett-e a fogalmazásban¹⁴, a kiáltvány egyértelműen az ő politikai elképzeléseit és Wilson amerikai elnök 14 pontos békefeltételét tükrözi. Jászi valószínűleg e kiáltványról mondta, hogy 1918 novemberében “a legjobb magyar intelligencia olyan lelkesedéssel karolta fel a wilsoni

a szabad kereskedelem biztosíthatja.

¹² A magyar intelligenciához. In: József Farkas: Álmodások és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéssel a Monarchia felbomlása idején. Bp. 2001. 39–42.

¹³ Sipos Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. Bp. 1976. 30.

¹⁴ A Jászi Oszkár bibliográfia Jászi műveként tünteti fel, de erre egyelőre nincs bizonyíték. Vö. Jászi Oszkár bibliográfia. Bp. 1991. 50. A bibliográfia minden bizonnyal a Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a XX. századi Magyarországon. Bp. 1986. 1. kötetéből vette át ezt a vitatható adatot.

eszméket, aminőre nincs példa egyetlen más társadalom történetében sem.”¹⁵ A kiáltvány más-más bevezetővel egyidejűleg több lapban is megjelent, s ezekből valamelyest rekonstruálhatók keletkezése körülményei. A *Világ* szerint a manifesztum hetek óta készült.¹⁶ Bizonyos, hogy az előzményei közé tartozik *Európa Lovagjainak* a kiáltványa. Babits, Jászi Oszkár és Szabó Ervin 1918 szeptemberében fogalmazott egy kiáltványt, mellyel a háborús Európa “elfogulatlan szellemeinek”-nek – *Európa lovagjainak* – nemzetek fölött álló, szűk körű, arisztokratikus szövetségét kívánták létrehozni. Céljuk az Európai Egyesült Államok életre hívása volt.¹⁷ A kiáltványt Babits szerint huszonöten, Benedek Marcell szerint százan írták alá.¹⁸ Fülep nem volt köztük, holott közeli ismerősei, barátai közül a vasárnapi körös Balázs Béla és Lukács György is a szervezkedők között volt.¹⁹ A “lovagok” kiáltványának célkitűzései kísértetiesen hasonlítanak a november 3-án megjelent kiáltványéhoz – erősíteni kívánják a nemzetközi érzületet, elő kívánják mozdítani a nemzeti kisebbségek szabad nyelvét (sic!), érvényt kívánnak szerezni a demokratikus konföderáció elvének, stb. –, tehát nagyon is elképzelhető, hogy a *Világ* bevezetője a “lovagok” hetek óta készülő manifesztumára utalt. Benedek Marcell is a hasonlóság miatt téveszthette össze a két kiáltványt, s állította tévesen, hogy a “lovagokét” százan írták alá. A *Pesti Napló* eddig ismeretlen előszava úgy tudja, hogy a “legkiválóbb pacifisták”, Babits és Szabó Ervin kezdeményezésére 1918 tavaszán megalakult a Világszabadság Ligája, melynek céljai között a haladás, az emberiség, a pacifizmus, a köztársasági eszmék szolgálata szerepel, s most ez a szervezet fordul kiáltvánnyal a magyar intelligenciához.²⁰

Egyedül Kassák esetében ismerjük az aláírás körülményeit, ez adhat csekélyke támpontot. Őt október 30-án este felkereste egy ismeretlen fiatalember, s átadott neki egy iratot, “amelyben doktor Dienes László a forradalmi intellektuelek nevében arra

¹⁵ Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Cluj–Kolozsvár. 1921. 12.

¹⁶ “Mindenki ujakra készül...” II. Bp. 1962. 777.

¹⁷ Vö. Gál István: Babits a világbékéért. In: G. I.: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. 156–157.

¹⁸ Vö. Benedek Marcell: Naplómát olvasom. Bp. 1965. 295. A “lovagok” kiáltványát Benedek valószínűleg összetéveszti a három nappal későbbi, Fülep által is aláírt kiáltvánnyal, amelyet valóban csaknem százan írtak alá. A két szöveg hasonlóságát látva azonban nincs mit csodálkoznunk a tévedésén.

¹⁹ Balázs Béla szerint az “Európa lovagjai” az ő “régí ideája” volt, s Babits vette rá Jászit a megszervezésére. Vö. Balázs Béla: Napló. Magvető Könyvkiadó. Tények és tanúk. Bp. 1982. II. 317.

kér, hogy csatlakozzam hozzájuk. Egy nyilatkozatfélélet kellett kitöltenem...”²¹ Mivel a november 3-i kiáltványt Dienes is, Kassák is aláírta, nagyon valószínű, hogy a szóban forgó kiáltványról van szó.

Nem tudjuk, hogy Fülep neve miként került az aláírók közé. Biztos, hogy nem tartozott a fogalmazók, a kezdeményezők belső köréhez, mert a “lovagok” kiáltványának vázлатаiban nem bukkan fel a neve. Mivel az aláírók között több vasárnapos is van – Lukács, Fogarasi, Balázs Béla, Lesznai, valamint a körhöz lazább szálakkal kötődő Molnár Antal és Varjas Sándor –, ez azt sejteti, hogy ők szervezték be. Mivel pár nappal korábban a Nemzeti Tanácshoz való csatlakozást Fogarasi írta alá a többi vasárnapos nevében is, nem vethetjük el azt a lehetőséget sem, hogy Fülep neve ezúttal is külső közreműködő révén került a csaknem száz név közé. Bárhogy is történt, Füleptől nem volt idegen a kiáltvány szellemisége, tehát aláírását hitelesnek tekinthetjük. Arról nem is beszélve, hogy ha nagyon ellenére lett volna, szóvá tehetette volna 1918-ban is, és később is.

Egyébként úgy tűnik, hogy a csatlakozás némileg esetleges volt. Például nincs az aláírók között a forradalom napjaiban nagyon tevékeny Móricz Zsigmond.

A Duna-menti népek konföderációja

A kiáltvány alapgondolata, a Duna-menti népek konföderációja, pár nappal korábban még hazaárulásnak számított volna a “magyar fölény” gondolatához szokott értelmiség körében. November 3-án azonban már a konföderációs elképzelést is semmibe vették a szomszédos népek is, valamint az antant és a béketárgyalások nagyhatalmú politikusai is. Lansing amerikai külügyminiszter október 18-án közölte, hogy Wilson 14 pontja már nem szolgálhat alapul az Osztrák–Magyar Monarchiával kötendő békéhez, s az utódállamokkal fognak majd tárgyalni. Ebben a szellemben október folyamán a Monarchia népei egymás után nyilvánították ki igényüket az önálló nemzeti létre: a lengyelek 7-én, a német–osztrákok 21-én, a csehek 28-án, a horvátok 29-én, a szlovákok 30-án. Október 27-én, Wilson elnökhöz intézett, különbékét kérő jegyzékében, már gróf Andrássy Gyula közös külügyminiszter is elismerte a cseh–

²⁰ A magyar intelligenciához! – A Világszabadság Liga megalakulására. Pesti Napló, 1918. november 3.

szlovák és délszláv népek jogát a függetlenségre. Ilyen előzmények után kétségtelenül némi teoretikus elvakultság és naivitás kellett hozzá, hogy miközben a környező népeket heves nacionalizmus fűtötte, és szinte egymással versengve nyilvánították ki függetlenségüket, az aláírók az internacionalizmusukra apelláltak. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a kiáltvány írói valamelyest érezték, hogy új szelek fújnak. Wilson 10. pontja ugyanis még az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségeinek autonómiájáért szállt síkra a Monarchia keretein belül. Novemberben, a vázolt előzmények után az autonómia ígérete már nem csábította a nemzetiségeket, ezért a kiáltvány teljes önállósággal kecsegtette őket egy Duna-völgyi szövetségi állam laza keretei között. Juhász Nagy Sándornak igaza van: ez a terv a régi Monarchiát akarta feltámasztani föderatív alapon.²² Az önállóságra és területre éhes szomszédos népek azonban már nem érték be ezzel sem: saját államukban, önállóan kívántak élni, senkivel sem kívántak közösködni. Az aláírók nagyot tévedtek, a nemzetköziség lázától elvakítva még ekkor sem tudták elképzelni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia területén független nemzetállamok alakulnak. Babits még november 24-én is azt nyilatkozta, hogy “kétségbeesésre igazán nincs ok”, mert “az egész világon átszaladó szociális áramlat lefokozza majd előbb-utóbb az ellenünk támasztott túlzó nacionalista követeléseket...”²³ A történelem rácáfolt erre az indokolatlan, naiv optimizmusra. Ráadásul a konföderációs terv a Nyugat előtt is gyanús volt, mert csak Magyarország és némileg Ausztria támogatta.

De nemcsak az aláírók voltak naivok, nemcsak a baloldali-liberális értelmiség politikai helyzetértékelése mondott csődöt, hanem a konzervatívoké is, akik még ekkor is a történelmi Magyarország integritásáról álmodtak. A magyar uralkodó osztály nagyhatalmi elvakultságában képtelen volt komolyan venni az “oláh” veszélyt. Tisza István csak 1918. október 18-án, Jancsó Benedektől hallott először Románia és az antanthatalmak között 1916 augusztusában létrejött titkos paktumban kijelölt új határokról!²⁴ Tehát az aláíróknak a konföderáció erőltetéséért aligha tehetünk szemrehányást. Sőt, ebben a kérdésben ők láttak tisztábban, mert legalább azt felismerték, hogy a nemzetiségek semmiképpen sem maradnak meg a régi politikai

²¹ Kassák Lajos: Egy ember élete. Magvető Kiadó. Bp. 1983. II. 426–427.

²² Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története. Cserépfalvi. 1945. 372.

²³ Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk. Téglás János. Celldömölk, Pauz–Westermann Könyvkiadó Kft. 1997. 38.

keretek között, a történelmi Magyarország határain belül. A dunai-államszövetség szorgalmazása éppen ezért bonyolultabb kérdés, mintsem annyival elintézhetnénk, hogy életidegen szobatudósok vesszőparipája volt. Ugyanis az aláírók egy részét – még a velük nem rokonszenvező Ritoók Emma szerint is – napi politikai megfontolások vezérelték: “Részint kényszer alatt állottak, részint olyan kényszerképzet alatt, hogy nem lehet Magyarországot másként megmenteni, mint holmi paneuropai szövetséggel vagy Dunai konföderációval és ennek a szerencsétlen eszmének a Kossuth nevével adtak súlyt.”²⁵ Az aláírók egy részének szemében a konföderáció volt az utolsó szalmaszál, ebbe kapaszkodtak, hogy mentse a menthetőt. Ha a szomszédos népek megmaradtak volna egy Dunai konföderációs állam keretében, Magyarország területe sem csonkult volna meg. Az aláírók többségét azonban nem gyakorlati-politikai, nem Magyarország területi épségéért való aggodás, hanem valóban doktriner elméleti megfontolások vezették. Jászi Oszkár, a kiáltvány szellemi szülőatyja, expressis verbis be is vallotta, hogy a fő problémát nem a régi Magyarország megmentésében, hanem egy ésszerűbb és erkölcsösebb nemzetközi rend létrehozásában látta.²⁶

Csak találgathatjuk, hogy Fülepet a hazaféltés vagy elméleti megfontolások sarkallták az aláírásra. Éppen ő hitt volna benne, hogy föderalista alapon még megőrizhető az ország területi épsége, aki 1918 nyarán járt Erdélyben, Szovátán? A románok szándékait illetően aligha lehetett illúziója. Elképzelhetetlen, hogy a helybeli lakosok ne beszéltek volna neki az 1916-os román betörés során átélt borzalmakról. Arról nem is beszélve, hogy sokan figyelmeztettek a románok irredenta törekvéseire tudományos és szépirodalmi művekben egyaránt. Rákosi Viktor nagy sikerű *Elnémult harangok*ja már 1903-ban megkongatta a vészharangot. Másrészt viszont tudjuk, hogy évtizedekkel később Fülep nagy kedvvel fejtegette tanítványainak a kelet-európai népek föderációjának eszméjét: “Rá kéne végre jönni, hogy érdekeink közösek.”²⁷ Tehát jogosan feltételezhetjük, hogy már 1918-ban elméleti megfontolásból is hívűl szegődött ennek a megejtő, de a történelem során eddig életképtelennek bizonyult gondolatnak.

²⁴ Pölöskei Ferenc: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*. Bp. 1988. 83–84.

²⁵ *Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. Első rész: 1914–1919. március.* 224. OSZK, Fond 473.

²⁶ Jászi Oszkár: *Magyar Kálvária – Magyar Föltámadás. Két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Magyar Hírlap Könyvek. 1989. 71.

²⁷ Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal.* Bp. 1986. I. 362.

Nemzetiek és nemzetköziek

A pártok, eszmék, világnézetek kavalkádjának kora volt ez, de a számtalan árnyalat és különbség közepette megfigyelhető, hogy – mint oly sokszor a történelem során – alapvetően két tábor állott egymással szemben: a nemzetiek és a nemzetköziek. Ez volt a politikai vízvonal. ²⁸ A kiáltvány utolsó mondata ebből a szempontból félreérthetetlen: “Mert szent a haza: de még szentebb az emberiség!” A nemzetköziek a társadalmi kérdéseket a nemzeti érdekek elé helyezték. A baloldali, liberális körökben ez volt az uralkodó életérzés. Egy nemzeti elfogultsággal aligha vádolható baloldali szerzőtől tudjuk, hogy Budapest utcáin a forradalmi napokban gyakran felhangzott a “Le a hazával!” jelszó. ²⁹ S ez nemcsak az utca embere, a “csöcselék” hangja volt. 1918 novemberében Kassák, Kahána Mózes, Halasi Andor, Franyó Zoltán, Barta Sándor, Nagy Lajos, Szélpál Árpád, Győri Ernő, Aranyossy Pál és Márai Sándor megalakította a Kommunista írók aktivista és nemzetellenes csoportját. ³⁰ 1919 februárjában Babits azt fejtegette, hogy “az Emberiség előbbre való, mint a nemzet! És talán jó is, hogy pusztuljanak a nemzetek...” ³¹ A hasonló példák szinte vég nélkül sorolhatók. A meglepő csak az, hogy éppen Fülep csatlakozott a nemzetköziekhez, ő, aki a korabeli Magyarországon, de talán Európában is, a legtisztábban látta, hogy mind a nemzeti, mind a nemzetközi egyoldalúság szakadékba vezet. Hiszen a *Magyar művészetnek* ez az egyik legfőbb üzenete: a nemzeti és nemzetközi egymásrataltsága, korrelációja. A művészetben a korreláció elvét valló Fülep megfeledezett róla, hogy egyedi és egyetemes korrelációja a politikában is érvényes, s csatlakozott az ezt az elvet szem elől tévesztő táborhoz. Együtt úszott az árral, vagy csupáncsak másokkal együtt napirendre tért az utolsó mondaton? Nem tudjuk, de nem ő volt az egyetlen, aki hasonló cipőben járt. Az egyoldalú nemzetköziséggel aligha vádolható Kodály és Bartók is az aláírók között volt.

²⁸ Ezt Babits ugyanúgy vallotta, mint Gömbös Gyula.

²⁹ Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 10.

³⁰ Márai Sándor: Írók Tanácsa. Vörös Lobogó, 1919. március 28. In: “Mindenki ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 33.

³¹ Babits Mihály: Az igazi haza. In: A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920. Szerk. Téglás János. Bp. Universitas Kiadó. 1996. 321.

Pacifizmus

Az első világháború eseményei megosztották a magyar társadalmat. Tisza István miniszterelnök ellenezte a háborút, teljes tekintélyét latba vetette, hogy Magyarország kimaradjon belőle. Miután erőfeszítései kudarcba fulladtak, ő és hívei minden erejükkel azon voltak, hogy ha már belesodrótunk, minden áron győztesként kerüljünk ki belőle. Ezen az állásponton voltak a kormányzó pártok, s a magyar lakosság nagy része. Egy szűk, de nagyon jól szervezett, a sajtó hathatós támogatását élvező kisebbség viszont, miután kezdeti háborús lelkesedése elpárolgott, pacifista szölamokat hangoztatott, és igyekezett a lakosságot a kormány és a központi hatalmak ellen hangolni. A többség szemében a pacifisták az ellenség, az antant hazai szálláscsinálói voltak. A leghatásosabban a szociáldemokraták és Jászi Oszkár polgári radikális köre folytatta ezt a politikát, majd a háború vége felé Jászi politikai befolyása alá került Károlyi Mihály. A Tisza István nevével fémjelzett politikai tábor nemzetben és magyarságban gondolkodott, Károlyiék, Jásziék szeme előtt az emberiség magasztos céljai lebegtek, gondolkodásukat és politikai tetteiket a reményeik szerint hamarosan kitörő világforradalom várása szabta meg. A háború végső szakaszában egyre több értelmiségi vallotta magát pacifistának. Például Szabó Dezső, Babits, Karinthy Frigyes. Az októberi forradalom után a pacifisták száma tovább nőtt. Az újonnan alakult Vörösmarty Akadémia Vörösmarty költészetének pacifista elemeit hangsúlyozta, s Lovász Márton miniszter is ezt fejtegette üdvözlő levelében.³² Károlyi Mihály a pacifizmust helyezte politikája tengelyébe. Hatvany Lajos, október végén Károlyi jobbkeze, kijelentette, hogy a tengeri flottát fölösleges megmenteni, mert a “hadieszközök elpusztulása nekünk több öröm, mint bánat. Csak pusztuljanak!”³³ Babits, aki Szabó Ervin megbízásából magyarra fordította Kant *Örök békéjét*, 1919. február 15-i nyilatkozatában arról beszélt, hogy a régi államnak szüksége volt a tudatlanságra, de a jövő pacifista állama mindent meg fog tenni a tanulás megkönnyítésére, s ingyenessé kell tenni a tudományt.³⁴ Fülep nem hitt a Monarchia háborús győzelmében – Alexander Bernát is ujjal mutogatott rá:

³² A Vörösmarty Akadémia megalakulása. In: “Mindenkij uakra készül...” II. Bp. 1962. 97.

³³ Hatvany Lajos: Egy hónap története. In: Esztendő. 1918. december. 60.

“Ez az az ember, aki azt hiszi, nem nyerjük meg a háborút”³⁵ –, de sem közvetlen pacifista, sem pacifista ízű kijelentést nem ismerünk tőle. Szabó Ervin, a pacifista, antimilitarista mozgalom egyik hazai kulcsfigurája azonban némileg maguk közé tartozónak érezte, mert kérte, hogy dolgozzon a *Világnak*. Ebből a felkérésből azonban nem következik, hogy Fülep azonos véleményen volt a pacifistákkal. Inkább szólt ez a felkérés, az “idealizmus vitán” személyesen megismert Fülep tudásának, valamint a tanítványáért, Tolnay Károlyért kiálló tanár erkölcsi tekintélyének.

A kiáltvány két mondatában érhető tetten a pacifizmus: “A háborút ezzel befejeztük. Több harcban részt venni nem akarunk.” November 3-án, az idegen megszállás előestéjén ez végzetes, könnyelmű, felelőtlen kijelentés volt. Az antant hatalmasságai egészen másként tárgyaltak volna velünk, ha a hadseregünket nem hagytuk volna szétzúlleni. Mielőtt azonban az utókor mindent jobban tudó önteltségével elhamarkodottan követ vetnénk az aláírókra, emlékeztetek arra, hogy 1918 novemberében még minden bizonytalan volt. Igaz, hogy mindösze egy konzervatív van az aláírók között, de például a jobboldali Milotay István, aki sem a Tisza, sem a Jászi nevével fémjelzett táborhoz nem tartozott, mintegy harmadik utasnak számított, november 9-én még nem nevezte ostobaságnak a pacifizmust, hanem azt latolgatta, hogy vajon milyen haszonnal jár számunkra a “krisztusi pacifizmus”.³⁶

Fülep kitűnően ismerte Machiavellit, tanulmányt is írt róla, s a délibábos pacifizmust *is* népszerűsítő kiáltványt minden bizonnyal azért írta alá, mert nem ezt tartotta benne a legfőbb mondanivalónak.

Hatás és utóhatás

Ritók Emma évekkel később csodálkozik, hogy ki mindenki adta a nevét a kiáltványhoz, ami egyébként szerinte semmiféle hatással nem volt az intelligenciára³⁷, és csak azok írták alá, akiket az első körben fölkertek. Valóban, a felhívást mind a

³⁴ Földes Jolán: Beszélgetés Babits Mihállyal. A Mi Szavunk. 1919. február 15. In: Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk. Téglás János. Celldömölk, Pauz–Westermann Könyvkiadó Kft. 1997. 39.

³⁵ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 729.

³⁶ Milotay István: Forradalom után. In: József Farkas: Álmodok és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéstről a Monarchia felbomlása idején. Bp. 2001. 67.

magyar, mind a szomszédos népek értelmisége elengedte a füle mellett. Ritoók Emma szerint a keresztény kurzus számonkérése idején mégis többeknek bajuk származott belőle.³⁸ Fülepek a haja szála sem görbült érte. Tudtommal egyedül Babbitson kérték számon, de bírái neki is csak azt tudták felróni, hogy a kiáltvány a határok nélküli világ mellett tört lándzsát.

³⁷ Juhász Nagy Sándor szerint sem volt semmi visszhangja. Vö. Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története. Cserépfalvi. 1945. 372.

³⁸ Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. Első rész: 1914–1919. március. 224. OSZK, Fond 473.

A Károlyi-kormány diplomatája

Fiumében

1918. október 29-én megalakult az önálló Szlovén–Horvát–Szerb állam, s kimondta szuverenitását Fiume, az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felének corpus separatum, országtesten kívüli része fölött. (Horvát jogi álláspont szerint Fiume addig is Horvátországhoz tartozott.) A pár nappal korábban kirobbant zavargásoktól Jekelfalussy Zoltán kormányzó pánikba esett, s angolosan távozott: cserbenhagyta a rábízott 8000 fős magyar közösséget.³⁹ Csak arra volt gondja, hogy személyes holmijait bepakolják a külön szalonkocsiba. Távozását eltitkolta a kormányzóság tisztviselői előtt, legközelebbi munkatársainak pedig azt hazudta, hogy csak a horvát határig kíséri el családját, s azután visszatér hivatalába. Szégyenletes “példáját” senki sem követte, a többi vezető tisztségviselő a helyén maradt.⁴⁰

A fiumei tisztviselők nehéz helyzetbe kerültek. Az új állam csak azokat kívánta szolgálatába átvenni, akik Fiuméba való kinevezésük előtt Fiumében, vagy a most megalakult délszláv állam területén bírtak községi illetőséggel.

Fiume azonban csak tizenkilenc napra került horvát kézre, mert a fiumei olasz Nemzeti Tanács előbb kimondta a város csatlakozását Olaszországhoz, majd november 17-én az olasz csapatok partra szálltak, a várost elfoglalták, a horvát hatóságokat és katonaságot kiutasították. A magyar tisztviselői kar helyzete nem könnyebbedett. Az olasz Nemzeti Tanács felszólította a törvényszéki tisztviselőket, hogy vagy alávetik magukat a tanács utasításainak, vagy elbocsátja őket. A Nemzeti Tanács Fiumét külön államnak tekintette, s a polgármester nem a helyi hivatalvezetőkkel, hanem a magyar kormány képviselőjével kívánt tárgyalni.⁴¹ Fülep diplomáciai megbízatása valamikor ekkortájt merült fel. Nem ő tolta magát előtérbe, egy lépést sem tett a saját érdekében:

³⁹ Dr. Szőnyi Hugó: Tíz nap a jugoszláv Fiumében. Az Ember, 1918. december 17. 14.

⁴⁰ Gyáva megfutamodásáért az arisztokrácia nem vetette ki maga közül a Jekelfalussy családot. 1919 szeptemberében Jekelfalussy Zoltánné már élénk társadalmi életet élt, szalonja igen népszerű volt a Budapestet megszálló román tisztek körében. Vö. A Társaság, 1919. szeptember. VI. évf. 4. különszám. 18. Maga Jekelfalussy pedig 1920-ban már a Nemzeti Kaszinó igazgatójaként a közgyűlést vezette le. Vö. Kaszinók közgyűlése. 8 órás újság, 1920. január. 27. 5.

⁴¹ Fülep Lajos személyi iratai, életére vonatkozó dokumentumok. A fiumei kormánybiztosi működés és a római kiküldetéssel kapcsolatos iratok. 1918–1920. MTAKK Ms 4592/51.

felkérték. Üdítő kivétel volt ez akkor, mert a zsíros és nyugalmas külügyi és egyéb állásokért önjelöltek és kalandorok émelvítő tülekedése kezdődött.⁴²

Fülep november 1-én, Femes Beck Vilmostól értesült az őszirózsás forradalom kitöréséről. Gyalog indult munkahelyére, az Oroszlán utcai iskolába, s az Astoriánál, a forradalom főhadiszállásánál a tömegben ácsorgott, amikor Jászi “karon vágta”, s behívta leendő minisztériumába, a Sándor palotába. Fülep diplomáciai szerepvállalásának ötlete Jászitól származott.⁴³ Nem vágyott erre a munkára, mert minden idegszálával a lelkeszi hivatásra készült, s csak azért vállalkozott rá, mert Jászi teljes garanciát vállalt érte.⁴⁴ Bár Harrer Ferenc szerint a külügyminisztériumot ekkor ténylegesen Diener–Dénes József államtitkár irányította, Fülep kiküldetéséről minden bizonnyal Károlyi mondta ki a végső szót, mert a különleges kiküldetéseket, a külföldi kapcsolatkeresést a gróf személyesen intézte.⁴⁵

December 1-én kötött szerződést a Külügyminisztérium sajtóosztályával: sajtóelőadóként alkalmazták. Előző nap, tehát még a hivatalos szerződés megkötése előtt, a miniszterelnök rendelkezési alapjából 2000 koronát utaltak ki neki külföldi propaganda költségekre.⁴⁶ A rendelkezési alapból kifizetett összegekhez képest – az inflációt is figyelembe véve – a 2000 korona feltűnően csekély összeg. Összehasonlításképpen kiemelek néhány tételt. December 23-án egy röpiratért Sas Ede 1500 koronát vett fel.⁴⁷ Február 15-én pedig az Általános Beszerzési és Szállítmányozási R.-T.-nek a *Ballada ezer év múlva* plakátjáért 3000 koronát fizettek. (A balladát Erdős Renée írta.)

Fülepet a minisztertanács 1918. december 14-i ülésén, Berinkey Dénes igazságügy miniszter előterjesztése alapján nevezték ki a fiumei magyar tisztviselők és

⁴² Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete. I. Bp. 1968. 383., 388. A forradalom időszakából számtalan mulatságos, de akár arcpirítónak is mondható esetet ismerünk, hogy emberek miként szereztek maguknak állást, címet. Gábor Andor és egy megnevezetlen személy esetéről ld. Kassák Lajos: Egy ember élete. Bp. 1983. II. 526–529.; 572–573. Heltai Viktor és Balázs Béla esetéről ld. Hatvany Lajos: Egy hónap története. In: Esztendő. 1918. december. 108.; 134.

⁴³ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 299.

⁴⁴ MTAKK Ms 4592/72. I.

⁴⁵ Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete. I. Bp. 1968. 379–381.

⁴⁶ Fehéri Armand: A vesztegető forradalom. Politikusok, írók és hírlapírók az országpusztítók zsoldjában. Kertész József könyvnyomdája, Budapest. Cenzurat: Moldovan. É. n. 27.

⁴⁷ Fehéri Armand: A vesztegető forradalom. Politikusok, írók és hírlapírók az országpusztítók zsoldjában. Kertész József könyvnyomdája, Budapest. Cenzurat: Moldovan. É. n. 30.

alkalmazottak személyi és anyagi ügyeinek rendezésére kormánybiztosnak.⁴⁸ Ezen kívül a miniszterelnöktől szóbeli megbízást kapott, hogy utazzon tovább Olaszországba. A kormánynak kapóra jött, hogy az olasz politikai élet fiatal nemzedékének több jeles tagjához baráti kapcsolat fűzte, s ismerte az olasz politikai élet kulisszatitkait. Ezt pár évvel korábban írt politikai tárgyú cikkeivel már egyértelműen bizonyította.

Kinevezési dokumentuma december 20-án kelt, de megbízólevelét csak 26-án vehette át, mert a miniszterelnökség, a Budapesten székelő fiumei kormányzóság és a külügyminisztérium illetékességi kérdést csinált belőle, hogy ki állítsa ki.⁴⁹ December végére, amikor Fülep elindult Fiuméba, a Károlyi-kormányból már többen kiváltak, köztük a Függetlenségi Párt konzervatív szárnyához tartozó Batthyány Tivadar gróf (december 12.), Bartha Albert (december 12.), Lovászy Márton (december 22.), mert nem értettek egyet Károlyi egyre inkább balra sodródó politikájával. Lovászy szerint a forradalom óta a társadalmi egyensúly megbomlott, a szociáldemokraták elnyomták a polgári erőket, holott Magyarországon még nem jött el a szocialista állam ideje.⁵⁰ Az a Lovászy mondta ezt, aki október 27-én a Nyugati pályaudvaron a Károlyit éltető nagygyűlés főszónoka volt. Amikor ezek a polgári politikusok szakítottak Károlyival, Fülep éppen akkor indult diplomáciai szolgálatra. Fülepnek tudnia kellett Károlyi baloldal iránti rokonszenvéről, mert nem rejtette véka alá: "...két világnézet áll egymással szemben, a dolgozó proletárságé az egyik és a másik azoké, akik a régi kapitalista rendszert ridegen fenn akarják tartani..." ; "...a kapitalista rendet a maga ridegségében fenntartani nem lehet."⁵¹ – mondta december 22-én. Ez nyílt beszéd, nehéz félreérteni: további, szocialista forradalmat előlegez. Fülepet azonban nem feszélyezték, nem tartották vissza a balos törekvések, mert ő összmagyar ügyben járt el, felül volt a pártmarakodásokon.

Fülep a legnagyobb titokban, 30-án kelt útra, még leendőbelije, Gábor Zsuzsanna is csak levélből értesült róla.⁵² Útlevelében – nyilván diplomáciai és politikai

⁴⁸ Fülep Lajos személyi iratai, életére vonatkozó dokumentumok. A fiumei kormánybiztosi működés és a római kiküldetéssel kapcsolatos iratok, 1918–1920. MTAKK Ms 4592/31.

⁴⁹ Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 376.

⁵⁰ Lovászy Márton: Az én tragédiám. Az Ember, 1919. március 4. 7–8.

⁵¹ Az Est, 1918. december 25. Idézi: Sipos Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. Bp. 1976. 45.

⁵² Vö. Fülep Lajos személyi iratai, életére vonatkozó dokumentumok. A fiumei kormánybiztosi működés és a római kiküldetéssel kapcsolatos iratok, 1918–1920. MTAKK Ms 4592/63. I. Ld.

megfontolásból – úti célként Ausztria és Svájc van megnevezve.⁵³ Utazása körülményeiről tőle magától semmit sem tudunk, de Dobay István, *A Társaság* című képes hetilap főszerkesztője ugyanakkor utazott Fiuméba, s ő nevének aláírása nélkül beszámolt a vasúton uralkodó állapotokról. A horvátok és a szerbek elkobozták a legjobb, legkényelmesebb magyar vasúti kocsikat, a jugoszláv határig a törött ablakú, szövetjüktől megfosztott kocsikba besüvített a metsző decemberi szél, az ablakokat plédokkal tapasztották be.⁵⁴ Fülep minden bizonnyal hasonlóan zord viszonyok között jutott el az Adriáig. A közbiztonság siralmas volt: a Fiume–Zágráb–Budapest vonalon közlekedő vonatokat horvát “zöld káderek”, azaz szökött katonák fosztogatták, ezrével menekültek előlük Magyarországra a szlavóniai magyarok.⁵⁵

Fülep az utolsó pillanatban, december 30-án délelőtt 11 órakor érkezett Fiuméba. A *vasútról egyenesen* az olasz Nemzeti Tanács épületébe sietett, s nyomban megkezdte a tárgyalásokat, mert déli 12 órakor járt le a haladék, hogy a tisztviselők elismerjék a Nemzeti Tanács szuverenitását.⁵⁶ Az első napokban a tárgyalások reménytelennek látszottak, ezért Fülep – ki időt nyer életet nyer alapon – két napra taktikusan megszakította a tárgyalásokat, de közben külön-külön folytatta a megbeszéléseket a Tanács legbefolyásosabb tagjaival. Erőfeszítését fényes siker koronázta: a Nemzeti Tanács *teljes egészében elfogadta Fülep indítványait*. Az egyezmény oly hihetetlenül kedvező, hogy érdemes hosszabban idézni az eddig ismeretlen korabeli tudósításból: “...a Nemzeti Tanács – mellőzvéen a kérvényezés odiózus és esetleges jugoszláv uralom beálltával a tisztviselőkre végzetes formuláját – egyszerűen *megerősíti hivatalukban, illetve megtartja szolgálatában Fiume város végleges hovatartozásának elintézéséig*, avagy rövidebb időtartamra mindazokat a tisztviselőket és alkalmazottakat, akik feltétlenül szükségesek a közigazgatás, bíraskodás és állami üzemek működéséhez, *minden kötelezettségükkel és minden szerzett joguk épségben tartásával*, csak azt kötve ki, hogy a Nemzeti Tanács intézkedéseinek alávetik magukat. *A magyar kormány*

még Gábor Zsuzsanna levelét, aki 1919. január 4-én azt írta, hogy holnap lesz egy hete, hogy elutazott. MTAKK Ms 4587/23.

⁵³ Fülep Lajos személyi iratai, életére vonatkozó dokumentumok. A fiumei kormánybiztosi működés és a római kiküldetéssel kapcsolatos iratok. 1918–1920. MTAKK Ms 4592/47.

⁵⁴ Jugoszláviából. *A Társaság*, 1919. január 12. 6. évf. 2. sz. 26.

⁵⁵ A zeleni káderek hadjárata. A magyarok menekülése. *Világ*, 1918. október 31. 9.

⁵⁶ Sz. sz.: A fiumei magyarság helyzete. A tisztviselők nagy részét megerősítették az olaszok – A felesleges hivatalnokokat átveszi a magyar állam – A kormánybiztos sikeres munkája. *Pesti*

kötelezettséget vállal, hogy visszafogadja szolgálatába azokat, akiket hivatalukban nem erősítene meg az a kormány, amelyik a végleges hovatartozás rendezése után esetleg birtokolni fogja az állami hatalmat Fiumében, föntartva a szolgálat folytonosságának elvét, csakúgy, mintha a tisztviselők megszakítás nélkül megmaradtak volna a magyar állam tisztviselőinek keretében. A hivatalukban meg nem erősített tisztviselők a magyar kormány rendelkezésére bocsátatnak, amely gondoskodik esetleges további alkalmaztatásukról, de addig is zavartalanul Fiumében maradhatnak. Az átvett tisztviselők a magyar kormány 1918. december 31-ig kibocsátott rendeleteiben biztosított összes jogaik épségben tartásával erősítettnek meg, azaz a Nemzeti Tanács a maga terhére is elismeri a 300 koronás fizetésemelést s az új családi pótlékot. A megerősített tisztviselők minden eskü nélkül egyszerű nyilatkozatot írnak alá. Látnivaló, hogy ez az egyezmény fentartja a magyar állam jogfolytonosságát Fiuméra nézve a fiumei kérdés végleges rendezéséig. Értelme az, hogy a magyar kormány mintegy kölcsönadja a magyar tisztviselőit.”⁵⁷ (Az információit gyakran szóbeszédre alapozó Gál István úgy tudja, hogy a fiumei tisztviselők problémáját a “Fülep-féle cikkelyben” rendezte a törvény.⁵⁸ Erre utaló adatot nem találtam.)

Ilyen eredmények után nem meglepő, hogy a fiumei magyar tisztviselők szinte aranyba foglalták Fülep nevét. Sőt, a kormánybiztos nemcsak honfitársai, hanem az olaszok körében is népszerű volt. Működése egyúttal azt is példázza, nem mindegy, hogy egy közösség sorsa egy Jekelfalussy, vagy egy Fülep kaliberű és jellemű ember kezében van. Az idézettek fényében már egyáltalán nem tűnik hencegésnek Fülep Károlynak írt jelentése sem, hogy a fiumei ügyeket a magyar állam jogviszonyára nézve a “lehető legkedvezőbb módon” intézte el.⁵⁹ Eredményét még nagyobbra értékeljük, ha a fiumei tisztviselők sorsát összehasonlítjuk a Romániában rekedt magyar tisztviselőkével. Az is igaz viszont, hogy Fülepnek nem a románokkal kellett tárgyalnia.

Bár pillanatnyilag az olaszok voltak nyeregben, Fiume sorsa bizonytalan volt, mert a horvátok nem nyugodtak bele az elvesztésébe. Fülep tisztában volt a politikai helyzet

Napló. 1919. január 23. 5. Az egyébként jól megírt, jól felépített cikk Fülep működését tévesen novemberbe teszi. Az Sz. sz. monogram minden bizonnyal Szegő Györgyöt rejti.

⁵⁷ Sz. sz.: A fiumei magyarság helyzete. A tisztviselők nagy részét megerősítették az olaszok – A felesleges hivatalnokokat átveszi a magyar állam – A kormánybiztos sikeres munkája. Pesti Napló. 1919. január 23. 5.

⁵⁸ Gál István: Jegyzetek Fülep Lajosról. In: G. I.: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. 48.

⁵⁹ Vö. Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 383.

forogdosásával, s vérbeli diplomata érényekről téve bizonytságot, egyszerre több vasat tartott a tűzben: a legnagyobb titokban, a volt fiumei horvát főispánnal is találkozott, mert “nekünk mindenkivel keresnünk kell a közeledést.”⁶⁰ Szép hitvallás ez hazája, a magyar nemzeti érdekek mellett, amikor oly sokan éppen a nemzetek pusztulását várták.

Hazája iránti aggdóástól vezérelve indítványozta, hogy tárják fel a budapesti lapok szerkesztői előtt, milyen ártalmas Magyarországnak, ha megbízhatatlan szláv forrásokból származó tév híreket közölnek az olaszországi forradalmi megmozdulásokról. Fülep javaslata némi naivitásról árulkodik: feltételezte, hogy a világforradalmat váró, azt minden eszközzel elősegíteni, kirobbantani igyekvő baloldali sajtót a nemzeti érdekekre való hivatkozással jobb belátásra lehet bírni. Nem olvasta volna Hatvany Lajosnak az *Esztenő* 1918. decemberi számában megjelent *Egy hónap története* című emlékezését? Ha másból nem, ebből tudnia kellett volna, hogy Hatvanyék szemében a nemzeti érdekek másodlagosak voltak. Fülep, az egykori újságíró tisztában volt a sajtó közvélemény formáló erejével, ezért támogatta egy magyar sajtóiroda felállításának tervét Fiumében, hogy a magyar lapokat onnan lássák el információval az olasz eseményekről.

Diplomáciai munkája mellett arra is futotta erejéből, hogy magát a *Pesti Napló* saját tudósítójának feltüntetve, Eöry aláírással, *A nemzetközi Fiume* címmel cikket küldjön Hatvany Lajos lapjába. Valamilyen okból cikkét “Fiume, február 10.” keltezéssel látta el, jóllehet ekkor már húsz napja Rómában volt. A címben a *nemzetközi* nem a város lakosságának vagy kultúrájának tarkaságára utal, hanem közjogi helyzetére, a bizonytalan helyzetben kapott nemzetközi státusára.

Mialatt Fülep az ország érdekében a külföldet járta, Hatvany kifogásolta, hogy “saját tudósítója” szóba került az egyetemi oktatók között!

Rómában

Rómába való továbbutazása érdekében Fülep már Fiuméba érkezése napján érintkezésbe lépett Graziolival, a megszálló olasz csapatok parancsnokával. A tábornok készségesen fölajánlotta közbenjárását. Fülepnek azonban – valószínűleg túlzott óvatosságból – nem volt diplomáciai megbízólevele, mert a Károlyi-kormány nem

⁶⁰ Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 377.

akarta idő előtt elkötelezni magát egyik győztes állam mellett sem, s el akarta kerülni azt a diplomáciai fiaskót, hogy hivatalos képviselőjét az olaszok esetleg nem fogadják. Fülep tárgyalt Livio Borghesevel, a befolyásos olasz hercegi család, a bécsi antant misszió tagjával, térségünkben az olasz érdekek legfőbb képviselőjével, s pár nap múlva az olaszok Fülep értésére adták, hogy Róma a magyar kormány hivatalos képviselőjeként is kész fogadni. Fülep egymás után küldözgette jelentéseit és sürgető leveleit Pestre, de a felhatalmazás egyre késett, ő pedig egyre kínosabb helyzetbe került az útját egyengető Grazioli és Borghese előtt. Megbízólevele késésének nemcsak politikai, hanem szubjektív oka is volt. Rejtő Jenő, Fülep futára, levelében kiábrándító és elkésztítő képet festett a külügyminisztérium nemtörődömségéről, lustaságáról, közönyéről, packázásáról.⁶¹ Fülep kiválóan oldotta meg feladatát Fiumében, a Külügyminisztériumban mégis berzenkedtek tőle. A diplomáciai gyakorlatban talán szokatlan volt az ő energikus ügyintézése, kezdeményező készsége. Látva a tehetetlenséget, talán túlságosan kendőzetlenül igyekezett kézbe venni az események irányítását: “Ha tehát a kormány határozná, hogy engem abszolút teljhatalommal ruház fel az összes fiumei tisztviselőkre nézve, beleértve a régi kormányzóság itt maradt képviselőit is, kérek olyan megbízólevelet, melyben ez határozottan kifejeztessék.”⁶² – írta. Következő jelentésében azt kérdezi, hogy a kormány megbízottjaként eltiltsa-e a Rómába utazástól azokat, akiket nem tart megfelelőnek.⁶³ Az Országos Propagandairóda megbízásából utazó Zambra Alajosról, Gerevich Tiborról és Kőszegi Lászlóról volt szó. Vészi Margit esetén azonban lemérhető, hogy Fülepet nem egyéni hiúság, vagy gyarló féltékenység hajtotta. Fiuméből még Vészi Margit magánakciójának veszélyeire hívta fel Budapest figyelmét, arra, hogy működése mekkora megütközést keltett olasz körökben⁶⁴, Rómában azonban, személyesen tapasztalva hozzáértését, együttműködött vele.⁶⁵ Fülep határozott fellépése valószínűleg azt az érzést keltette a Külügyminisztérium hivatalnokaiban, hogy túlságosan önállósítja magát. Legalábbis ezt a föltevést valószínűsíti Károlyi egy mondata: “ – Ki a

⁶¹ Vö. Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 380–383.

⁶² Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 374.

⁶³ Fülep Lajos levele Károlyi Mihálynak. In: Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 377.

⁶⁴ Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 377., 385. Vészi Margit haditudósítóként dolgozott a világháború alatt, s úgymond csöpögtek a vértől a tudósításai.

⁶⁵ Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 391.

külgyminiszter: Fülep vagy én?”⁶⁶ Úgy tűnik, a régi monarchikus, bürokratikus beidegződés, amit Fülep már évekkal korábban szóvá tett⁶⁷, tovább kísértett: a diplomata várjon az utasításra, önállóan ne kezdjen semmibe.

Károlyiék késlekedése miatt Fülep elesett attól a lehetőségtől, hogy Rómában személyesen tárgyaljon az angol és az amerikai nagykövettel. Sőt azzal kecsegtették, hogy megjelenhet a január 4-én és 5-én Rómában tárgyaló Wilson amerikai elnök előtt, vagy legalábbis eljuttathatja hozzá a magyar kormány memorandumát. Nagy szó lett volna ez, mivel a magyar kormánynak a legnagyobb erőfeszítések árán sem sikerült az antant körökkel *közvetlen* érintkezésbe lépnie.⁶⁸ Márpedig mivel a békekonferencia pár nap múlva, 1919. január 18-án nyílt meg Párizsban, égető szükség lett volna rá, hogy a magyar álláspontot első kézből ismerjék meg a sorsunkról döntő győztesek. Károlyiék késlekedése és bizonytalankodása miatt ez a lehetőség füstbe ment.

Fülep végül január 21-én, megbízólevél nélkül indult Rómába.⁶⁹ Bár sikeresen célba ért, továbbra sem hatalmazták fel, nem tudott hivatalos személyként tárgyalni az olaszokkal. A Fülep iránti bizalmatlanság szinte süt Harrer Ferencnek, akkor ideiglenes megbízott külgyminiszternek Károlyi Mihályhoz január 28-án írt leveléből: “Remélem, hogy Fülep úr Rómában nem fog nagyobb bajokat okozni, ámbár bizonyos, hogy a legjobb akaratú és képességű tevékenység is ezen a téren, ha nincs egységes vezetésnek alárendelve, többet szokott ártani, mint használni. Hogy magán személyek a kormány tudta és beleegyezése nélkül, sőt mint jelen esetben határozott rendelkezése ellenére, külföldre mennek és politikai missziókat arrogálnak maguknak saját szakállukra és a kormány feje felett, az igazán megengedhetetlen és tarthatatlan állapot.”⁷⁰ Súlyos vádak, de legföljebb is csak féligazságok, mert Fülep kétségtelenül Károlyi szóbeli megbízásából utazott Rómába, ha nem is akkor, amikor elvárták tőle. A Diner-Dénes helyére lépő gróf Csáky Imrének, a külgyminisztérium politikai főosztálya vezetőjének levele szerint Fülepnek Charmant Oszkár bécsi követtel együtt kellett volna Olaszországba utaznia, s mivel Charmant útját elhalasztották, neki is várnia kellett volna. Fülep azonban Károlyi “direkt parancsa ellenére Grazioli olasz tábornokhoz csatlakozva, saját elhatározásából Olaszországba utazott, ahonnan őt

⁶⁶ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 261.

⁶⁷ Fülep Lajos: Külpolitikai tanulságok. In: Fülep: Egybegyűjtött írások II. Bp. 1995. 167–168.

⁶⁸ Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete. I. Bp. 1968. 387.

⁶⁹ Vö. Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 383.

visszarendelni összeköttetések híján az elnök úrnak módjában nem áll.”⁷¹ Mi volt a valós helyzet? Fiumében tétlenségre kárhozható, Grazioli sürgetését és szemrehányását napról napra tapasztalva valóban megbízólevelével nélkül utazott az örök városba, de előtte ezt bejelentette a külügyminisztériumnak. Az is igaz, hogy futára, Rejtő Jenő január 12-én közvetítette neki Jászi szavait, hogy a kormány Charmant küldte Rómába, s “így Fülep ajánlközására ez idő szerint nem reflektálnak, az nem aktuális.”⁷² Igen ám, de ezt Rejtő a külügyminisztériumban uralkodó vérlázító, tarthatatlan állapotokról beszámoló levelében írta. Fülep teljesen jogosan vélhette, hogy az ország érdeke előbbre való, s nem törődve a hivatal packázásával, útra kelt, s azonnal munkához látott.

Interjú a Corriere della Seraban

Összeköttetései révén Fülep egykettőre kedvező hangulatot teremtett Magyarország iránt. Főként Giovanni Amendola, egykori firenzei barátja, a *Corriere della Sera* szerkesztője volt ebben nagy segítségére.⁷³ Fülep be volt jelentve a miniszterelnöknél, a királynál.⁷⁴ A vezető olasz napilap 1919. február 4-én terjedelmes kéthasábos interjút közölt vele, *La tendenza politiche in Ungheria. Come si vuole applicare il principio di nazionalità* címmel⁷⁵ (Politikai tendenciák Magyarországon. A nemzetiségi elv alkalmazása.). Mivel ezt az interjút mindeddig sem a Fülep kutatás, sem a történészek nem vizsgálták, röviden kitérek rá.

Az interjú a Magyarország jövőjét leginkább befolyásoló nemzetiségi kérdés, a bolsevik veszély és természetesen az olasz–magyar kapcsolatok körül forgott. A nemzetiségi kérdést Fülep a wilsoni elvek alapján gondolta rendezni: minden nemzetiség autonómiát kapott volna. Első látásra meghökkentően naiv, a napi politikai eseményekkel lépést nem tartó elképzelés ez, hiszen 1918 decemberének utolsó napján már a Károlyi-kormány is nyilvánosan szakított a wilsonizmussal, február 4-ére pedig már a kormány legdoktrinerebb politikusai is kénytelenek voltak belátni, hogy a

⁷⁰ Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Bp. 1978. 403.

⁷¹ Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Bp. 1978. 410.

⁷² Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 381.

⁷³ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 43.

⁷⁴ A firenzei Old England boltban vásárolt szövetroha, amelyben az olasz királyhoz készült, még a hatvanas években is megvolt Fülep ruhatárában. Vö. Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 439.

wilsonizmus nem több hangzatos elveknél és szavaknál. (Jászi elsősorban ezért mondott le.) A wilsonizmust meghirdetője, maga az amerikai diplomácia sem tartotta már érvényesnek, s ezt Lansing külügyminiszter 1918. október 18-án közölte is az Osztrák–Magyar Monarchiával. Az autonómia ígérete visszalépés a Fülep által is aláírt, november 3-i *A magyar intelligenciához* című nyilatkozathoz képest is, hiszen az nem autonómiát, hanem önálló államok szövetségét ajánlotta a nemzetiségeknek. Fülep ennyire elszakadt volna a napi eseményekről? Aligha. Nyilatkozatát értékelve figyelembe kell vennünk, hogy nem magánemberként, hanem diplomataként szólalt meg, számtalan szempontot kellett mérlegelnie, többek között az aktuális olasz politikai helyzetet is. Az olaszok pedig taktikai megfontolásokból még ekkor is a wilsoni elveket hangoztatták. Fülep feltehetőleg ezt szem előtt tartva igyekezett az olasz politikai törekvésekkel összhangban nyilatkozni, mert tisztában volt vele, hogy a békekonferencián csak Olaszországtól és az USA-tól számíthatunk a magyar ügy valamelyes felkarolására.

Nyilatkozatával igyekezett eloszlatni a Magyarországgal kapcsolatos félreértéseket, előítéleteket. Elnyomta-e Magyarország a nemzetiségeit? – kérdezte Fülep. Magyarországon volt elnyomás, de ez nem a nemzetiségek ellen irányult. A magyar oligarchia ugyanúgy elnyomta a magyar proletariátust és a földműveseket, mint a nemzetiségeket. Ezeket a hibákat nem tagadta, de ezeket a régi kormány követte el. Ez után jövőbe látóan arra figyelmeztetett, hogy az “elnyomott” nemzetiségekben erős a hajlam, hogy maguk is elnyomókká váljanak, s Magyarország küzdeni fog az új államok imperializmusa ellen. A szövegkörnyezetből és a történelmi helyzetből nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy a románokra célzott. Hiszen jól ismerte Jászi kudarcba fulladt aradi tárgyalásainak történetét, s a román csapatok ekkor már túl voltak Kolozsvár vonalán. Fülepet nem tévesztették meg a románok december 1-jei gyulafehérvári nyilatkozatának hangzatos nemzetiségi elvei.

Fülep a Monarchia népeinek együttműködését tartotta kívánatosnak, legalábbis erre enged következtetni az a kijelentése, hogy tragikus lenne és nagy gazdasági hanyatlással járna feldarabolni egy olyan földrajzi és gazdasági egységet, amely előnyös lenne mindannyiunknak.

⁷⁵ Fotómásolata: MTAKK Ms 6221/110.

Sort kerített az olaszokat leginkább érdeklő kérdésre, Fiumére is. Nekünk szükségünk lenne tengeri kijáratra, de Fiumének is az a legfőbb érdeke – mondta –, hogy ne vágják el Magyarországtól, mert forgalmának 95 %-át Magyarországnak köszönheti, s csak a maradék 5 %-ot a horvátoknak.

A háború vége felé Olaszországban is megerősödtek a balos tendenciák, a bolsevizmus ott is az érdeklődés középpontjába került. Ez a kérdés Magyarország jövője szempontjából is kulcsfontosságú volt, mert az antant a bolsevista veszélyre hivatkozva kezelt bennünket mostohán, később pedig a románok erre hivatkozva szállták meg az országot. Fülep nem tagadta a bolsevista veszélyt, de úgy vélte, hogy a külföld ezt eltúlozza. A bolsevizmussal rokonszenvezők számának növekedését ügyesen az antant Magyarország iránti viselkedése okozta kiábrándulással indokolta. Egyébként – mondta – vidéken a lakosság nagy tömege sohasem lesz megnyerhető a bolsevizmusnak. Nem tudhatjuk, hogy a bolsevista veszélyt tényleg lebecsülte-e, vagy a külföldet akarta megnyugtatni, a hazája iránti bizalmat növelni. A magyarországi kommunizmus esélyeit illetően rossz jósnak bizonyult, de a vidék szerepét helyesen ítélte meg: a Tanácsköztársaság nagyrészt a parasztság ellenállásán bukott meg.

Fülep tüzetesen ismertette Károlyit és politikáját, s feladatának megfelelően mindkettőt igyekezett jó színben feltüntetni. Szerinte a nép nagy része már korábban is Károlyi mellett állt, noha a grófnak nem volt lehetősége elképzelései kifejtésére. Károlyi vértlen volt a háború kitörésében is, lévén akkor külföldön, s hazatérve kész helyzetet talált. (Csak találgathatjuk, hogy Fülep elhallgatta, vagy tényleg nem tudta, hogy kezdetben Károlyi is erősen háborúpárti volt.) Károlyi megtette a megfelelő lépéseket Sonnino olasz külügyminiszter felé a Magyarország és Olaszország közötti háború elkerülése érdekében is, de Sonnino tárgyalási feltételül azt szabta, hogy Tisza helyett Károlyi legyen a miniszterelnök. Egyébként Magyarország ezt a háborút nem akarta és nagyon sok áldozatunkba került, s mi ezzel a háborúval győzelmünk esetén sem nyertünk volna. Kelepcébe kerültünk, az orosz veszély miatt két lehetőségünk volt: vagy Németország oldalán nyerni, vagy Oroszországtól megveretni és elnyomva lenni.

Némileg talán a személyes kiábrándulása is kihallatszik abból a megállapításából, hogy Károlyi is és sokan mások abban az illúzióban éltek, hogy a háború után az antant nem fog ellenségként bánni velünk.

Az olasz–magyar konföderáció terve

A korábban Magyarországgal ellenséges *Corriere della Sera* hasábjain hiába jelent meg az országot kedvező színben feltüntető interjú, Fülepnak nem sikerült elosztatnia a személye körül kialakult bizalmatlanságot. Február végén Charmant Oszkár bécsi követet küldték az olasz fővárosba. Charmant, korábban a Károlyi-család ügyvédje, közeli, személyes viszonyban volt Károlyival, de nem csupán ezért került előtérbe. Fülep mellőzésének politikai oka is volt. A magyar–olasz közeledés híre a párizsi békekonferenciára is eljutott és rosszallást keltett. Fülep, a különmegbízott túlságosan szem előtt volt, Károlyiék ezért próbálkoztak kevésbé feltűnően, a bécsi követségen keresztül folytatni a tárgyalásokat.⁷⁶ Ezt a feltevést erősíti meg az is, hogy Charmant nem vitt új elképzelést Rómába, ő is az olasz szövetség híve volt. Charmant is úgy vélte, hogy az olaszokkal szövetkezve Magyarország megőrizheti függetlenségét és területi épségét.⁷⁷ Helyzetértékelése egy ponton tért el a Fülepétől: a magyar–olasz szövetségbe be akarta vonni a románokat.⁷⁸ Hogy Károlyi tétovaságát, bizonytalankodását és Fülep tervét megérthessük, vizsgáljuk meg alaposabban az olasz és a nemzetközi politikai helyzetet.

Az olasz egység (1861–1871) létrejötte után Olaszország megerősödött, hódító étvágya megjött, s a Mediterráneumot természetes befolyási övezetének tekintette. Olaszország tagja volt a hármasszövetségnek, de ez nem zavarta abban, hogy ne csak Észak-Afrikát és a kis-ázsiai partvidéket igyekezzen megszerezni, hanem a Monarchia déli tartományaiból is szerette volna leszakítani Dél-Tirolt, a Dodekanészosz-szigeteket, Albániát, Triestet, Isztriát, sőt Fiumét is. Miután pedig Olaszország elárulta egykori szövetségeseit, s az antanthoz csatlakozott, még kevésbé volt szégyenlős. Olaszország Németország örökébe kívánt lépni az egykori Monarchia területén, s határozott követeléseket támasztott Ausztriával és az újonnan megalakult Jugoszláviával szemben. Németország egykori helyére azonban nemcsak az olaszok pályáztak, hanem a sokkal erősebb, s a délszláv népek mögé álló franciák is. Az olasz–francia vetélkedés komoly feszültség forrásává vált a térségben. 1918 őszén az olasz politikai életben a

⁷⁶ L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965. 61.

⁷⁷ Vö. Charmant Oszkár: Az októberi forradalom után. Új Magyar Szemle. 1920. november. 1. sz. 2.

szlávellenes politikai erők kerekedtek felül, s ezek az ország nagyhatalmi helyzetét mindenáron, erőszakos eszközökkel is meg akarták erősíteni: nemcsak az Adrián, hanem Közép-Európában és a Balkánon is vezető szerepre tartottak igényt. Olaszország ambícióiról találóan mondta Bismarck, kicsit korábban: “Nagy étvágya volt és ugyanakkor gyenge fogai.”⁷⁹ Franciaország azonban sokkal előnyösebb helyzetben volt, mert Olaszországgal ellentétben nagyhatalom volt, a háború során különleges kapcsolatokat alakított ki Csehszlovákiával, Romániával, Jugoszláviával, ráadásul élvezte a “hazai pálya előnyét”, hiszen a béketárgyalások helyszíne Párizs volt. Olaszország és fő ellenségünk, a franciák érdekei tehát keresztezték egymást.⁸⁰ Az olasz törekvéseknek azonban nemcsak Franciaország állt útjában, hanem a győztes hatalmak által létesített, születőfélben levő Jugoszlávia is, amelyik a dalmát tengerpartot, lévén annak lakossága délszláv, magától értetődően sajátjának tekintette. Ráadásul az antanthatalmak 1915. augusztus 18-i emlékirata a vitatott adriai terület egy részét Szerbiának ígérte. Érdekei érvényesítése végett Olaszország szövetségeseket keresett a térség államai között. Értelemszerűen olyan államok felé tapogatózott, amelyektől az olaszok nem kívántak területet elcsatolni: Magyarország és Románia felé. Ugyanakkor e két utóbbi országnak is érdekében állt a barátság az olaszokkal, mert mindkettőnek területi vitája volt Jugoszláviával. A Bánátra Romániának is és Jugoszláviának is fájt a foga, Magyarország pedig a Szeged–Baja–Pécs vonaltól délre levő területek 1918. novemberi megszállása miatt került szembe Belgráddal. A délszláv egységtörekvésekkel szembeni magyar–olasz közeledés nem volt új keletű. Sonnino már 1915-ben ebbe az irányba tapogatózott. Tisza István magyar miniszterelnök ekkor azt válaszolta, hogy a magyar–olasz barátság nem irányulhat Ausztria, vagyis a Monarchia ellen, mert “Magyarország csak Ausztriával egységben képezhet akadályt az Adria keleti partjait fenyegető szláv áradattal szemben.”⁸¹ 1918 őszétől azonban Magyarország már önálló állam volt, nem fűzték szövetségesi kötelezettségek Ausztriához, s ezzel az olasz–magyar politikai közeledés elől elhárult az akadály. Ezt a

⁷⁸ Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. In: Romsics: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Bp. 1996. 137.

⁷⁹ L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965. 36.

⁸⁰ L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965. 35.

⁸¹ Gróf Tisza István Összes Munkái. IV. k. Bp. 1926. 263–264. Idézi: Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. In: Romsics: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Bp. 1996. 134.

közeledést volt hivatva elősegíteni Fülep, s ezért egyengette oly előzékenyen az útját Grazioli. Fülep “ugyanis a jugoszlávok békítése helyett a magyar–olasz konföderációnak volt a híve: “nekünk bizony azokat kellett volna keresnünk, akiknek mi kellünk, nem a jugoszláv–francia vonalat nyesztetni.”⁸² – mondta öregkorában is. Grazioli megígérte, hogy északi (bersaglieri) csapatokkal megszállják Magyarországot, így biztosítva területi épségét.⁸³ Grazioli tervét a polgári politikusok is támogatták, s ha Magyarország területi épségét nem is tudták volna biztosítani, az olasz csapatok budapesti jelenléte valamelyest ellensúlyozta volna a franciák befolyását. Csapatokat – egészen más célból – az amerikaiak is szívesen küldtek volna Pestre.⁸⁴ Ők az egyre erősödő bolsevik befolyásnak szerettek volna gátat szabni, mert az ő szemükben már a Károlyi-kormány is szélsőségesen radikális volt. Magyarország megítélését a békekonferencián nagyon rontotta, hogy Károlyi nem lépett fel eléggé erőtlenül a bolsevikokkal szemben. Ezért írta jelentésében Fülep, hogy az amerikai csapatok budapesti jelenléte mind bel-, mind külpolitikai szempontból nagyon hasznos lenne.⁸⁵ A békekonferencia erőviszonyait ismerve kétséges viszont Fülepnek az az állítása, hogy “Grazioliéknak akkor volt annyi tekintélyük, hogy más helyzet elé állítsák a párizsi béketanácsot...”⁸⁶ Nem volt! Az olaszok voltak a leggyengébbek, s politikai törekvéseiket nemcsak legfőbb vetélytársuk, a franciák, de az amerikaiak is ellenezték.

Károlyi habozott, az olasz orientáció kínálta előnyök helyett inkább a jugoszlávokkal próbált szót érteni, s a mögöttük álló franciák kegyeit kereste. Károlyi nem akarta idő előtt elkötelezni magát az egymással versengő nagyhatalmak közül egyik mellett sem, főleg nem az olaszok, a leggyengébb mellett. Meg egyébként is főleg francia kapcsolataiban bízott. Másrészt a jugoszlávok felénk tett lépéseit is túlértékelte, hiszen a jugoszlávokat nem az irántunk érzett barátság vezette, hanem a félelem a teljes elszigetelődéstől. Ugyanis szomszédjai (Románia, Olaszország) az elszigetelésére törekedtek. Valamint úgy gondolták, hogy a Bánát sorsáról velünk könnyebb lesz megalkudni, mint a románokkal.

Károlyi ingadozott az olasz és jugoszláv orientáció között, taktikázott, de szűk környezete inkább Belgrád felé fonta a szálakat. Tágabb környezetében és az

⁸² Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 261.

⁸³ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 260.

⁸⁴ Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 379.

⁸⁵ Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 379.

értelmiségi körökben azonban az olasz–magyar szövetségnek is voltak hívei, sőt ezt a szövetséget ki akarták bővíteni egy harmadik taggal, Romániával. Türr Stefánia, Türr Istvánnak, Garibaldi legendás magyar harcostársának a lánya február végén Magyarországra érkezett, ő is azt hangsúlyozta, hogy a nyugati hatalmakkal való megegyezéshez Olaszországon át vezet az út.⁸⁷ Tisztán látta és az *Új Nemzedék* hasábjain kitűnően elemezte az olasz orientáció előnyeit Gesztesi Gyula is.⁸⁸ Volt szó róla, hogy a Róma–Budapest–Bukarest tengely híve volt Charmant Oszkár is, aki február 22-én érkezett meg Rómába. Nem tudjuk, hogy találkozott-e az ekkor még Rómában tartózkodó Füleppel, de az bizonyos, hogy hivatalos megbízólevelet ő sem hozott neki, sőt – nem tudjuk, milyen csatornán – “felháborodás jött a konfirmálás helyett: – Ki a külügyminiszter: Fülep vagy én?”⁸⁹ Károlyi dühös volt, hogy Fülep nem a rábízott dolgot végezte el, s hazarendelte. Fülep dacolva az úton rá leleskedő veszélyekkel hazaindult. A vonatot komitácsik, zeleni káderek⁹⁰ fosztogatták, s csak lélekjelenlétének és leleményességének köszönhetően, hogy ép bőrrel megúszta az utazást: “...két ízben úgy menekült meg, hogy “Général français!” kijelentéssel felmutatott egy, a francia antanttól kapott írást. “De még a lépem is röszkötött!” – mondta tanítványainak, s amikor átért a Dráván, megölelte az első magyart, akit ért.⁹¹ A kalandos utazás után Károlyihoz ment, aki majdnem egy órán át olvasta Fülep fejére a vádjait, s megkérdezte, hogy utóvégre melyikük a külügyminiszter. Amikor Fülep szóhoz jutott, elmondta, hogy mit végzett, s bemutatta azokat az újságcikkeket is, amelyek barátságos hangnemben szóltak rólunk. Fülep emlékei szerint ekkor a következő párbeszéd játszódott le köztük: “ – Tudja, mit – szólalt meg Károlyi –, menjen vissza újra! – Hát ha talál még egy olyan máriás huncutot, aki ezt az utat vállalja, végigcsinálja – felelt Fülep –, de én nem.”⁹² Ezért zsörtölődött L. Nagy Zsuzsa *A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919* című könyvének

⁸⁶ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 261.

⁸⁷ Türr tábornok lánya Budapesten. Pesti Napló, 1919. február 25. 4.

⁸⁸ Gesztesi Gyula: Magyarország integritása és az entente. Kik akarnak bennünket feldarabolni? VI. Új Nemzedék, 1919. január 4. A cikkről Gábor Zsuzsanna értesítette a Rómában tartózkodó Fülepet. MTA KK Ms 4587/27.

⁸⁹ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 261.

⁹⁰ Zeleni, vagy zöld kádereknek a katonaszökevényeket hívták.

⁹¹ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 43.

⁹² Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 43.

megfogalmazása miatt, hogy őt Károlyi “elejtette” (64. l.): “ – Dehogyan ejtette. Ő nem vállalta a további megbízatást.”⁹³

Diplomáciai küldetéséből hazatérve, még megérkezése napján, március 3-án visszafizette a külügyminisztérium pénztárába az útiköltségből megmaradt 7360 lírát.⁹⁴ Ki tette volna szóvá, vagy ki tudta volna ellenőrizni, ha ezt a pénzt elkölte, elherdálja, “elmulatja”? Senki. Diplomáciai munkáját kötelességnek, szolgálatnak tekintette, s ezért egy krajcár fizetést se fogadott el, noha “zsugorgott”.⁹⁵ Ezek szerint diplomáciai szolgálatba lépésekor hiába állapították meg a fizetését évi 18. 000 koronában, nem fogadott el pénzt. Ez az összeg, amit havi részletekben előzetesen fizettek volna neki, átlagosnak mondható, se nem sok, se nem kevés. Egy vezető állású tisztviselő éves fizetése 24000 korona volt ekkor. Fülep fizetése tehát az átlag alatt volt, s még azt sem vette fel.

Mellesleg a Károlyi-kormányra és diplomatáira éppen nem a takarékoskodás volt a jellemző. A miniszterelnöki keret óriási mértékben megnőtt⁹⁶, Bedy-Schwimmer Rózának, a svájci követnek, nehézségei támadtak az elszámolással is. Fülep kilógott a sorból: nem pazarolt, magára csak a szükségeset költötte.

A diplomáciai út mérlege

1918. október 31-ig nem volt önálló magyar külügyminisztérium, nem voltak önálló magyar követségek, mert a dualista rendszer idején a külügy, a hadügy és a pénzügy közös volt. A Károlyi-kormány egyik legsürgetőbb feladata volt az önálló magyar külügyi apparátus életre keltése, hogy ne szoruljon harmadik ország közvetítésére, ha akárcsak egy jegyzéket akar eljuttatni a nagyhatalmakhoz. A minisztertanács november 9-én Károlyi Mihályt bízta meg a külügyminisztérium megszervezésével, s a külügyminiszteri teendők végzésével. Fülep ezért címezte a jelentéseit közvetlenül Károlyi Mihálynak. Fülep abból a szempontból is kivételnek

⁹³ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 371.

⁹⁴ MTAKK Ms 4592/78.

⁹⁵ MTAKK Ms 4592/83. Fodor András naplójában az 1920-as római út helyett tévesen az 1919-esre teszi Fülep rendkívül súlyos isiászát. Vö. Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 364.

⁹⁶ Fehéri Armand: A vesztegető forradalom. Politikusok, írók és hírlapírók az országpusztítók zsoldjában. Kertész József könyvnyomdája, Budapest. Cenzurat: Moldovan. É. n. 21.

számított, hogy a diplomáciai kar nagy része a közös osztrák–magyar külügyminisztérium munkatársaiból, főként arisztokraták közül verbuválódott. Ő teljesen új ember volt az apparátusban.

Fülep élete végéig büszke volt diplomáciai működésére, sikerére: “Valaki mondta is, »abban az időszakban egyedül Fülep Lajos látott tisztán«.”⁹⁷ Ravasz Lászlónak öntudatosan írta: “Volt egy pár hét, amikor Magyarország sorsa jóformán a kezembe volt letéve; arra, hogy föladatomnak miként feleltem meg, úgy érzem, csak büszke lehetek.”⁹⁸ Távol áll tőlem, hogy Fülep személyes érdemeit kisebbítem, de úgy vélem, hogy itáliai sikerében nagyobb szerepe volt Olaszország megváltozott politikai érdekeinek, mint az ő sokszor hangsúlyozott személyes összeköttetéseknek. Jól mutatja ezt esete Vasile Lucaciu román politikussal. A *Corriere della Seraba*n megjelent interjúja hatásáról Fülep önérzetesen így számolt be: “Jellegzetes tünetként megemlítem azt is, hogy Basilio Lucaciu, az erdélyi oláh miniszter, aki Itáliában állandóan a legféltelenebb propagandát fejt ki ellenünk, a »Corriere«-ben megjelent interview-m után több ízben személyesen és telefonon kereste az érintkezést velem, a szerkesztőségben nagyon elismerően nyilatkozott az interviewról, velünk való »megegyezés«-ről beszélt, én azonban, mivel közben már megkaptam a visszahívó parancsot és politikusokkal való tárgyalásokra meghatalmazásom nem volt, kitértem kívánsága elől.”⁹⁹ Az interjú valóban kitűnő volt, de a román politikust hirtelenjében nem ez enyhítette meg irányunkban, hanem az, hogy éppen ekkor kezdődtek az olasz–magyar–román szövetség kialakítására irányuló tárgyalások.¹⁰⁰ A román politikust nyilván utasították Bukarestből, hogy váltson hangnemet. Fülepet viszont a kaotikusan dolgozó külügy elfelejtette erről tájékoztatni, s ezért interjúja érdemének vélte a román politikus viselkedésében történt változást. Amendolával alighanem ugyanaz a helyzet, mint a román politikussal. Irányunkban hirtelen megváltozott, felkarolta a magyar ügyet, felajánlotta az általa szerkesztett világlap hasábjait a magyar helyzet bemutatására. (Ha Fülepet nem rendelték volna haza, még további cikkeknek adott volna helyet.) De ezt a fordulatot valóban Fülephez fűződő barátsága idézte volna elő? Aligha. Hiszen Fülep saját bevallása szerint is a *Corriera* és személy szerint Amendola

⁹⁷ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 260. Ld. még: I. 626–627.

⁹⁸ Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 552.

⁹⁹ Fülep Lajos levele Károlyi Mihálynak. In: Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 392.

“legnagyobb ellenségünk volt, a nemzetiségi agitacionak megindítója és fő mozgatója.”¹⁰¹ 1918. április 8-án Rómában a Monarchiából származó nemzetiségi hadifoglyok képviselői és a nemzetiségi emigráns politikusok nagyszabású kongresszust tartottak. A kongresszuson részt vettek a jugoszláv, a csehszlovák és a lengyel nemzeti bizottságok képviselői, valamint szerb és erdélyi román politikusok is. Határozatban mondták ki, hogy a Monarchia nemzetiségei nem kívánnak tovább a birodalomban élni, hanem létre kívánják hozni a saját, önálló független nemzeti államaikat.¹⁰² Ezt a római kongresszust Amendola szervezte, sőt főtitkára volt a “Comitato per le nazionalità oppresse dell’Austria-Ungheria”-nak. Elképzelhető, hogy ilyen előzmények után, mintegy varázsütésre, néhány Füleppel folytatott beszélgetés után megvilágosul, s belátja, hogy eddigi politikai irányvonala téves volt? Aligha. Fülep kétségtelenül szuggesztív egyéniség volt, nagy hatással volt környezetére, de miért nem érvényesült ez a szuggesztív hatása a háború alatt, amikor Amendola ellenünk tüzelte a nemzetiségeket. Hiszen ebben az időszakban sem szakadt meg köztük a viszony, a háború alatt is váltottak üzenetet, csak személyesen nem találkoztak.¹⁰³ Hajlok arra a véleményre, hogy Amendola nem Fülep személyes hatására, hanem Olaszország jól felfogott politikai érdekei miatt enyhült meg irányunkban. A történelmi egybeesések legalábbis erre engednek következtetni. Amendola kiváló intellektus volt, de gyakorlatiasabb gondolkodású, mint magyar barátja. Hazája napi politikai érdekeit szolgáló újságíró volt, s nem idealista próféta. Amendola helyt adott a magyar problémákkal foglalkozó cikkeknek, mert tisztában volt vele, hogy Románia túlzott mohósága, mind nagyobb és nagyobb magyar terület elcsatolására irányuló leplezetlen törekvése akadálya lehet az olasz–magyar–román szövetség létrejöttének. Tudta, hogy e szövetség létrejöttének előfeltétele a román–magyar kompromisszum Erdély kérdésében. Hangsúlyozom, nem Fülep érdemeit, diplomáciai rátermettségét akarom kisebbiteni, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy milyen szakadék tátongott az igazsághoz olykor saját hazája érdekei ellenére is ragaszkodó Fülep, s a hazájuk iránt nagyon is elfogult olasz barátai között. Fülep nem látta, hogy az olaszok machiavellista

¹⁰⁰ Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. 135. In: Romsics: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Bp. 1996.

¹⁰¹ Fülep Lajos levele Károlyi Mihálynak. In: Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 391.

¹⁰² Magyarország története tíz kötetben 7/2. 1890–1918. Főszerkesztő Hanák Péter. Szerkesztő Mucsi Ferenc. Bp. 1978. 1198.

¹⁰³ Fülep Lajos levele Károlyi Mihálynak. In: Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 385.

módszerekkel politizáltak. Ez leginkább a szláv korridor kapcsán elfoglalt álláspontjukon érhető tetten. Benešék és a franciák dédelgetett álma volt, hogy Ausztriától és Magyarországtól elszakított területen folyosóval kötik össze Jugoszláviát és Csehszlovákiát, a két szláv államot, s ezáltal Csehszlovákia tengeri kijáráshoz jutott volna. A nyilvánosság előtt olasz “szövetségesünk” védte a magyar érdekeket, határozottan szembeszállt a tervvel, de a színpalak mögött bizalmasan közölték Benešsel, hogy amennyiben Fiume olasz kézen marad, nem ellenzik a korridort.¹⁰⁴

Az olasz kultúra iránti rajongása elhomályosította Fülep politikai éleslátását. Nem nézett szembe a tényekkel, hogy 1913-as olasz tárgyú politikai cikkei megállapításait mennyire nem igazolta a jövő. *A Szláv veszedelem és olasz barátság* című cikkének fő tételeire – 1. az olasz politika hátat fordított az irredentizmus romantikájának. 2. Olaszország “ma föltétlenül megbízható, áldozatokra is kész, lojális szövetséges Ausztriának és Magyarországnak...” 3. az olasz politikusok tetteit az a szándék irányítja, hogy az “olasz politikáról végleg letöröljék a kétszínűség és megbízhatatlanság vádját...”¹⁰⁵ – egytől-egyig rácáfolt a történelem. Olaszország 1915. április 26-án Londonban titkos egyezményt kötött az antanttal, s elárulva korábbi szövetségeseit – Németországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát – hadba lépett az antant oldalán, mert új szövetségesei megígérték neki, hogy megkapja Dél-Tirolt, a Dodekanézosz-szigeteket, Valonát, Triesztet, Isztriát, gyakorlatilag az egész dalmát partvidéket és szigeteket. Később ez az igénylista még Fiumével is bővült.¹⁰⁶ Az olaszok a XV–XVI. századbeli firenzei másodkancellár klasszikus és hírhedt tanítását követve, nem keverték össze a politikát a morális parancsokkal. Csak a mindenben az erkölcsöst, a nemest kereső idealista Fülep hirdette makacsul még 1916-ban is a *Konzervatív és progresszív idealizmus* vitán, hogy politika és erkölcs nem zárja ki egymást. Fülep a jellegzetesen erkölcsi indíttatású magyar politikai gondolkodás képviselője volt, csakúgy, mint többek között a ravaszt meghúzó Teleki Pál.

Egy esetleges olasz–magyar föderáció politikai kihatásait is alighanem túlértékelt Fülep. Többször kifejtette tanítványainak, hogy “Az általa óhajtott föderáció még a

¹⁰⁴ L. Nagy Zsuzsa: Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben. *Történelmi Szemle*. 1965. VIII. évf. 2–3. sz. 258.

¹⁰⁵ Szláv veszedelem és olasz barátság. In: Fülep: *Egybegyűjtött írások II.* 165.

¹⁰⁶ Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. 132. In: Romsics: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Bp. 1996.

fasizmust is kiiktathatta volna. Nem kerülhetett volna sor Mussolini föllépésére, demagóg, »birodalmi« követeléseire.”¹⁰⁷

Amíg Magyarország sorsa nem dőlt el, az olaszok élénken érdeklődtek irántunk, s ebből nekünk is származott hasznunk. Elég, ha csak arra emlékeztetek, hogy a vörös terror napjaiban mily sokan köszönhatték életüket a Guido Romanelli vezette olasz katonai missziónak. Amint azonban érdekeik úgy kívánták, az olaszok hátat fordítottak nekünk, s hamarosan legfőbb ellenségeink, a kisantant élére állva próbálták érvényesíteni érdekeiket a térségben. 1921 nyarán pedig Magyarország népszövetségi felvételét lényegében az olasz diplomácia torpedózta meg.

Vegyes megjegyzések az októbrista időszakhoz

A mindig szigorú és érzékeny Fülep nem vette rossz néven Károlyinak külügyi tevékenységét illető szemrehányásait. Láttá Károlyi 1918–1919-es politikájának hibáit, de elnézően, higgadtan nyilatkozott róla: “Eszesnek, gerincesnek tartja, kinek azonban nem volt reálpolitikai érzéke, tapasztalata. Neki se meg társainak se: a becsületes Berinkeynek, a szobatudós Jászinak. Ezért aztán a Károlyi-kormány cselekvésképtelen volt, csak tanácskozott. A koalíciós arányokat vitatta, új és új rendeleteket adott ki, közben nem volt hatalom a birtokában, mert az üvegházban nevelkedett Károlyi akkor is gentleman akart lenni, amikor machiavellizmusra lett volna szükség.”¹⁰⁸

Ebből az értékelésből az is kitetszik, hogy Fülep Károlyiról kialakult képét nem módosította Károlyi későbbi politikai pályája. Tanítványai előtt még a 60-as években is, amikor pedig már lehetett egyet s mást tudni Károlyiról, szinte makulátlan politikusnak festette le: “Ő abszolút tisztességes volt, de nem igazi politikus. Más körülmények közt talán kormányférfiúvá válhatott volna, hiszen későbbi írásaiban bölcsebbé vált, akárcsak Kossuth az emigrációban.”¹⁰⁹ Az emberről is nagy rokonszenvvel nyilatkozott: “elismeri Károlyi jellembeli értékeit. Már külsőre is jelentékeny figura volt. Látszott rajta, hogy arisztokrata. Hatalmas szál ember, mégis teljesen lezser; olyan, aki bármit vett magára, mindent méltósággal tudott hordani.”¹¹⁰ Pedig Károlyi 1945 utáni felemás

¹⁰⁷ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 261. Ld. még: I. 346.

¹⁰⁸ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 626–627.

¹⁰⁹ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 363.

¹¹⁰ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 290.

szerepének Fülep is szemtanúja volt. Nem vette észre, nem tudta, hogy – a Károlyi iránti rosszindulattal aligha vádolható Fejtő Ferenc szavait idézem – “...elkes híve volt a szovjetbarátságnak”?¹¹¹ Nem tudta, hogy 1947-ben Károlyi helyeselte a kisgazdapárti Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztését és kiszolgáltatását a szovjeteknek¹¹², hogy még a Mindszenty elleni koncepció-s-per idején sem mondott le követi posztjáról?

Fülep nem látott bele Károlyi jellemének rejtettebb mélységeibe, noha már 1918-ban is sokak szemét szúrta “lezser” viselkedése. A számtalan példa közül csak az 1918. novemberi belgrádi tárgyalására emlékeztetek, amikor térdharisnyában és knickerbockerben jelent meg Franchet D’Esperey francia tábornok előtt.¹¹³ Ez közismert eset volt, nem úgy, mint az, hogy megvetéssel beszélt a parasztokról.¹¹⁴ Azokról a parasztokról, akiknek kápolnai birtokán földet osztott, s akikért Fülep vidékre költözött. Bár a korabeli sajtó cikkezett róla, s később maga Károlyi is bevallotta, úgy látszik, az erkölcsi kérdésekben szerfölött kényes Fülep arról sem tudott, hogy a pacifista Károlyi óriási hasznot húzott a háborús konjunktúrából.¹¹⁵ Még döbbenetesebb, amit szintén maga Károlyi vetett papírra, hogy “a választójog hívei elkeseredtek, valahányszor a katonai helyzet kedvezően alakult, viszont optimisták lettek, amikor rossz hírek jöttek a frontokról.”¹¹⁶ Tehát Károlyi hazája háborús vereségét óhajtotta!

Sok hasonló furcsa példát idézhetnénk Károlyi emlékiratából, de erre se hely, se szükség nincs, s ennyiből is feketén-fehéren látszik, hogy Fülep Károlyi politikai pályájának és jellemének inkább a napfényes oldalát állította előtérbe.

A polgári forradalom hónapjaiban, s a rákövetkező években a politika egyik kulcskérdése volt a királyhoz, a királysághoz való viszony. Legitimisták, szabad királyválasztók, köztársaságpártiak hadakoztak egymással. Meglepően hangzik, de 1918. október végén még csak kevesen akarták kikiáltani a köztársaságot. Sem a Nemzeti Tanács, sem Károlyi nem akarta megszüntetni a királyságot. A szociáldemokraták, igen. A független értelmiségiek közül is sokan. Babits *Éljen a*

¹¹¹ Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig. Emlékeim. Bp. 1990. 308.

¹¹² Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig. Emlékeim. Bp. 1990. 304. Kovács Bélát a szovjetek elhurcolták, s csak 1955-ben tért vissza a Szovjetunióból.

¹¹³ Hatvany Lajos: Egy hónap története. In: Esztendő. 1918. december. 150.

¹¹⁴ Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig. Emlékeim. Bp. 1990. 308.

¹¹⁵ Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Bp. 1977. 101.

¹¹⁶ Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Bp. 1977. 117.

köztársaság! című kiáltványában szenvedélyesen síkra szállt a köztársaságért. Fülepek az államformával kapcsolatos véleményét egyetlen mondata szolgálhat támpontul. Tanítványa, Tolnay Károly “felségsértési pere” kapcsán, 1917 márciusában *A jövő nemzedéke* címmel írt, végül kéziratban maradt cikkében olvasható: “nem vagyok republikánus, még kevésbé anarchista”.¹¹⁷ Azt azonban nem árulta el, hogy milyen államforma híve. Azzal is számolnunk kell azonban, hogy a rohanó történelmi események sodrában, 1918 októberére Fülepek véleménye megváltozott, s mint sokan mások, esetleg már ő is köztársaságpárti volt.

Fülepek itt-ott elejtett megjegyzéseiből az is valószínűsíthető, hogy sok kérdést másként ítelt meg, mint az őt diplomataként alkalmazó kormány politikusai. Ezekben a körökben a Monarchiát gyakorta vádolták a nemzetiségek elnyomásával. Fülepek egyes nemzetiségű vidéken nőtt föl, testközelből ismerte a kérdést, s nem ismerte el, hogy “annyira rossz volt a régi Magyarország nemzetiségi politikája, hiszen Torontál megyében az összes fontos tisztséget nemzetiségiek töltötték be.”¹¹⁸

Fülepek az oly sokak által gyűlölt Tisza Istvánnak, Károlyi legnagyobb politikai ellenfelének a szerepét is némileg árnyaltabban ítélte meg, mint kortársai: “Elgondolta, mi lehetett volna Tiszából, ha nem volna ilyen sötét barom. Mert Fülepek szerint akár nemzeti hőseink közt emlegethetnénk, ha azon a nevezetes koronatanácson, ahol a háborút elhatározták, Bécsben, ő következetes marad. Az egyetlen volt ugyanis, aki helytelenítette a háborút, bizonyítva a vereség elkerülhetlenségét. Végül mégis engedni kényszerült a többség akarátának.”¹¹⁹ Már önmagában az is nagy szó, hogy Fülepek tudott Tisza koronatanácsbeli háborúellenes kiállításáról, mert ez a tény a köztudatban még ma sem gyökeresedett meg. De hogyan várhatta el tőle, hogy egyedül följe kerekedjen saját királyának, a magyar parlamentek, s a német szövetségeseknek? Hogyan győzhetett volna egyedül ezekkel az erőkkel szemben?

Fülepek Fiuméből cikket küldött Hatvany Lajos lapjába, a *Pesti Napló*ba, de ez ne tévesszen meg bennünket, ebből nem következik, hogy osztotta a báró nézeteit,

¹¹⁷ Fülepek Lajos: *A jövő nemzedéke*. In: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 363.

¹¹⁸ Fodor András: *Ezer este Fülepek Lajossal*. Bp. 1986. II. 371.

¹¹⁹ Fodor András: *Ezer este Fülepek Lajossal*. Bp. 1986. I. 729–730. Mint mindekire, aki látta vagy találkozott vele, Fülepre is nagy hatással volt Tisza erős egyénisége: “Újságíróskodása idején került a politikával is kapcsolatba. Látta parlamentben Tisza Istvánt. Jelentékeny figura volt: bajszos keleti fej. Őlt mint egy bálvány, s végül előhúzott egy levelet, s közölte: “Őfelsége feloszlatja a Házat.” Uo. 729.

kultúrafelfogását. Hatvany szerint az ember mozgatója az egyéni érdek és az önzés, a “legkisebb privát ügy jobban érinti az embereket, mint a legnagyobb közügy”¹²⁰, Fülep szerint viszont a kultúra áldozat: ő a közösségért élt, ezért választotta a lelkeszi hivatást is, s ezért vállalta a diplomáciai munkát is.

¹²⁰ Hatvany Lajos: Egy hónap története. In: Esztendő. 1918. december. 15.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁGBAN

A Külügyminisztériumban

Miután március 3-án hazatért fiumei és római diplomáciai küldetéséből, Fülep továbbra is a Külügyminisztérium kötelékében maradt. A kommün kitörésének híre majdnem szó szerint a minisztérium budai várbeli királyi palotájában, forradalom utáni nevén, a Nemzeti Palotában érte. Az esetet Dutka Ákos mesélte el színesen, sőt némileg talán kiszínezve. Dutka – ekkor szintén a külügyi sajtóosztály beosztottja – egy boros éjszaka után, március 21-én reggel nagy lármára ébredt. A sajtóosztály előadói, köztük Gesztesi Gyula, a későbbi párizsi sajtóattasé, Winkler Lajos, majdani kereskedelmi miniszter és Fülep a kommunizmusról vitatkoztak. Fülep tartott “roppant történelmi tájékozottsággal előadást a világtörténelem során lezajlott kommunista kísérletek sikeréről és bukásáról.”¹²¹ Dutka tőlük értesült a kommunista hatalomátvételtől. A történet bizonyára hiteles, de egy nappal később kellett lejátszódnia, mert a Tanácsköztársaságot 21-én este kiáltották ki. Március 22-én déli 12 órára Kun Béla külügyi népbiztos összehívta a külügyminisztérium összes szolgálatban lévő és szolgálaton kívüli alkalmazottját, s kilátásba helyezte, hogy mindenkit lapátra tesz.¹²² Fülep egy elejtett mondatából arra következtethetünk, hogy ezen a gyűlésen ő is jelen volt: “Egyszer csak bejött Kun Béla, s elmondta, hogy proletárdiktatúra van, akinek nem tetszik, föl is út, le is út.”¹²³ Kun azonban egyelőre még nem váltotta be a fenyegetését. Fülep, a többi nem kommunista alkalmazottal együtt, teljes tétlenségre kárhóztatva, a minisztériumban maradt.¹²⁴ Nagyobb tisztogatásra és személycserékre csak júliusban került sor. A Tanácsköztársaság helyzete ekkorra mind bel-, mind külpolitikai szempontból kilátástalanná vált, s az éleződő helyzetben Kun Béla megvált a megbízhatatlan tisztviselőktől. Július 2-án 94, július 8-án pedig újabb 48 személyt

¹²¹ Dutka Ákos: Kun Bélára emlékezem. In: Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 51–52.

¹²² Dutka Ákos: Kun Bélára emlékezem. In: Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 52–54.

¹²³ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 623.

¹²⁴ Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó. Dr. Fischer Miklós pécsváradi főszolgabíró levele Bozóky Géza rectornak. 1931. február 17.

bocsátott el. Fülep nem volt köztük, tehát nem sorolták a legmegbízhatatlanabbak közé.¹²⁵

Sőt, úgy tűnik, hogy a kommün alatt Fülepnek megszilárdult a helyzete a Külügyminisztériumban. Legalábbis erre utal, hogy szerződéses munkatársból április 4-én kinevezett külügyi sajtóelőadóvá lépett elő. A Fővárosi Múzeumtól – ahonnan meghatározatlan időre szabadságolták diplomáciai küldetése kezdetekor – ezért lépett ki. Mint pénzügyekben mindig, ezúttal is kifogástalanul járt el. A Fővárosi Múzeum kiutalta neki az áprilisi fizetését, de ő visszaküldte.¹²⁶ A korabeli zűrzavarban aligha tűnt volna fel bárkinek is, hogy egyszerre két helyről húz fizetést. Nem világos viszont, hogy sajtóelőadói kinevezése ellenére, április 20-án kiállított étkezési jegyén miért titulálják továbbra is kormánybiztosnak.¹²⁷

A Kommün idején végzett tényleges külügyi munkájáról mindössze egy sovány adatunk van. Egyszer megfordult a vörös vezérkar székhelyén, a Hungária Szállóban, s Kun Bélával tárgyalt a túszul ejtett külföldi diplomaták sorsáról. A látogatás mély nyomokat hagyott benne, tanítványainak többször érzékletesen ecsetelte. Kun Béla lábtekerceses, forradalmi testőrök gyűrűjében jelent meg, s a tárgyalás alatt az asztalon meg-megkoccant egy-egy kézigránát. Nem tudjuk, hogy a vörösök mely külföldi diplomatákat fogták le, nem tudjuk, hogy Fülep közbenjárása eredményes volt-e. Nem sikerült kideríteni, hogy mikor történt az eset, s tényleg külföldi diplomaták érdekében járt-e el, vagy a “jó krónikás szundikált el”.¹²⁸ Annyi biztos csak, hogy a látogatásra április 16-a után került sor, mert a népbiztosok ekkor költöztek be a Hungáriába.¹²⁹ A zavaros, veszélyes éjszakai körülmények miatt, feltehetőleg ez után a tárgyalás után vitte haza éjfélkor a Logodi utcába Kun Béla autója: “Mondta is később a házmesterné:

¹²⁵ Vö. Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Bp. 1994. 128–129.

¹²⁶ Fülep levelezése I. Bp. 1990. 393.

¹²⁷ Fülep Lajos különféle igazolványai, tagsági jegyei. MTAKK Ms 4597/557. Vö. Tisztviselői Konyhák Központi Irodájának 1919. április 20-án kelt, Fülep részére kiállított Részvételi-jegye, mely szerint a Külügyminisztérium szolgálatában levő kormánybiztos 1 (egy) adag ételre jogosult a Nemzeti Palota köztisztviselő konyháján.

¹²⁸ A forradalmak összes áldozatát számba vevő könyv nem említ külföldi diplomatákat. Vö. “Martirjaink”. Az “öszirózsás” forradalom és a proletárdiktatúra áldozatainak meggyilkolása, lelki és testi megkínzása. Szerkesztette: Olysoi Gabányi János. (Az 1922-es kiadás hasonmás kiadása) Bp. 2000.

¹²⁹ Vörös Könyv 1919. Lakitelek, 1993. 91.

– Itt megy Kun Béla huszárja.”¹³⁰ A házmesterné véleményén nincs miért megütköznünk, minden autón közlekedő ember olyannyira gyanús volt, hogy Kozma Miklós szerint: “Aki ma autón járhat, az minden további különösebb bizonyíték nélkül kötelet érdemel.”¹³¹ Fülep csak egyetlen egyszer találkozott Kun Bélával, tehát ekkor kellett őt győzködnie, hogy folytassa a Károlyi Mihály által 1919 februárjában elkezdett földosztást. Úgy vélte, ha kielégítik a parasztek évszázados földéhségét, a parasztek megvédik az országot is, a forradalmat is.¹³² A kommunista földosztás azonban elmaradt, mert Kun Bélának fejében a kolhozosítás járt. Már az őszirózsás forradalomnak is a földbirtok volt a központi problémája. Bár Buza Barna földművelésügyi miniszter kijelentette, hogy a föld azé, aki megműveli¹³³, s a földreform gondolatába mindenki, még a “reakció” is beletörődött, idő hiányában érdemi, gyakorlati lépésre nem került sor. Károlyi Mihály elkezdte ugyan a földosztást kápolnai birtokán, de ez elszigetelt jelenség maradt. Fülep földkérdésről vallott nézeteit részleteiben nem ismerjük, de úgy tűnik, hogy Móricz Zsigmonddal volt azonos hullámhosszon: “...végre kell hajtani a földreformot. Ez megoldja a honvédelmet: a paraszt meg fogja védeni a maga földjét.”¹³⁴ Hasonlóan gondolkodott Jászi Oszkár, ő is a legszélesebb alapokon akart földosztást. Szemében ez inkább erkölcsi kötelesség volt, mint gazdasági, de nagyon fontos volt neki a vele járó politikai nyereség is. Ugyanis Jászi, aki jobban rettegett a feudalizmustól és az ellenforradalomtól, mint a kommunista diktatúrától, a földosztás révén kívánta elkerülni e két utóbbit.¹³⁵

A Tanácsköztársaság alatti, az irodalom világán kívül eső életének csak egy-egy morzsáját ismerjük. Tudjuk, hogy a monitorlázadás során majdnem pórul járt. Logodi utcai lakása üvegerkélyén fehér ingben ülve kitűnő célpont volt, s kis híján lepuffantotta egy gépfegyveres őrjárat.¹³⁶ A monitorlázadás június 24-én volt, tehát vagy aznap, vagy a következő napokban lőttek rá a vörösök. A tettesek ugyanis csak a vörösök lehettek,

¹³⁰ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 18. Ld. még: uo. I. 623.

¹³¹ Kozma Miklós: Az összeomlás. 1918–1919. Az Athenaeum R.-T. kiadása. [1933.] 181.

¹³² Az esetet Illyés Gyula júliusra tette. Júliusban azonban Fülep nászúton volt, tehát korábban kellett találkoznia Kun Bélával. Vö. Illyés Gyula: Az eligazító. In: Fülep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 183.

¹³³ Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp. 1939. 149.

¹³⁴ Czine Mihály: Móricz Zsigmond a forradalmakban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1959. 2. sz. 224.

¹³⁵ Vö. Beszélgetés Lesznai Annával. In: Irodalmi Múzeum 1. Emlékezések. Bp. 1967. 14. Ld. még: Jászi Oszkár: Az archimedesi pont. Világ, 1919. február 2. 1.

¹³⁶ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 631.

mivel a monitorok mindössze a Hungária Szállóbeli főhadiszállásra adtak le néhány sorozatot, majd leúsztak a Dunán. Ebből az esetből is látszik, hogy milyen nagy volt a fejtelenség, milyen olcsó volt az emberélet: a vörösök válogatás nélkül lőttek mindenre és mindenkire. Ha a járőr pontosabban célzott volna, egy “vörös” egyetemi tanárt terített volna le.

Fülep egyéb mulatságos 1919-es részletekkel is szórakoztatta tanítványait. Mesélt “Cserny Jóska két ágyújáról, mit folyton fölvenszoltak a Várba, a kommün Vérmezőn legelő birkanyájáról, melyről megjegyezte valaki, addig tart a kommün, amíg a birkák el nem fogynak.”¹³⁷ Ezek az anekdoták azonban semmivel sem gazdagítják Fülep 1919-es szerepéről kialakult képünket.

Az irodalmi élet irányítói között

A proletárdiktatúra 133 napja alatt a kulturális életet irányító Közoktatásügyi Népbiztosság élén öt népbiztos fordult meg, de a munka dandárját a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond, és főként a kommunista Lukács György végezte. A művészet egy-egy ágát a népbiztosság ügyosztályai felügyelték. Az Irodalmi Ügyosztály vezetését Lukács legjobb barátjára, Balázs Bélára bízta, de a legtöbbször ő maga mondta ki a végső szót. Lukács közvetlenül a diktatúra kikiáltása után gyökeres változásokba kezdett. Szovjet mintát utánozva a kulturális életet központi utasításokkal kívánta irányítani, s meg akarta szüntetni a kultúra áru-jellegét. Gondolatmenete a következő volt. Az írók a kapitalizmusban ki vannak szolgáltatva a könyvkiadók kényének-kedvének. Ezt az állapotot meg kell szüntetni. Az írók ezután állami alkalmazottak lesznek, havi fizetést kapnak, gondtalanul dolgozhatnak, nem kell rettegniük a létbizonytalanságtól. Ezért az első lépésben el kell dönteni, hogy ki számít írónak, ki jogosult a havi illetményre. Majd miután az írókat számba veszik, a többi dolgozóhoz – a vasasokhoz vagy a textilesekhez hasonlóan – ők is szakszervezetet alakíthatnak érdekeik védelmére.

Az Otthon Kör baloldali írói már a Tanácsköztársaság kikiáltásának másnapján megalakították az Írói Tanácsot. A “tanács” szó félreérthetetlenül jelezte a politikai irányt: Írói Szovjet alakult, a következő tagokkal: Barta Lajos, Nagy Lajos, Osvát Ernő, Kassák Lajos, Halasi Andor, Révész Béla, Bíró Lajos, Franyó Zoltán, Rozványi Vilmos,

¹³⁷ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 626.

Gallovich Károly (anarchista), Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Heltai Jenő, Karinthy Frigyes. Fülep nem volt köztük. Nem is lehetett, hiszen nem járt az Otthon Körbe. Az Írói Tanács tagjainak nagy része nemcsak a szocialista, hanem a kommunista eszmékkel is rokonszenvezett. A Népbiztosság mégis ferde szemmel nézte, mert demokratikusan választott, s nem kinevezett testület volt. A kommunisták rövid idő alatt mindent központi irányítás alá vontak: a sajtót, a színházakat, a könyvkiadókat, stb. Az írók féltették függetlenségüket, s ki így, ki úgy tiltakozott. A legbátrabban és a legkorábban Szabó Dezső kürtölte világgá aggályait a *Nyugat* április 1-i számában, *Az egész emberért* című cikkében. Az írók próbáltak elébe menni az eseményeknek, s felsőbb utasítást nem várva, április 1-én mintegy ötszázan sereglettek össze, hogy megalakítsák szakszervezetüket. Az egybegyűlteket hideg zuhanyként érte a bejelentés, hogy a népbiztosság a fejük fölött, a megkérdésük nélkül, már kinevezte az Írói Direktóriumot, az Írói Választmányt és a Kataszteri Bizottságot. A Direktórium Lukács Györgyből, Balázs Bélából, Révész Bélából, Kassák Lajosból és Komját Aladárból állt. A fekete leves azonban csak ezután jött. A Választmány és a Kataszteri Bizottság nevében Osvát Ernő felszólította a jelenlevőket, hogy “oszlassák fel a gyűlést s várják be a tanácskormány hivatalos utasításait”.¹³⁸ A Kataszteri Bizottság tagjai között találjuk Fülepet is, de nem tudjuk, hogy ő maga részt vett-e a hamvába holt, feloszlott szakszervezeti gyűlésen. Jelen volt viszont Lukács György, s kifejtette, hogy a szakszervezetbe csak azok kerülhetnek be, akik előzőleg tagjai lettek az írói kataszternek, akiket a Kataszteri Bizottság írónak minősített: “...különös figyelemmel ellenőrizzük azt, hogy csakis tehetséges és hivatásos író tartson el az állam. A kataszteri bizottság tagjai minden pártérdeken felülálló független és objektív szempontból bírálják majd el az egyes írók ügyét és ítéletükben megbízhat mindenki.”¹³⁹

¹³⁸ m.[árai] s.[ándor]: Mi lesz az írókkal? Magyarország, 1919. április 3. In: “Mindenkire ujjakra készül...” IV. Bp. 1967. 84.

¹³⁹ m.[árai] s.[ándor]: Mi lesz az írókkal? Magyarország, 1919. április 3. In: “Mindenkire ujjakra készül...” IV. Bp. 1967. 85.

A Kataszteri Bizottságban

A Kataszteri Bizottság döntötte el, hogy ki lesz hivatásos író, s ki nem. Nem tudjuk, hogy mikor alakult meg, de Márai Sándor – akkor szélsőbalos forradalmár – már április 3-án felsorolta öt tagját: Babits, Barta Lajos, Halasi Andor, Osvát Ernő és Fülep.¹⁴⁰ Tehát április elején még nem volt benne Kassák, a későbbi hatodik tag, aki Osvát mellett főszerepet játszik majd. Lehetetlen, hogy Márai hebehurgyaságból felejtette volna ki Kassákot, mivel ekkor eszmetársak (elvtársak) voltak. Halasi megfogalmazása szerint a feladatok megoldására kiküldött húsztagú bizottságon – hivatalos nevén az Írói Választmányon – belül az első a kataszteri bizottság volt.¹⁴¹ Fogalmazása azt sejteti, hogy a Kataszteri Bizottságot a Választmány küldte ki a maga soraiból. Ezt azonban Kassák esete cáfolja: öt Reinitz Béla és Kunfi Zsigmond, a két szociáldemokrata politikus kérte fel.¹⁴² Bár Kassák tagja volt a szociáldemokrata pártnak, ő is és az aktivisták is radikálisabb nézeteket vallottak és szemben álltak a szocialistákkal. Ez azonban akkor másodlagos szempont volt. Kassákot minden bizonnyal Lukács hagyta ki az első körben, túlzott hatalmi becsvágya és iránta érzett ellenszenve miatt. Kunfiéknak meg éppen azért jött kapóra, hogy megnyirbálják Lukács és a kommunisták befolyását. A szociáldemokraták és a kommunisták rivalizálása húzódott tehát a háttérben. Az elmondottakból logikusan levonható az a következtetés, hogy minden bizonnyal Fülepet sem választották, hanem kijelölték. Egyelőre nincs rá bizonyítékunk, de aligha kétséges, hogy Lukács György juttatta ebbe a fontos tisztségbe, az irodalmi élet irányítói közé. Félig-meddig kívülállóként került a nyüzsgő, szervezkedő bizottságba, amelynek – Fülep kivételével – minden tagja részt vett az októberi forradalom óta alakult valamelyik irodalmi szervezet, intézmény, bizottság munkájában. A máskor háttérbe húzódó Babits a Hetilapírók Intéző Bizottságának, a Nemzeti Tanács Közoktatásügyi Szaktanácsának tagja, a Vörösmarty Akadémiának pedig alelnöke volt. Barta Lajos és Kassák szintén tagja volt a Vörösmarty Akadémiának. Barta a Nemzeti Tanács

¹⁴⁰ m.[árai] s.[ándor]: Mi lesz az írókkal? Magyarország, 1919. április 3. In: “Mindenkori ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 84. A Pesti Hírlap április 4-i híradásában Fülepet nem említi a kataszteri tagok között.

¹⁴¹ Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 17.

¹⁴² Kassák Lajos tevékenységéről a proletárdiktatúrában. In: Visszaemlékezések 1919-ről. Gondolat. Bp. 1989. 98.

Művészeti és Szépirodalmi Szaktanácsában is tevékenykedett, *Örvény* című darabját pedig januárban mutatta be a Nemzeti Színház. Osvát tagja lett az Otthon Kör választmányának, az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségén belül alakult Kritikusok Szindikátusa elnökévé választotta, valamint bekerült a Szocialista Irodalmi, Művészeti és Tudományos Társaság intézőbizottságába és a korábban említett Írói Tanácsba is. Halasi szintén tagja volt az Írói Tanácsnak, a Kritikusok Szindikátusában pedig ügyvezető titkárként dolgozott. Fülep nagyon kilógott ebből a “tisztseghalmozó” társaságból. De ha ennyire passzív volt, miért került be? Azért, mert ha jól meggondoljuk, a bizottsági tagok közül Lukács elsősorban Fülepre támaszkodhatott. Babitsra, Osvátra kevésbé, a többiek meg inkább Kassákhoz húztak. Bár 1918 végén Babits és Lukács együtt szervezte a délibábos, pacifista *Európa Lovagjai* társaságot, sohasem kerültek közel egymáshoz. Arról nem is szólva, hogy Babits bizonyíthatóan nem járt el az ülésekre. A Direktóriumban mindössze egyszer jelent meg, tehát jogosan feltételezzük, hogy a kataszteri üléseket sem látogatta sűrűbben. Lukács és Osvát szembenállása pedig közismert tény. A névsorból az is kiviláglik, hogy a Népbiztosság – ami jelen esetben valószínűleg elsősorban Lukácsot jelenti – nem csupán a kommunista ideológia iránti hűséget, hanem a szakmai érdemeket is szem előtt tartva válogatta ki a tagokat. Hiszen fontos feladatot bízott a frissen végzett teológus Fülepen kívül Babitsra is, pedig ő a diktatúra kikiáltása előtt tíz nappal kerek-perc visszautasította, hogy belépjen a kommunista pártba, jóllehet Lukács és Balázs Béla személyesen győzködték.¹⁴³ Babits esete azért is említésre méltó, mert ha Lukács és Balázs Béla győzködték a tőlük mind esztétikai nézeteiben, mind emberileg távol álló Babitsot, nehéz elképzelni, hogy ne kapacitálták volna Fülepet, közeli ismerősüket, majd hogyan nem barátjukat. Osvátot sem politikai érdemeiért, hanem szerkesztői tehetségéért nevezték ki. Ezt még az Osváttal folyton huzakodó Kassák is elismerte.¹⁴⁴ Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy a forradalmi hónapokban Osvát nevét adta szinte minden baloldali írói megmozduláshoz. 1919 májusáig Babits szintén

¹⁴³ Dr. Szabó Tivadar: Babits Mihály. Diákkultúra. 1919. október 20. In: Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk. Téglás János. Celldömölk, Pazu–Westermann Könyvkiadó Kft. 1997. 44. Lukács Babits állítását nevetségesnek és teljesen alaptalannak nevezte. Vö. Eörsi István: Életrajz magnószalagon 2. (Interjú Lukács Györggyel) Új Symposium, 1981. szeptember. 323. Az ominózus esetkor Schöpflin Aladár a költő társaságában volt a Centrál kávéházban, s megerősítette Babits szavainak igazát. Vö. Basch Lóránt: Mester és tanítvány. Kortárs, 1966/2. 294.

lelkes forradalmár volt. Fülepnak kettejükhez képest is, a többiekről nem is beszélve, elenyésző volt a “forradalmi múltja”, őt valóban csak szakmai és személyes okokból nevezték ki. Talány viszont, hogy Fülep miért nem utasította vissza a kataszteri munkát. Veszélyes lett volna, vagy fontosabb volt neki a Lukácshoz fűződő jó viszonya, vagy esetleg azt remélte, hogy használni tud? A katasztert ugyanis sokan még a baloldalon is életképtelen, íróasztal mellett kiagyalt ötletnek tartották. A szociáldemokrata Göndör Ferenc a legélesebb szavakkal ostobaságnak nevezte.¹⁴⁵ Az írók körében nagy volt a felháborodás, az ijedtség és a tanácstalanság.

Az sem egészen egyértelmű, hogy ki állt a Kataszteri Bizottság élén. Kassák azt állítja, hogy ő¹⁴⁶, viszont a beszámolókat rendre a kommün irodalompolitikájában meghatározó szerepet játszott Osvát tartotta, ő elnökölt. Mindenesetre a bizottság munkához látott, s a *Népszavában* április 10-én felhívás jelent meg, hogy a Budapesten – nem tévedés: csak Budapesten! – lakó írók vegyék át az írói törzslapokat, s azokat öt napon belül a saját érdekükben juttassák vissza a kataszteri bizottságnak.¹⁴⁷

Kassák szerint az írói bizottságok éjjel-nappal üléseztek. Nyilván a kataszteri is, hiszen április folyamán ennek jutott a munka zöme. A beérkezett törzslapok feldolgozásához április 25-én fogtak hozzá.¹⁴⁸ A kataszterbe vett írókat három fizetési osztályba rangsorolták. Halasi Andor szerint a besorolást Osvát végezte.¹⁴⁹ A besorolásról parázs vita kerekedett, mert a bizottságot nemcsak személyes torzsalkodások, politikai- és pártkorszenv osztotta meg, hanem az eltérő esztétikai ízlés is. Két tábor állt egymással szemben: a nyugatosok és a maista-aktivisták. Babits, Osvát, Fülep képviselte a *Nyugat* ízlésvilágát, Halasi¹⁵⁰, Kassák a maista-aktivistákét, Barta Lajos pedig valahol a két tábor között helyezkedett el, de inkább Kassákékhöz húzott. Bár Osvát ekkor formálisan nem volt a *Nyugatnál*, de ez nem változtatott

¹⁴⁴ Kassák Lajos: Egy ember élete. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1983. II. 561.

¹⁴⁵ Göndör Ferenc: Vallomások könyve. Wien. 1922. 119.

¹⁴⁶ Kassák Lajos: Egy ember élete. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1983. II. 563.

¹⁴⁷ Az írók a társadalomban. Népszava, 1919. április 10. In: “Mindenki ujkra készül...” IV. Bp. 1967. 929.

¹⁴⁸ Az írók elhelyezkedése az új rendszerben. Fáklya, 1919. április 25. In: “Mindenki ujkra készül...” IV. Bp. 1967. 234.

¹⁴⁹ Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égne. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 18.

¹⁵⁰ Halasi és Osvát sohasem kedvelte egymást. Halasi – balról – többször bírálta a *Nyugat* kozmopolitizmusát és l’ art pur l’ art esztétikáját. Vö. Halasi Andor: Irodalom és kritika. Hegedűs Géza előszava. Bp. 1955. 11.

esztétikai értékrendszerén, s ráadásul emberileg sem szívelte a maistákat.¹⁵¹ Fülepről nemcsak azért állíthatjuk bátran, hogy a nyugatos szekértáborba tartozott, mert rendszeresen publikált a *Nyugatban*, hanem azért is, mert Kassák köréről – igaz, nem irodalmi, hanem képzőművészeti alkotásaikról – egy korabeli cikkében is nyilatkozott. Próbálkozásait középszerűnek tartotta.¹⁵² Évtizedekkel későbbi nyilatkozataiból azt is megtudhatjuk, hogy személy szerint semmi baja nem volt Kassákkal, de szabadverseiről nem volt nagy véleményel, írásait nem tudta igazán élvezni, hibájául róttta fel neki, hogy nem tud megjeleníteni, stb.¹⁵³

A maistákat bosszantotta Osvát és a nyugatosok túlzott térnyerése. Halasi is, Kassák is a *Nyugat* klikkszellemét kárhoztatta.¹⁵⁴ Végül a vita tárgyalanná vált, s mindenki egységesen havi 3000 korona segílyt kapott.¹⁵⁵ A gyakorlati munkát Kassák és titkárnője végezte. Begyűjtötték a törzslapokat, amelyekből össze lehetett állítani a kataszteri névsort. Kassák annyira félreérthetetlenül csak saját magát és titkárnőjét említi az adatlapok összegyűjtőjeként, hogy a kataszteri munkának ebben a szakaszában valószínűleg sem Fülepnék, sem a többi bizottsági tagnak nem sok szerep jutott.¹⁵⁶ 957 törzslap érkezett be a bizottsághoz, 550 írot vettek fel, s csupán 34 főt utasítottak vissza. A törzslapok beküldőinek egy részét a tudósok és a szakírók, az újságírók és a színpadi szerzők szervezetébe irányították. Másokat felszólítottak, hogy küldjék be műveiket, s az alapján fognak dönteni. A bizottság igen elnéző volt, megértette, hogy az írók többsége a polgári világhoz kötődik, s nem lehet velük szemben “abszolút elveket” megvalósítani.¹⁵⁷ Halasi Andor emlékei szerint már az első, elvi alapokat tisztázó értekezleten érvényesült Osvát és Kassák álláspontja, hogy a legszélesebb réteg kerüljön be a kataszterbe.¹⁵⁸ A megértő és elnéző magatartás kitetszik a névsorból is. Az 550 író

¹⁵¹ Vö. Lengyel József: Visegrádi utca. Bp. 1968. 22.

¹⁵² Két kiállítás. In: Fülepről: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. Bp. 1998. 124.

¹⁵³ Fodor András: Ezer este Fülepről Lajossal. Bp. 1986. II. 118., 355., 593.

¹⁵⁴ Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égne. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 19. Valamint: Kassák Lajos: Egy ember élete. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1983. II. 588.

¹⁵⁵ Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égne. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 18–19.

¹⁵⁶ Kassák Lajos tevékenységéről a proletárdiktatúrában. In: Visszaemlékezések 1919-ről. Gondolat. Bp. 1989. 98.

¹⁵⁷ Megalakul az írók szakszervezete. Fáklya, 1919. május 9. . In: “Mindenkori ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 325.

¹⁵⁸ Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égne. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 18.

között szép számban akad nemhogy nem kommunista, de még csak nem is szocialista, hanem egyértelműen jobboldali-konzervatív író: Császár Elemér, Csathó Kálmán, Harsányi Kálmán, Herczeg Ferenc, Komáromi János, Lyka Károly, Rákosi Viktor, Riedl Frigyes, Sík Sándor (piarista), Surányi Miklós, Szomaházy István, Tutsek Anna, Takáts Sándor (piarista), Vojnovich Géza.¹⁵⁹ A Tanácsköztársaság bukása után, a számonkérés idején Babits a konzervatív írók beválasztására hivatkozva jogosan védekezhetett azzal, hogy a “szakszervezet alig volt politikai jellegű; tagjai közt számos egészen konzervatív író is szerepelt.”¹⁶⁰ A névsor tanúsítja, hogy nemcsak a bizottság, hanem a bizottság munkáját jóváhagyó Lukács is liberálisan, sőt nagyvonalúan gondolkodott. Ebből azonban nem következik az, hogy Lukács nem vette komolyan a katasztert. Olyannyira komolyan vette, hogy az ötletén gúnyolódó egyik szocialista újságíróat lefogatta, mint ellenforradalmárt.¹⁶¹

Nem tudjuk, hogy Fülep mivel járult hozzá a bizottság munkájához. Feltűnő, hogy az emlékeiket papírra vető bizottsági tagok közül Kassák egy szóval sem említi, s Halasi is csak a száraz tényt közli, hogy bizottsági tag volt. Ennyire visszahúzódt volna? Valószínűleg igen, mert ha kataszteri munkájával haragosokat szerzett volna magának, a Kommün bukása után nyilván felrótták volna neki.

Végül május 6-ára a kataszter elkészült, s ezzel elhárult az akadály az Írók Szakszervezetének megalakulása előtt is.

A Tanácsköztársaság idején a legtöbb népbizottságon zűrzavaros állapotok uralkodtak. Gyakran előfordult, hogy egy-egy rendeletet pár nappal a megjelenése után vissza kellett vonni, vagy módosítani kellett. Több jel arról árulkodik, hogy a Közoktatásügyi Népbizottságon is nagy volt a fejtelenség. Már önmagában az is furcsa, hogy 133 nap alatt öt népbiztos működött. A Kataszteri Bizottság sem állott a helyzet magaslatán. Az 550 író névsorát már közzététele másnapján, május 11-én ki kellett egészíteni, mert az irodalmi szakosztály költözésekor a törzslapok elkeveredtek.

¹⁵⁹ Az írók szakszervezete. Fáklya, 1919. május 10. In: “Mindenki ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 331–334.

¹⁶⁰ Dr. Szabó Tivadar: Babits Mihály. Diákkultúra. 1919. október 20. In: Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Celldömölk, 1997. 46. (Szó sincs róla, hogy Babits összemossa a szakszervezetet a kataszterrel. Szakszervezeti tag csak kataszteri tag lehetett, tehát lényegében ebben a kérdésben is a kataszteri bizottság döntött.)

¹⁶¹ A bolsevizmus Magyarországon. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Bp. Franklin-Társulat, 1921. Herczeg Ferenc: Irodalom. 697.

Ráadásul egyebek közt olyan neves írók maradtak le a listáról, mint Babits¹⁶² (a kataszteri bizottság tagja!), Bodor Aladár, Hatvany Lajos, Kunfi Zsigmond (népbiztos!), Oláh Gábor, Rákosi Jenő.¹⁶³

Az Írók Szakszervezetében

Az íróknak több mint egy hónapot kellett létbizonytalanságban várniok, mire megtudhatták, hogy írónak minősülnek-e vagy sem, kapnak-e fizetést vagy sem, azaz beveszik-e őket a kataszterbe. A kataszterbe vett 550 író közül hozzávetőleg háromszáz jelent meg május 11-én az Írók Szakszervezete alakuló ülésén. A hiányzó 250 fő közül sokan nyilván nem kívántak közösködni a kommunistákkal. Másokat valószínűleg elriasztott a *Fáklya*nak, a Közoktatásügyi Népbiztosság napilapjának, a gyűlést beharangozó mondata, hogy “az írói szakszervezetbe való belépés a szocialista pártba való belépést is jelenti.”¹⁶⁴ Az ülésen Osvát Ernő elnökölt, és a szakszervezet feladatát az írói szabadság, a kritika függetlensége fölötti örökösben, valamint az írók egzisztenciájának biztosításában jelölte meg. A jelenlévőknek – noha a tagjai voltak – még ekkor sem volt világos, hogy mi fán terem a kataszter, és mi a szakszervezet. Barta Lajos, kataszteri bizottsági tag adott felvilágosítást: “A kataszter az írók nyilvántartása, abba mindenkit felvehetnek, akár akarja, akár nem. A szakszervezetbe az lép be, aki akar.”¹⁶⁵ Halasi Andor, a Kataszteri Bizottság másik tagja, Gábor Andor kérdésére válaszolt. A szakszervezeti gyűlésen tehát a Kataszteri Bizottság tagjainak a fele felszólalt, de Fülep hozzászólásáról nincs adatunk. Éles viták után végül Bíró Lajos lett az elnök, alelnökök Osvát Ernő, Révész Béla, Babits, titkár Barta Lajos. A végrehajtó bizottság tagjai lettek Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Nagy Lajos, Szomory Dezső, Schöpflin Aladár, Szini Gyula, Elek Artúr, Heltai Jenő, Komját Aladár, Kassák

¹⁶² Ez is megerősíti Babits állítását, hogy nem járt el az ülésekre.

¹⁶³ Az írói szakszervezet kiigazítása. *Fáklya*, 1919. május 11. In: “Mindenkori ujkra készül...” IV. Bp. 1967. 1001–1002.

¹⁶⁴ Az írói szakszervezet kiigazítása. *Fáklya*, 1919. május 11. In: “Mindenkori ujkra készül...” IV. Bp. 1967. 1002. Kun Béla ellenkezése hatására az automatikus szocialista párttagságból nem lett semmi.

¹⁶⁵ Megalakult az írók szakszervezete. *Fáklya*, 1919. május 13. In: “Mindenkori ujkra készül...” IV. Bp. 1967. 355.

Lajos.¹⁶⁶ A névsorból látható, hogy Elek Artúr és Schöpflin, az irodalmi élet mindennapjaiban élő szerkesztők kivételével, csupa szépíró választottak. Nem tudjuk, hogy Fülep egyáltalán részt vett-e ezen a gyűlésen, vagy sem.¹⁶⁷ Mindenesetre a szakszervezet vezetőségébe nem, csak a szakszervezetbe került be.¹⁶⁸ Ebből logikusan adódik a következtetés, hogy bár tagja volt a Választmánynak és a Kataszteri Bizottságnak is, az írók körében nem volt annyira ismert és népszerű, hogy vezető posztra is megválasztották volna. Ez nem meglepő, hiszen ekkor ő már nem élte a pesti írók szokásos társasági életét, nem szerkesztőségi asztaloknál és kávéházban múlatta az időt. Sőt, megkockáztatom: ha a Direktóriumot és a Választmányt nem hatalmi szóval nevezték volna ki, hanem választották volna, ezekbe sem került volna be. Nagyon valószínű, hogy Fülep senkinek eszébe sem jutott volna, és semmilyen szerephez sem jutott volna, ha nem Lukács lett volna a népbiztos.

Az Írók Szakszervezetének alakuló ülése egyúttal utolsó ülése is volt, több gyűlésre nem került sor.

Az Írói Direktóriumban és az Írói Választmányban

A meglévő szűkös, sokszor egymásnak is ellentmondó adatok zűrzavarából nehéz kihámozni, hogy mikor alakult meg az Írói Direktórium és a Választmány. Március végén már szóbeszéd tárgya volt, mert Szabó Dezső *Az egész emberért* című cikkében ezt is firtatta. Bár április 4-én a *Pesti Hírlap* közölte mindkét testület névsorát, a *Vörös Újság* és a *Népszava* május 11-én mégis újfent beszámolt az Írói Direktórium és Választmány kinevezéséről, s újfent közzé tette mindkét testület névsorát. Furcsa helyzet! Az irodalmi életet papíron addig is a Direktórium és a Választmány irányította, de hivatalosan egyik sem létezett május 11-ig. Az Írói Direktórium – mai kifejezéssel: végrehajtó bizottság –, nem demokratikusan választott testület volt, hanem a Közoktatásügyi Népbiztosság nevezte ki. Tagjai voltak (zárójelben vázlatosan utalok 1918–1919-es működésük egy-egy fontosabb eseményére, esztétikai hovatartozására, Lukács-hoz fűződő viszonyára): Babits Mihály (*Nyugat*, számtalan forradalmi tisztséget

¹⁶⁶ Megalakult az írók szakszervezete. Fáklya, 1919. május 13. In: "Mindenkinek ujkra készül..." IV. Bp. 1967. 354–357.

¹⁶⁷ Babits, bár tagja volt a Választmánynak is, a kataszteri bizottságnak is, itt sem jelent meg.

vállalt), Balázs Béla (vasárnapos, KMP-tag), Bíró Lajos (polgári radikális érzelmű szocialista), Kassák Lajos (radikális baloldali), Komját Aladár (KMP-tag), Móricz Zsigmond (baloldali nyugatos), Osvát Ernő (*Nyugat*, számtalan forradalmi tisztséget vállalt), Révész Béla (szociáldemokrata), Szini Gyula (az Írók Szindikátusának elnöke). A névsorból látható, hogy a direktórium erősen átpolitizált testület volt, ráadásul *hivatalból* tagja volt Lukács György közoktatásügyi népbiztos is. Magyarán ez azt jelentette, hogy Lukács közben tartotta az elnökséget. A Direktóriumba csak “haladó” írók kerültek, ketten a KMP-nek is tagjai voltak. A “haladó” táboron belül azonban, összhangban Lukács kulturális politikai elvével, hogy nincs szükség hivatalos művészeti irányzatra, több irányzat képviselői is helyet kaptak.

Fülep a Választmány tagja lett. Az elnevezés megtévesztő: a Választmányt sem választották, hanem – a *Népszava* félreérthetetlenül fogalmaz – Lukács György nevezte ki.¹⁶⁹ Tehát Fülepet ezúttal sem íróársai választották meg. Érdeemes megnézni, hogy Fülep milyen társaságba került. Tagok voltak: Barta Lajos (a *Fáklya*, a forradalom egyik napilapja szerkesztője, az Állami Könyvkiadó vezetője), Berkes Imre, Bresztovszky Ede (osztályvezető a Közoktatásügyi Népbiztosságon), Déry Tibor (KMP-tag), Elek Artúr (*Nyugat*), Farkas Antal (szociáldemokrata), Fülep Lajos (vasárnapos, *Nyugat*), Füst Milán (*Nyugat*, Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségének egyik vezetője, a Vörösmarty Akadémia ügyésze), Gárdonyi Géza, Gellért Oszkár (*Nyugat*, a Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság sajtófőnöke), Halasi Andor (Kommunista írók aktivista és nemzetellenes csoportjának tagja, és számos egyéb tisztség viselője), Hajdu Henrik (KMP-tag), Heltai Jenő, Jób Dániel, Kabos Ede, Karinthy Frigyes (baloldali pacifista), Kortsák Jenő, Kosztolányi Dezső (*Nyugat*), Laczkó Géza (*Nyugat*), Lesznai Anna (vasárnapos, a Közoktatási Népbiztosság munkatársa), Mikes Lajos, Moly Tamás (Lukács ismerőse a Thália Társaságból), Nagy Lajos (szocialista), Révész Mihály (szociáldemokrata, a Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvvezetője), Rozványi Vilmos (kivált Kassák csoportjából, mert nem tartotta elég forradalminak. Az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségében tevékenykedett.¹⁷⁰),

¹⁶⁸ Az írók szakszervezete. *Fáklya*, 1919. május 10. In: “Mindenki ujkra készül...” IV. Bp. 1967. 332.

¹⁶⁹ Az írók direktóriuma és választmánya. *Népszava*, 1919. május 11. In: “Mindenki ujkra készül...” IV. Bp. 1967. 336.

¹⁷⁰ Vö.Ungvári Tamás: Adalékok Babits Mihály pályakezdéséhez (1918–1919). Irodalomtörténeti Közlemények, 1959/2. 244.

Schöpflin Aladár (*Nyugat*), Szabó Dezső (ekkor kommunista érzelmű), Szász Géza, Tóth Árpád (*Nyugat*, *Az új isten* című verse hitvallás), Várnai Zseni (szociáldemokrata). Nem illik a névsorba Gárdonyi Géza, ő érdemi munkát nem végzett, egyedül csak írói tekintélyének köszönhette megválasztását. Fontos beosztás volt ez, mert a választmányi tagok döntötték el, hogy mit ad ki a proletárállam.¹⁷¹

Látható, hogy csakúgy, mint a Direktórium esetében, elég tarka a kép, többféle irodalmi és politikai ízlés képviselői kerültek a Választmányba is. Egy szempontból azonban Fülep mindenképpen kilóg a sorból: ő az egyetlen vallásos, hívő ember közöttük. A fontosabb, befolyásosabb, szélesebb hatáskörű testület a Direktórium volt, tehát Fülep eredetileg csak a második vonalra került. Május 31-én azonban feljebb lépett a ranglétrán: a Közoktatásügyi Népbiztosság, mint dramaturgot kinevezte az Írói Direktórium tagjává. A kinevezést Fogarasi Béla írta alá.¹⁷² Rejtély, hogy miért éppen dramaturgként nevezték ki, hiszen Fülep sohasem végzett ilyen munkát. Kinevezése újfent megerősíti azt az állításunkat, hogy egész 1919-es “karrierjét” a vasárnaposoknak, elsősorban Lukács Györgynek, másodsorban Fogarasinak köszönhette. Ezt a feltevést erősíti az is, hogy mindkét testület számottevő hányada már a Vörösmarty Akadémiának is tagja volt: a tizenegy tagú Írói Direktóriumból heten, a Választmányból kilencen.¹⁷³ Fülep azon kevesek közé tartozott, akik nem voltak “vörösmartysok”, mégis pozícióhoz jutottak. Ez is az erőeltolódást szemlélteti. A Vörösmarty Akadémián főként Hatvany Lajos befolyása érvényesült, s ezért Füleppel nem számoltak, a Tanácsköztársaságban azonban Lukács a hatalom közelébe jutott, s Fülep az “ismeretlenségből” robbant be a vezetőségbe.

Azzal a ténnyel is szembe kell néznünk, hogy Fülep akkor lett a Direktórium tagja, amikor mások – például Babits, Móricz – már elnémultak, s nem voltak hajlandók egy gyékényen árulni a kommunistákkal. Mivel szolgált rá Fülep az előléptetésre? Semmivel. Azt sem tudjuk, hogy megkérdezték-e a véleményét, hogy beleegyezett-e a kinevezésébe. A kinevezéséről szóló hír sem hivatalos közlönyben, sem újságban nem jelent meg. Valószínűleg olyan valakinek az elárvult helyét foglalta el, aki nem járt a

¹⁷¹ Az írók direktóriuma és választmánya. Népszava, 1919. május 11. In: “Mindenkori ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 336.

¹⁷² A Közoktatásügyi Népbiztosság fogalmazványa Fülep Lajos kinevezéséről. In: “Mindenkori ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 771.

¹⁷³ József Farkas: Gondolatok a Tanácsköztársaság irodalmáról II. Irodalomtörténeti Közlemények, 1959. 3–4. 371.

Direktórium üléseire. Mivel elméletileg a Direktórium csak akkor volt határozatképes, ha minden tagja jelen volt, a megüresedett helyet be kellett tölteni. Dokumentumok hiányában kénytelenek vagyunk föltevésekre bocsátkozni. Miután csalódott pacifista ábrándjaiban, Babitsot folyton noszogatni kellett, hogy vegyen részt a tanácskozásokon. Tőle magától tudjuk, hogy mindössze egy ízben jelent meg “végrehajtó bizottsági – azaz direktóriumi – ülésen”.¹⁷⁴ De Fülep nem Babits helyére került, mert neki még Fülep kinevezése másnapján is küldtek meghívót.¹⁷⁵

Bizonyos, hogy Fülep kinevezésekor a Direktórium válságban volt. Talán ez a nyitja a kinevezésének is. Göndör Ferenc lapjából, *Az Ember* május 29-i számából – két nappal Fülep “előléptetése” előtt vagyunk – tudjuk, hogy az Írók Szakszervezete megalakulásával korántsem csendesültek el az írói kataszter körüli viták.¹⁷⁶ Kiderült, hogy 550 írot az állam nem bír eltartani, csökkenteni kell a létszámukat. A rostálást nem az 550 író felvételét intéző Kataszteri Bizottságra, hanem a magasabb rangú Direktóriumra bízta. Gyakran megtörtént, hogy összekeverték a direktóriumot a választmánnyal és a kataszterrel, de most nem tévedett az újságíró: a cikkében említett valamennyi személy direktóriumi tag volt. Ezzel cseng össze, és válik érthetővé, hogy Révész Béla direktóriumi tagként miért idézhette fel a kataszterben végzett munkáját.¹⁷⁷ A Direktóriumban éles vita kerekedett, Szini Gyula le is mondott. Lukács azonban nem fogadta el a lemondását, tehát Fülep nem az ő helyét foglalta el. Logikusnak látszik, hogy Fülepet az éppen ekkortájt, május végén Bécsbe távozott Bíró Lajos helyére nevezték ki.¹⁷⁸

Fülep kinevezésének másik oka talán az volt, hogy a kataszter összeállításában egyébként is részt vett, tehát belülről ismerte a problémákat. Harmadsorban Lukácsnak szüksége lehetett egy erős egyéniségre, akinek tekintélye van a marakodó tagok előtt. Idővel ugyanis már addig fajultak a viták, hogy Lukács kijelentette: nem akarja erőszakolni az írók három csoportba osztását. A direktórium erről le is mondott, s az

¹⁷⁴ Dr. Szabó Tivadar: Babits Mihály. Diákkultúra, 1919. okt. 20. In: Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk. Téglás János. Celldömölk, Pauz–Westermann Könyvkiadó Kft. 1997. 46.

¹⁷⁵ Vö. A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920. Szerk. Téglás János. Bp. Universitas Kiadó. 1996. 361.

¹⁷⁶ Barabás Lóránd: Az írói kataszter negligenciában. *Az Ember*, 1919. május 29. In: “Mindenki ujjakra készül...” IV. Bp. 1967. 391–392.

¹⁷⁷ Révész Béla: Titkos följegyzéseimből. *Nyugat*, 1923. 11–12. sz. 741–742.

550 íróból kiválasztottak 199-et, akiket immár nem három, hanem tizenöt kategóriába soroltak be. Velük – Osvát Ernő javaslatára – más-más időtartamra és összegre szerződést tervezett kötni az állam. A szerződők listájának összeállításában bizonyára már Fülep is részt vett, mert kinevezése után csaknem két héttel, június 12-én számolt be róla Göndör lapja.¹⁷⁹ A cikk nem közölte a teljes listát, csak kiragadott egy-egy esetet, s elverte a port az új kataszteren. A Magyar Országos Levéltárban azonban fennmaradt egy jegyzék, ez apró részletekben eltér a cikkíró megállapításaitól. Mivel a levéltári listán még csak tizenkét kategória és 195 író van, június 12-e előttről kell származnia. Minthogy a végleges dokumentum elkallódott, erre vagyunk utalva. Ebből is elég pontos képet nyerhetünk azonban a végleges változatról. Nincs hely a kategorizálás értékelésére, de elég méltányos. Például az életük végéig 3000 koronára jogosult írók között nemcsak a “baloldali” Babits és Móricz, a kevésbé baloldali Krúdy és Gárdonyi, hanem a jobboldali Herczeg Ferenc is helyet kapott. Fülep pénzügyi szempontból az ötödik legkedvezőbb csoportba került: három éven át havi 2500 koronát kapott volna.¹⁸⁰ Ugyanennyi járt volna Cholnoky Lászlónak, Hajó Sándornak, Lesznai Annának, Rozványi Vilmosnak és Surányi Miklósnak. Kataszteri bizottsági öt társa közül kedvezőbb besorolást kapott Babits, Kassák, Barta Lajos, megelőzte viszont Osvátot és Halasi Andort. Fülep besorolása méltányos, nem élt vissza helyzeti előnyével. A nyugatos-aktivista szembenállás szempontjából is tanulságosak a kategóriák: az aktivistákra érvényes volt a *nomen est omen*. A végleges listát újabb viták során tovább alakították, de ez nem maradt fenn.¹⁸¹ Egyébként pedig a Tanácsköztársaság bukása miatt már nem volt idő életbe léptetni az új rendszert.

Fülep direktóriumi és választmányi tevékenységéről kevés kézzelfogható adatunk van. Az egyik a *Nyugattal* kapcsolatos. A sajtódirektórium május 3-i ülésén fontos feladattal bízták meg: “A Bizottság magáévá teszi az Irodalmi Direktóriumnak azt az előterjesztését, hogy a *Nyugat* a Közoktatási Minisztérium javára fenntartassék és

¹⁷⁸ Bíró távozásának időpontját nem sikerült napra pontosan kiderítenem, de június 5-én már Jászi Oszkárral ebédelt Bécsben. Vö. Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Bp. 2001. 38.

¹⁷⁹ Barabás Lóránd: A kataszteri szörnyszülött. Az Ember, 1919. június 12. In: “Mindenki ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 454–456.

¹⁸⁰ Magyar Országos Levéltár. VKM (a Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok). Szellemi Termékek Országos Tanácsa iratai. 1919. Írói Direktórium iratai. Szerződések.

¹⁸¹ Az Írói Direktórium javaslata az írók rendszeres előleggel való ellátására, a könyvkiadási és színdarab vásárlási honoráriumok követendő rendjére. In: “Mindenki ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 809–815.

felkéri Fülep Lajos elvtársat, hogy a *Nyugat* mostani szerkesztőjével lépjen érintkezésbe és hozza tudomására, hogy június 1-ével a *Nyugat* az előbb említett rendeltetésnek fog megfelelni. Elhatározza a Bizottság, hogy a *Nyugat* nyomdai előállításának költségeit attól az időponttól fizeti a Szellemi Termékek Orsz. Tanácsa, amikortól kezdve a Közoktatási Népbiztosság céljait szolgálja.”¹⁸² Talányos felkérés. A *Nyugat* akkori szerkesztője Babits volt. Fülepnek vele kellett közölnie a Direktóriumtól kiinduló előterjesztést, jóllehet Babits direktóriumi tag volt, Fülep pedig akkor még nem. (Újabb bizonyíték Babits teljes félrevonulására.) Az is rejtélyes, hogy miért Fülepet kérték fel a közvetítésre, hiszen ő nem volt tagja a *Nyugat* szerkesztőségének, ellenben Ignotuson és Ambrus Zoltánon kívül a *Nyugat* összes többi szerkesztője – Elek Artúr, Gellért Oszkár, Móricz, Laczkó Géza, Schöpflin Aladár – direktóriumi vagy választmányi tag volt. Kénytelenek vagyunk föltevésekre hagyatkozni. Három nappal korábban, április 30-án, a Szellemi Termékek Országos Tanácsában Fülep hivatalból képviselte az irodalmi osztályt, tehát aktív “ülésező” volt. Mivel a *Nyugattal* kapcsolatos határozat az SZTOT-t is érintette, s neki ott is volt funkciója, elég valószínűnek tűnik, hogy ezért esett órá a választás.

A *Nyugat* kapcsán felmerül egy másik, a mai napig tisztázatlan ügy. Pogány József népbiztos betiltotta a *Nyugatot*, s Füleptől magától úgy tudjuk, hogy a helyette tervbe vett folyóiratnak ő lett volna a szerkesztője.¹⁸³ A *Nyugat* júliustól nem jelent meg, s ekkor a mértékadó írók már hátat fordítottak a proletárdiktatúrának. Úgy tűnik tehát, hogy Fülepnek egyrészt nem voltak hasonló aggályai, másrészt a kommunisták megbíztak benne. Viszont az sem elképzelhetetlen, hogy az igazság sokkal profánabb. Talán Lukács nem kapott megfelelő embert erre a feladatra, s Fülep – hajdani szerkesztőtársa – kéznél volt. A Szellemi Termékek Országos Tanácsa Sajtódirektóriumának 1919. június 11-i ülésének jegyzőkönyve szerint három új folyóirat indítását vették tervbe. A kéthetente napvilágot látó *Új Folyóirat* című szépirodalmi lapnak Osvát Ernő lett volna a főszerkesztője, helyettese pedig Nagy Zoltán és “egy még megnevezendő író”¹⁸⁴ Ezen kívül Komját Aladár és Rozványi Vilmos *Testvér* címen szerkesztett volna hasonló lapot. Barta Lajos *Emberiség* című

¹⁸² Részletek a Sajtódirektórium üléseinek jegyzőkönyvéből. In: “Mindenki ujkra készül...” IV. Bp. 1967. 797.

¹⁸³ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 630.

hetilapjának pedig egy félig kész, de a bukás miatt meg nem jelent példánya ránk is maradt.¹⁸⁵ A dátum nagyon lényeges! Az ülés időpontjában még megjelent a *Nyugat*, de ezek szerint már határoztak a megszüntetéséről. Nyilván az elsőként említett folyóirat lépett volna a *Nyugat* örökébe. Erre utal a folytonosságot képviselő Osvát, s a kéthetenkénti megjelenés. Lukács talán a tervezett *Nyugat*-utód lapot akarta elvenni Osváttól, talán ebben az ügyben interveniált nála Fülep. Ugyanis magától Füleptől tudjuk, hogy a *Nyugatot* el akarták venni Osváttól, s ez ellen tiltakozott Lukácsnál.¹⁸⁶ Fülep kijelentése körül azonban sok a tisztáznivaló, mert rosszul emlékszik. Mivel 1919-ben a *Nyugat* szerkesztését Babits átvette Osváttól, a *Nyugatot* csak Babitstól vehették volna el. Lukács esetleg a tervezett *Új Folyóirat* szerkesztőjeként nem számított Osvátra.

Fülep szerkesztőként minden valószínűség szerint csak ennél a folyóiratnál jöhetett szóba, mert a másik két, szélsőbalos szerkesztővel aligha fért volna meg. Viszont tényleg csak szóba jött, vagy felröppent a neve, mert semmiféle dokumentumunk nincs az esetről. Talán ő volt az “egy még megnevezendő író”. Bölöni György említi, hogy Pogány József megbízásából ő is előkészítette egy nagy, “népfrontos”, nem kommunistákat is megszólaltató irodalmi folyóirat megjelenését, de a leendő szerkesztő társak között Hevesi Sándort, Karinthy Frigyeszt és Kosztolányit említi, Fülepet nem.¹⁸⁷ Ez szinte törvényszerűnek tekinthető, mert nemcsak Karinthy, hanem Kosztolányi is Pogány siófoki “udvarához” tartozott.¹⁸⁸ Mindenesetre érdekes, hogy Fülep se párttag nem volt, se hitet nem tett a kommunizmus mellett, a bolsevik kulturális vezetés mégis számított rá.

¹⁸⁴ Részletek a Sajtódirektórium üléseinek jegyzőkönyveiből. In: “Mindenki ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 797.

¹⁸⁵ József Farkas: “Rohanunk a forradalomba”. A magyar irodalom eszmélése 1914–1919. Gondolat Kiadó. Bp. 1969. 245.

¹⁸⁶ Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 523.

¹⁸⁷ Bölöni György: Vörös Lobogó. In: Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 42.

¹⁸⁸ Az irónia nem túlzott. Pogány egy időben komolyan fontolgatta, hogy megkoronáztatja magát.

A Szellemi Termékek Országos Tanácsában

A felszámolt kapitalista kiadóvállalatok helyett alapították az Állami Könyvkiadót, ezt pedig a március 26-án létesített Szellemi Termékek Országos Tanácsa (SZTOT) irányította. Ez utóbbinak kellett benyújtani a kiadásra szánt műveket. Ha itt elfogadták őket, továbbították az Állami Könyvkiadóba, ahol újabb lektorok rostáján kellett átférniük. Ha két lektor kiadhatónak ítélt egy művet, az állam megvásárolta. Mivel az Írói Választmány tagjai automatikusan az Állami Könyvkiadó lektorai is voltak,¹⁸⁹ Fülepnek is, lévén választmányi tag, hivatali kötelességei közé tartozott a lektori munka. Egy lektori megbízásáról tudunk. Június 11-én, Fogarasi Béla Renan *A kereszténység eredetének története* című könyve tervezett magyar nyelvű kiadásáról kért tőle sürgős szakvéleményt.¹⁹⁰ Testhez álló, szakmai feladat egy református teológiát végzett embernek. Tehát június 11-én, amikor már igen sokan félrehúzódtak a közszerepléstől, Fülep nem azért kapott lektorálásra könyvet, mert ő még ekkor is szívvel-lélekkel a proletárdiktatúra híve volt, hanem hivatalból osztották ki rá a munkát. Fülep szakvéleménye nem maradt fenn, nem tudjuk, hogy egyáltalán elkészítette-e.

A lektori megbízáson kívül egy másik, nagy felelősséggel járó beosztást is szántak neki. Fennmaradt az SZTOT szervezeti felépítésének eddig publikálatlan terve. A terv hat tevékenységi kört különít el, és megnevezi ezek szellemi és technikai irányítóit. Az *Író* szekció szellemi irányítására – tehát a fontosabbik, a tényleges irányításra – Fülep volt kiszemelve.¹⁹¹ A dokumentumon nincs keltezés, de március 26-a és április 30-a közötti időből kell származnia, mert az SZTOT március 26-a óta működött, a szellemi termelő osztályt vezető bizottság pedig április 30-án alakult meg. Az alakuló ülésen az irodalmi osztályt hivatalból Fülep képviselte.¹⁹² Fülep több ismerőse vett részt ezen az ülésen: Balázs Béla és Hauser Arnold. A jegyzőkönyvet a későbbi jó barát, Kner Imre vezette. A jegyzőkönyv fennmaradt, Fülep nem szólt hozzá egyetlen napirendi ponthoz

¹⁸⁹ Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égne. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 18.

¹⁹⁰ "Mindenki ujkra készül..." IV. Bp. 1967. 1108.

¹⁹¹ Magyar Országos Levéltár. VKM (a Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok). Szellemi Termékek Országos Tanácsa iratai. 1919. III. Az SZTOT szervezete.

¹⁹² A Szellemi Termelés irányítására alakult bizottság jegyzőkönyve. In: "Mindenki ujkra készül..." IV. Bp. 1967. 739–740.

sem. Többet nem is tudunk sem Fülep SZTOT-béli tevékenységéről, sem a bizottság későbbi munkájáról.

Mellesleg a Szellemi Termékek Országos Tanácsának élén is Fülep barátja állt:
Elek Artúr.

Kritikusi működése

Eddig Fülep forradalmak alatti politikusi és irodalompolitikai működéséről volt szó, ezután írói, kritikusi munkásságát vesszük szemügyre. Az őszirózsás forradalom kitörésétől a kommün bukásáig Fülep mindössze öt, politikailag ártatlan cikket írt. Vizsgáljuk meg ezeket megjelenésük sorrendjében. (*A nemzetközi Fiume* címűre nem térek ki újra, mert első diplomáciai útról bőven esett szó, s a cikk csak annak mellékterméke, forgácsa.)

Az arckép a festőjéről

Kassák folyóiratának, a *Mának* Váci utcai helyiségében, 1918. október 20-án nyílt meg Tihanyi Lajos első gyűjteményes kiállítása.¹⁹³ Tíz év válogatott munkái, női aktok, tájképek, és főként portrék kerültek a nyilvánosság elé. A tárlat a főváros kulturális életének szenzációja volt, Csinszka karjára támaszkodva megtekintette a nagybeteg Ady is.¹⁹⁴ Fülep név nélkül sorolta jeles látogató ismerőseit, a “Nemzeti” rendezőjét, aki nyilván Hevesi Sándor, egyelőre azonosítatlan kedves régi ismerősét, a szép iparművésznőt, a híres színészt, aki talán Ódry Árpád lehetett, mert a színészek közül ekkortájt vele volt Fülep a legszorosabb kapcsolatban.

Kosztolányi, Révész Béla, Kassák, Bölöni György és Tihanyi önarcképe társaságában, fő helyen, az első teremben egy kitűnő expresszionista festmény fogadta a látogatókat: Fülep rötszakállas mellképe. Fülep 1915 nyarán ült modellt a süketnéma festőnek: a nagy hőség miatt kevesebbszer, mint Tihanyi szerette volna.¹⁹⁵ A képen azonban nem érezni félbehagyottságot, befejezetlenséget, markánsan ragadja meg Fülep jellemének legjellemzőbb vonásait – a kiállítási katalógus szerint: “gőgös és fölényes hidegségét”.¹⁹⁶ A katalógust az egyik “falra akasztott”, Bölöni György, Tihanyi hűséges híve és barátja, lakótársa írta, s a *Ma* tette közzé. Bölöni Fülepnek régi ismerőse, amolyan “régibarátom-féléje”¹⁹⁷ volt. Öregkori, tüzetesebb jellemezése szerint: “Olyan

¹⁹³ Tihanyi Lajos kollektív kiállítása. Világ, 1918. október 22. 13.

¹⁹⁴ Kassák Lajos: Egy ember élete. Bp. 1983. II. 463.

¹⁹⁵ Vö. Dévényi Iván: Tihanyi. A művészet kiskönyvtára 29. Bp. 1968. 15.; Fülep Lajos: Tihanyi Lajos. In: Fülep: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 134.

¹⁹⁶ Ma. Irodalmi és képzőművészeti folyóirat. III. évf. 10. szám. 122.

¹⁹⁷ Fülep Lajos levelezése III. Bp. 1995. 451.

közepes. Nem rossz ember, sőt nagyon derék, hűséges, baloldali. Szabadkőműves volt.”¹⁹⁸ Ismeretségük még Párizsból, Ady társaságából eredt. Bölöni *Az igazi Ady*ban is megemlékezett “Fülöp-Krisztusról” (Ady kifejezése); nagyon hasonlóan, mint a kiállítási katalógusban: “öntelt volt és fölényes”.¹⁹⁹ Bölöni feleségéről viszont lesújtó volt Fülep véleménye: “Amikor a Café Clunyben találkozott vele, megfogadta, hogy ilyen társaságba nem megyül. Pedig ott volt Ady is, de Ady az ő szokásos előzékeny modorával el tudta viselni Itókát is.”²⁰⁰

A kiállítást természetesen megnézte Fülep is, s egy egyidejűleg személyes és tudományosan tárgyilagos, *Tihanyi Lajos* című cikkében fejtette ki gondolatait a látottakról. A szellemes alcím – *Az arckép a festőjéről* – előre vetíti, hogy Fülep mintegy szerepet játszva, álarc mögé bújva, életre kel a vásznon, s szokatlanul őszintén vall önmagáról és értekezik Tihanyiról.

Tihanyinak a festészet történetében elfoglalt helyét keresve, nagy elméleti tudással, biztos kézzel vázolta fel a művészet fejlődésvonalát az impresszionizmustól saját koráig. Fejtegetései középpontjába legkedvesebb festőjét, Cézanne-t állította, akiről magyarul ő írta az egyik első értő cikket. Cézanne-nal újra visszatért a festészetbe az anyag, az anyagszerűség, és a kompozíció. Az impresszionisták nem szerkesztették, nem rendezték el a képet, hanem kiválasztották a valóság egy részletét, s ezt a részletet lefestették úgy, ahogy látták. A fény- és árnyékviszonyoktól függően másként reggel, délben és este. Cézanne és követői elvetették ezt a naturalista módszert, s újra tudatosan szerkesztették, építették fel képeiket. Fülep szerint Tihanyi Cézanne örökségének folytatója: “ortodox cézanne-ista némi Kokoschkával beoltva.” S ez óriási elismerés, mert szerinte Cézanne-t csak egy festő, s egyetlen egy ponton haladta meg: Kokoschka az arckép lelkiségében. Tihanyi azonban ettől még olcsó epigon is lehetne, de nem az, mert a két nagy festőelőd problémái az ő személyes problémái. Fülep lendületesen, logikusan kimondja fentebbi tételét Tihanyiról, s megérkezik a jellegzetes “fülepi ponthoz” és az azzal járó fordulatokhoz: “Most pedig igazolnom kéne, amiket eddig mondtam”, “meg kellene magyaráznom”, “meg kellene rajzolnom”. Ez Fülep cikkeinek, sőt életművének legsebezhetőbb pontja: a *kellene*. A bizonyításra, az igazolásra nincs türelme, kedve, energiája. Tihanyiról szólva ugyanúgy adós marad vele, mint Móricz *A*

¹⁹⁸ Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Bp. 1986. I. 133.

¹⁹⁹ Bölöni György: *Az igazi Ady*. Bp. 1978. 160.

fáklyájáról odacsapott cikkében, vagy sok vonatkozásban még Szabó Dezső *Az elsodort falujáról* értekezve is. A Tihanyi-cikkben sem titkolja ezt: “Ide vettem néhány vonást, ujjmutatással szolgáltam – tessék a többit kiegészíteni.” Ez a módszer, ez a befejezetlenség tette torzává Fülep így is jelentős, lehetőségeiben viszont óriási életművét.

Cikke végén visszakanyarodik önmagához, mert bár élesen különválasztja Tihanyi portréit (a műalkotást) és a lefestett élő személyt, Bölöni szigorú jellemzését nem hagyja szó nélkül: újra életre kel az arckép-Fülep. Ezen álarc, ezen ironia mögé bújva – így tompítva a személyességet, amelytől mindig ódzkodott – páratlan önvallomást, pontos önjellemzést vet papírra: “Mert én sem vagyok csupán »gögös és fölényes hidegség«, hanem barokk... Don Quijote, nagy szusszal fölfúvódó, de rögtön lelapuló, a magam gyöngességét kaján fölényesség mögé rejtő, a profanum vulgust a leleplezéstől féltemben távoltartó, fejét az égbevető szomorú bölcs-bolond, bráhmin, fakír, szerzetes, lovag és rastaquouère, filozófus, költő, szent és őrült – aki mindig nagyot akar, nagy dérrrel-dúrral beharangoz, de akkor is, amikor a saját festőjéről arcképet ígér, néhány tollvonás után unottan ejti le a kezét...”²⁰¹

Fülep cikkétől a legilletékesebb, Tihanyi, el volt ragadtatva. A Tanácsköztársaság bukása után – lévén rajongó kommünár – bécsi emigrációba távozó festő 1919 decemberében tudatja Füleppel, hogy képeit hamarosan a császárvárosban is kiállítják, s kéri, fordítsa le németre a róla írottakat. Hívja Bécsbe, hogy ismerkedjen meg az ottani műgyűjtőkkel, de főként Romako Anton nagyszerű festményeivel. Tihanyi Fülep iránti nagyrabecsülését jelzi az is, hogy a frissen felfedezett Romakoról könyvet akart írni vele. Romakon kívül még Egon Schiele és Kokoschka képeivel csábította kritikusat. Fülep halogatta a fordítást, majd Rómába indult, de Tihanyi nem engedett: Mohácsi Jenővel fordíttatta németre a *Nyugatban* megjelent cikket.²⁰² Nem tudni, hogy végül a fordítás elkészült-e, s napvilágot látott-e. Tihanyi pár hónappal később Olaszországban is felkereste levelével Fülepet, s kérte, hogy segítsen kiállítása megszervezésében, s egyéb ügyes-bajos dolgaiban.

²⁰⁰ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 132–133.

²⁰¹ Tihanyi Lajos. In: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. I. 254.

²⁰² Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 23.

Lesznai Anna: Édenkert

Vasárnapios barátnője verseskötetéről nem kritikát, nem is könyvismertetést, hanem szépírói erényekről tanúskodó lírai, filozofikus esszét írt Fülep.²⁰³ Esszéje hű tükre műveltsége kettős kötődésének: egyformán alaposan ismerte és rajongott a pogány ókori görögökért, és a középkori keresztény misztikáért, filozófiáért.

Érdekesek és eredetiek lírai formába öntött műfajelméleti megállapításai. Fülep szerint az ő korában az ősi világ, a mítoszok világa, a minden-egy differenciálatlan világa már csak a líra nyelvén szólalhat meg. Arisztotelésznek a skolasztikusoknál is tovább élő kategóriáit, az aktust és potenciát átvéve azt mondja, hogy a líra a potencia, a minden lehet világa. A mítoszok istenekkel teli világa ma már halott, „görög típusú tragédia nem fakadhat belőle, mert az ember már az istenektől külön éli életét és magános tragédiáját, sem eposz, mert a lélek már más sorsok útját rója, de líra igen, mert a líra minden lehetőségnek, a tragikus karakter és az epikus sors lehetőségeit megelőző állapotnak visszaállítása. Líra: a teremtés előtt való állapotnak helyreállítása. A líráé az a szféra, amelyben még minden lehetséges, de a líra világa nem az aktus, hanem a potencia világa, az az ősi világ, amelyből minden aktus, minden teremtés, minden mítosz származik. A konkrét mítosz meghalt, de potenciában él örökké. A potencia nyelve a líra, s ezért kell és lehet a mítosznak a lírában kifejeződnie, amikor konkrét, aktusbeli valósága megszűnt. A líra az ember ősi nyelve, »ősi« nem időbeli értelemben, hanem abban, hogy mindig minden tetteinek és gondolatának megelőzője a líra, mert mindenüknek megelőzője a potenciájuk.”

E megállapítás tragédiára vonatkozó része érthető és magyarázható. A görög tragédia alapképlete, hogy a hős valamilyen végzetszerű cselekedet folytán megsérti az isteni rendet, s ezért az istenek megbüntetik. Fülep korában azonban ez már nem volt érvényes, az ő korának alapérzését Nietzsche fogalmazta meg a legfélreérthetlenebbül: *Gott ist tot*. S ha nincs isten, a tragédiába sem avatkozhat be. Az eposzra vonatkozó félmondat viszont oly rövid, hogy csak találgathatjuk, mit értett rajta. Fülep fejtegetésén sok egyéb hatás mellett érződik J. G. Hamann híres aforizmájának hatása: “A költészet az emberiség anyanyelve”.

²⁰³ Fülep Lajos: Lesznai Anna: Édenkert. Esztendő, 1919. január. 2. évf. 1. sz. 138–142. In: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 135–137.

A műfajelméleti fejtegetések után Fülep rátér Lesznai lírájára. Cikke tele van finom fogalmi megkülönböztetésekkel. Különbséget tesz a keresztény és a pogány elvágyódás közt. A keresztény misztikusoknál a “lélek mélye” magasság, a lélek önmagán túlra, önmaga fölé, Istenhez, a magasba vágyik. Lesznainál nem erről van szó. Az *Édenkert* a lélek születése *előtti* világba visz vissza, ahol az Egész még nem törött el: a minden-egy mitikus világába. Személytelenség, éntelenség, a szubjektivitás hiánya lírájának a legfőbb jellemzője. De – s itt egy újabb finom különbségtétel következik – nem úgy személytelen, mint a görög és az angol líra, hogy túl van a szubjektivitáson, hanem a szubjektivitáson innen van, az én megszületése előtti állapotban. Ezen ősi, nem mai hangulatok, gesztusok, cselekedetek, karakterek éltető forrása nem Lesznai egyéni nőiessége, hanem az örök asszonyiság, a természet női princípiuma, a Magna Mater.

Lesznai verseskönyvéről 1918–1919-ben hét kritika látott napvilágot, s igen kedvező és egyöntetű volt a fogadtatása. A kötet érdemein kívül ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy a hét kritikus közül három vasárnapos volt, Fülepen kívül Rényi Edit és Lukács György. Ki-ki a maga színvonalán, stílusában, hasonló vonásokra figyelt fel: asszonyiság, egybeolvadás a természettel, pogány, mítoszi hangulatok, érzékiség, bújá növényi vegetáció, újszerű hang. A kritikák színvonala Rényi Edit gyöngécske iskolás fogalmazásától²⁰⁴, Fülep lírai esszéjén át, Lukács bonyolult filozófiai terminológiát használó cikkéig terjed.

Különös színfolt Balassa Bélának nem is kritikája, hanem hajbókolása.²⁰⁵ S ráadásul nem is csupán Lesznai versei előtt hajbókol – ez még érthető volna –, hanem inkább férje, Jászi Oszkár előtt. Kázmér Ernő Lesznai korábbi kötetével, a *Hazajáró versekkel* való rokonságot hangsúlyozza, s azt, hogy specifikusan asszonyi lírája olyan utakon indult el, mint előtte még senki.²⁰⁶ Vészi Margit a versek álszemérem nélküli őszinte asszonyiságát, a természetbe való beolvadást tartja a legfőbb értéknek. Fülephez hasonlóan, de tőle függetlenül, felfigyel a mítoszi differenciálatlan, minden-egy világképre: “az ember élete nem különbözik a csillagétól, a házétól, a fákétól és a selymekétől...”²⁰⁷ Kárpáti Aurél erejéből csak kurta, közhelyes cikke futotta, érdemlegeset nem mond Lesznairól: hódol az érzékiség kultuszának, színes nyelven

²⁰⁴ Rényi Edit: Lesznai Anna – *Édenkert*. Thalia, 1919. 1. év. 1. sz. 49–50.

²⁰⁵ B. B. [Balassa Béla]: Lesznai Anna versei. “*Édenkert*”. Világ, 1918. december 29. 12.

²⁰⁶ Kázmér Ernő: Két poétaasszony. I. Lesznai Anna: *Édenkert*. A Hét, 1918. 46. sz. 719.

²⁰⁷ Vészi Magit: Lesznai Anna: *Édenkert*. Pesti Napló, 1919. január 2. 4.

fejezi ki mondanivalóját, “egyéniisége prizmáján száz színre bomlik asszonyisága”, s még egy-két ilyen semmitmondó általánosság.²⁰⁸

A befogadás-vizsgálat valódi érdekessége az, hogy ez az egyetlen eset, amikor ugyanarról a műről Lukács is és Fülep is véleményt mondott. Össze tudjuk vetni kettejük gondolkodását. Nem tudjuk, hogy ki hatott kire, s hatott-e egyáltalán, de szembeötlők a párhuzamok és a hasonlóságok. Lukács cikke a korábbi²⁰⁹, biztos, hogy a sajátja írásakor Fülepét még nem ismerhette. Viszont annak sincs nyoma, hogy Fülepnek a kezébe került Lukácsé.

Lukács is látja a kettősséget: egyrészt ezek a versek vallomások, tehát szubjektívek, másrészt velük kapcsolatban nincs értelme a szubjektivitás-objektivitás megszokott ellentétpárjának, mert a “vallomástevő szubjektum nem emberformátumú, nem Én és szubjektum jellegű”. Lukács lényegében ugyanazt mondja, mint Fülep, csak nem különbözteti meg a szubjektumon túlit, és a szubjektumon innenit. Lesznai költői világát ő is a mítoszok differenciálatlan, minden-egy világához sorolja. Mivel ezek a versek szubjektumon túliak, nem Én-szövetűek, Tertullianusnak viszont igaza van, hogy “a lélek, az Én-szövetű emberi lélek természetétől fogva keresztény”, Lesznai versei nem keresztények, hanem pogányok. Ez a pogányság azonban nem kereszténység előtti, hanem kereszténység utáni, s ezek a versek olyasvalamire mutatnak, melynek “világ-ideje csak az újra visszatért Krisztus után jöhet el: a szeretet jegyében élt természetfilozófia korszakára.”

A tartalmi hasonlóságok mellett a legfeltűnőbb az eltérő nyelvezet. Fülep szépírói erényeit csillogtatja, Lukács viszont esszéíróként sem sokkal egyszerűbb, mint szakfilozófusként.

Lesznairól írván Fülep később is hű maradt a lírai-filozofikus-esszéisztikus tónushoz. 1923-ban a költő újabb kötetéről, az *Eltévedt litániákról* kísértetiesen hasonlóan szólt.

²⁰⁸ K. I. [Kárpáti Aurél]: Lesznai Anna: Édenkert. Élet, 1918. november 17. 1085.

²⁰⁹ Lukács, Georg: Anna Lessnais neue Gedichte. Pester Lloyd, 1918. november 29. 2–4.

Magyarul: Lukács Gyögy: Lesznai Anna új versei. In: Magyar irodalom – magyar kultúra. Bp. 1970.

Magyar könyv a keresztyénségről

A kolozsvári református teológia jeles tanárai – Kecskeméthy István, Bartók György, Révész Imre, Nagy Károly, Ravasz László –, akik közül Fülepet Révészhez, Nagy Károlyhoz jó ismeretség, Ravaszhoz meghitt baráti szálak fűzték, a reformáció négyszázados évfordulóján *A mi vallásunk* címen könyvet adtak közre a református vallásról. Fülep *Magyar könyv a keresztyénségről* címen írt róla *Huszedik Században*.

Cikke három jól elkülöníthető részre tagolható. Az első, a bevezető részben arról elmélkedik, hogy az ő korában, 1918–1919-ben, a vallás milyen szerepet játszik, s a közeli jövőben milyen szerepet fog játszani. Fejtegetései során Jászi Oszkárnak a *Szabadgondolat* “első számában” megjelent, megnevezetlen cikkével, s még inkább a *Világ* egyik ugyancsak megnevezetlen “szerkesztői üzenetével” vitatkozik, nagyon visszafogottan. Visszafogottsága nyilván az iránta mindig jóindulatú Jászinak, meg annak az elegáns gesztusnak szólt, hogy Jászi lapjában vitatkozhatott vele. Fülep a *Szabadgondolat* 1918. májusi, 3. számában *A szellemi munka értéke és értékeltetése* című cikkre kellett, hogy célozzon, jóllehet 1918-ban a lapnak nem volt *első* száma. Az első világháború kitörése óta szüneteltetett *Szabadgondolat* 1918 májusában indult újra, az anyagi nehézségekkel küzdő *Szociálpolitikai Szemle* örökébe lépve, s átvéve annak évfolyamjelölését és számozását. Így fordulhatott elő, hogy a *Szabadgondolat* ténylegesen első számának címlapján 3. szám van feltüntetve. Fent említett cikkében Jászi azt fejtegeti, hogy milyen technikai és gazdasági organizációt, jogrendet, tudományt, erkölcsöt, művészetet, politikát kell alkotni, valamint “Oly *vallást*, mely harmóniát teremt az egyén és a mindenség között s mely természetfölötti szankcióval biztosítja a helyes jogot és erkölcsiséget.”²¹⁰ Sikerült megtalálni a “szerkesztői üzenetet” is, ebben Jászi kicsit bővebben ismertette nézeteit a vallásról.²¹¹ Mivel a rövid cikk szerfölött tanulságos, s ráadásul a Jászi bibliográfia sem tud róla, tehát ismeretlen, a bevezető sorokat és az utolsó mondatot elhagyva, teljes terjedelmében idézem.

“A szóban forgó cikk valóban kommentárra szorul, hisz néhány oldalra komprimál olyan gondolatokat, amelyeknek részletes kifejtése messze túlhaladná egy kis értekezés kereteit is. Az én célom vele csak az volt, hogy a közkeletű materialista szabad gondolat

²¹⁰ Jászi Oszkár: A szellemi munka értéke és értékeltetése. *Szabadgondolat*, 1918. május. 3. sz. 2.

túlságosan elnagyolt és leegyszerűsített megállapításaival szemben felhívjam a fiatal nemzedék figyelmét néhány fontos és elhanyagolt problémára.

A fent tudakolt passzussal például azt akartam jelezni, hogy a régi szabadgondolkodó álláspont a vallással szemben nem tartható fenn azoknak a tapasztalatoknak és kutatásoknak fényében, melyeket az utolsó évtizedek szolgáltatottak. Nem igaz, hogy a vallás pusztá babona, pusztá gondolkodási hiba, a reakció áfiuma a szociális elégtelenség elfojtására. Nem igaz, hogy a vallás pusztá csökevény, melyet a kultúra ki fog gyomlálni. Nem igaz, hogy a progresszió munkája szükségképp vallásellenes. Ellenkezőleg, a lelki életnek igen mély, s úgy az egyén, mint a faj szempontjából kedvező, talán pótolhatatlan működésével állunk itt szemben, ha egyszer sikerülni fog a vallást a hozzátapadó üzletes és osztálytudatos elemektől, valamint a történelmi egyházak dogmatizmusától megtisztítani. Az igazi vallásosság nem kerékkötője a progresszióknak, de annak alátámasztást és acélos lendületet is adhat. Szóval az igazi szabad gondolat, ami a kutatás szabadságát jelenti, jól tenné, ha vallásellenes álláspontját revízió alá venné s a vallási szükséglet amputálása helyett – ami lehetetlenség – arra törekednék, hogy azt, úgy mai legjobb tudásunkkal, mint legfejlettebb szociális szükségleteinkkel összhangba hozza.

Körülbelül ezt akartam mondani, abban a pár sorban. Sajnos, csak most látom, hogy még ez a kommentár sem elegendő. Már a háború előtt készültem ezeket a gondolatokat rendszeresebben kidolgozni úgy lélektani, mint szociológiai, mint politikai alapon. Talán egyszer csak akad egy kis szabad időm hozzá.²¹²

Baloldali és liberális értelmiségiek abban egyetértettek, hogy a történelem vajúadásának, valami új születésének a hajnala köszöntött be, abban viszont már eltértek a vélemények, hogy mi, és milyen lesz ez a születendő új. Jászi és környezete hajlott rá, hogy valamiféle új vallás van születőfélben, s ezt a vallást a szociológia modern, tudományos eredményeit felhasználva kell megtölteni tartalommal. Fülep az idézett sorokból, valamint feltehetőleg személyes beszélgetésekből kitűnően érzékelté Jászinak a többi szabadgondolkodóhoz képest nyitott, de egyébként meglepően földhözragadt, materialista észjárásának buktatóit, s vitába szállt vele. Fülep tudta, hogy a történelem menete bonyolultabb, hogysen racionális megfontolásoknak engedelmesskedjen. Fülep

²¹¹ Szerkesztői üzenetek. Világ, 1918. június 18. 15.

ugyanis a Pilinszky-féle értelemben volt bölcs: “Bölcsnek nevezném azt az embert, aki egyszerre tartja számon, és egyenlő erővel éli meg mindazt, amit tud és mindazt, amit nem tud a világról.”²¹³ Fülep gondolkodásának ez a jellegzetessége egy évtizedekkel későbbi, Kerényi Károlynak írt levelében érhető tetten a legtisztább formában. 1943-ban, a világháborútól szétszaggatott Európában, Kerényi egy új, igazi humanizmust óhajt, amelynek alapja “az emberség csupasz talajára épített” antropológia kell legyen.²¹⁴ Fülep válasza rendkívül tanulságos: “»Új, igazi humanizmust« mondasz – de van-e igazi humanizmus divinizmus nélkül? S hol az Isten? Végtelenül messze járunk tőle, s ő mitőlünk, még rengeteg szenvedés kell a találkozásig. A mostani, azt hiszem, még csak a kezdet. Ez a mai világ még nem épp »az emberség csupasz talaján« áll – az embertelenség emberségén, amely hozzá tartozik. El kellett jutni oda, ahol vagyunk, s még messzebb is, még nem vagyunk a végén, hogy minden láthatóvá váljék. El kell végre jutni a teljességig – a teljes megismerésig, teljes szembenézésig, teljes leszámolásig.”²¹⁵

Fülep már 1919-ben így gondolkodott, s ezért kételkedett Jászi és követői modernizált, de lapos materializmusában. Tudta, hogy a történelem menetébe az irracionálisnak és a divinizmusnak is van beleszólása. Jászi gondolkodásmódja egyébként nem eredeti, régi hagyományokra nyúlik vissza. A felvilágosodástól kezdve sok baloldali, liberális és utópista gondolkodó igyekezett racionalizálni, megtervezni az irracionális történelmet és vallást. Elég ha csak Saint-Simont említem, akitől Jászi sokat merített, nagy tisztelője volt, s akiről cikket is írt.²¹⁶ Saint-Simon és követői oly módon akartak új vallást alkotni, “amiként a műszaki főiskolán tanítják a híd- vagy útépitést”.²¹⁷ Saint-Simon terveit szerint az emberiséget egy nagy Newton Tanácsnak kellene irányítania, élén egy matematikussal. A tartományokra osztott földön Newton tiszteletére templomokat kellene emelni, s hódolni előtte. Jászi nem ment ilyen messzire, de gondolkodása egy tőről fakad Saint-Simonéval, és a többi utópista

²¹² Ezek szerint Jászinak nem az 1918. márciusi–áprilisi *Konzervatív és progresszív idealizmus* vita hatására lett jobb véleménye a vallásról.

²¹³ Pilinszky János: A bölcsességről. In: Szög és olaj. Bp. 1982. 412.

²¹⁴ Fülep Lajos levelezése IV. Bp. 1998. 434.

²¹⁵ Fülep Lajos levelezése IV. Bp. 1998. 440.

²¹⁶ Vö. Jászi Oszkár: Szocialista kereszténység. Saint Simon halálának századik évfordulója alkalmából. In: J. O.: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Bp. 1989. 324–333.

²¹⁷ Vö. Igor Safarevics: Két út egy szakadékba. Hitel, 1993. július. 61.

szocialistáéval. Jászi nem beszélt Newton Tanácsról, “csak” világállamról. Szerinte a szellemi munkás küldetése az, hogy a “szervezett világállam eljövételének munkása” legyen.²¹⁸ Ugyanebbe az áramlatba kapcsolódnak bele a kommunisták is, akik éppen 1919 januárjában, Fülep cikkének megjelenése idején bontogatták a szárnyaikat magyar földön, s akikkel Jászi eléggé felemás viszonyban volt. Fülep ellenben a “történelem mérnökei” arra figyelmeztette, hogy a “történelem irracionálisában a legirracionálisabb elem a vallás, amelynek nemcsak értelmében, hanem egész életében – történetében – dominál a *credo quia absurdum* elve.” Fülepet is a jövő izgatta, de ő bölcsen és óvatosan úgy gondolta: nem biztos, hogy valami merőben új születik, valami régi is újjá születhet. Vágya szerint: a kereszténység. Nem állítja expressis verbis, hogy a kereszténység megújul, újjászületik, mint kétezer éves története során már többször, csak szeretné hinni. Hosszas kitérő után, cikke végén, nevének említése nélkül, visszatér Jászi véleményére, s ki is mondja: “kissé korainak vélem a még kellőképp meg sem ismert keresztyénség *ad acta* tételét.”

Ha ennyire világosan látta, hogy Jászi és köre elcsépelet történetfilozófiai sablonokban gondolkodik, rejtély, hogy miért az aufklerista racionalizmust terjesztő *Husadik Században* jelentette meg a cikkét. S még nagyobb rejtély, vagy csak Fülep illúzióit, naivitását mutatja, hogy 1918 szeptemberében Ravasz Lászlót miért a *Világ* és a *Husadik Század* körével akarta összeismertetni.²¹⁹ Egy biztos, ez a cikke is megerősíti évtizedekkel később Lukácsnak írt szavait²²⁰: 1918–1919-ben nem tartozott sehová, semmiféle táborhoz: Jásziékhoz sem.

A cikk második része a tulajdonképpeni kritika. Fülep, a frissen végzett teológus, a tudós szakemberekkel szakmai kérdésekben nem vehette, és nem is kívánta felvenni a versenyt. Tisztelettudóan szóvá tette, hogy Kecskeméthy István ószövetségi történeti kritikái iskoláját túl szigorúnak tartja, s ő maga az Ószövetség kisebb hányadát tekinti mítosznak, s többet hiteles történelmi krónikának. Kifogásolta, hogy az Ószövetséget tárgyaló fejezet túlzottan terjedelmes, s kevés hely jutott a tulajdonképpeni keresztyénségnek, az Újszövetségnek és az általános keresztyén résznek. Mindent összevetve a könyvről igen elismerően szól, s dicséri az elfogulatlan, előítéletektől,

²¹⁸ Jászi Oszkár: A szellemi munka értéke és értékelése. Szabadgondolat, 1918. május. 3. sz. 3.

²¹⁹ Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 367.

²²⁰ Fülep Lajos levelezése V. Bp. 2001. 55.

dogmáktól mentes szemléletet, ami szerinte akkor csak a református egyházban volt lehetséges. Különösen példaadónak tartja Révész Imre katolikusok iránti megértő eleganciáját.

A harmadik, a leghosszabb rész, önálló esszéként is megállna a lábán, szinte kis betéttanulmány a cikkben belül. Nem a kolozsvári professzorok könyvének kritikája, hanem ahhoz csak lazán kapcsolódva él a lehetőséggel, hogy egy ilyen kiadvánnyal szembeni *pium desideriumát*, jámbor óhaját megossa a nyilvánossággal. Fülep azonban nem esik a kritikusok gyakori hibájába, hogy tudniillik nem azt vizsgálják, ami a műben benne van, hanem azt róják fel, ami hiányzik belőle.

Fülep ekkortájt szinte dogmatikusan hitt a szellemi területek – politika, filozófia, művészet stb. – autonómiájában. Ezért a Descartes-t nem becsülő Fülep, legalább annyira fontosnak tartotta az egy-egy szellemi területre, és csak arra, jellemző kutatási módszer kidolgozását, mint a nagy francia. A *Konzervatív és progresszív idealizmus* vitán is csak a politikára jellemző kutatási módszerek kidolgozása mellett érvelt, s most ugyanezt kívánta a vallás kapcsán: “Olyan módszert kéne találni, amely a történet során végig láthatóvá tegye a vallástörténetnek speciális szubsztanciáját, éppen a vallást...” S mindezt azért, mert a “vallás története nem egyháztörténet, nem pápák, intézmények, kultusz, hitvallások, tantételek, dogmák stb. története, hanem valami mindezek mögött...” Olyan tudományra gondolt, ami a keresztyén vallás lényegét és értelmét önmagában, s nem intézményeiben, dogmaiban állapítaná meg. S ez a kutatás föltárná, hogy a “vallás azon formájának, amely felé a fejlődés szükségképpen történt, lényege a *hit*, nem hitcikkek, vagy akár a Szentírás elhívése és eltagadása, hanem az individuális élmény és állapot”

Jellegetes fülepi gondolkodás ez. Nem véletlenül rajongott a misztikusokért, akiknek a hit éppen ilyen individuális, de egyúttal minden külső sallangtól mentes univerzális élmény és állapot volt. Azért ágált mindenféle intézményesülés ellen, mert az intézményesülés, a szabályozás óhatatlanul megcsontosítja, megmerevíti az individuális élményt és hitet. Ezért ellenezte a Szellemi Tudományok Szabadiskolája és a Társadalomtudományi Társaság egyesülésének tervét: “Eddig mi a 12 halász voltunk, és most majd egyház lesz belőlünk” – mondta.²²¹ Az intézményesülés elleni ellenszenvé *is* közrejátszott benne, hogy Ravasz Lászlóval megromlott a kapcsolata a harmincas

²²¹ Balázs Béla: Napló. Magvető Könyvkiadó. Tények és tanúk. Bp. 1982. II. 317–318.

években. Fülep spirituálisabb egyház-koncepció híve volt, mint Ravasz, ellenezte az állammal szoros kapcsolatban levő, a politikával összefonódó egyházi gyakorlatot.

Kiállása a misztikusok mellett, a misztikus irodalom fontosságának hangoztatása egyúttal újabb bizonyítéka Fülep szellemi függetlenségének, sőt magányosságának. Nemcsak Jásziék közül lógott ki, hanem a református teológusok közül is. Ugyanis a református egyház – még az olyan kiváló egyháztörténész is, mint Adolf Harnack – a misztikát a katolicizmussal azonosítja, s a protestantizmusból kizárja. Miután elméletileg igazolta a misztika szerepét a reformáció előkészítésében, Fülep egy konkrét esetre figyelmeztetett: Lutherre éppen egy misztikus könyv, a *Deutsche Theologie* volt a legnagyobb hatással.

Rendkívül eredetiek a fejtegetései a reformációról. Igaz-e – kérdezi –, hogy a reformáció visszatérés a kezdethez, rég elmúlt történeti állapothoz, ahonnan a keresztyénség elindult? Ha így volna “akkor a fejlődéstörténet szempontjából végzetes visszafejlődésnek és reakciónak volna tekinthető”. Igaz, hogy a reformáció visszatért Jézushoz, egy konkrét történeti személyhez, de Jézus egyúttal az örökkévalóságot is képviseli, mert megtestesíti az Istent. S ez a keresztyénség legnagyobb paradoxona: “egy történeti személyiséget, individuumot az idea univerzalitására emel.” Így fordulhatott elő, hogy a reformáció nem csupán egy megelőző történeti állapothoz tért vissza, hanem az örökhöz. S ebből az is következik, hogy “a vallás története, mint általában a szellem életéé, ez: az öröknek és időbelinek szintézise” Ezzel pedig eljutottunk Fülep gondolkodásának kulcsához: időbeli és örök, véges és végtelen, stb., korrelációjához, egyáltalán: a korrelációk tanához.

És sajnos eljutottunk még valahová: a *kellené*-hez. Ezúttal is csak vázlatot ad, mert gondolatai “termékeny kifejtésére kötetek kellenének”.

Megint plágium

Dantét és a középkori misztikát, filozófiát bűvárló Fülep örömmel vette kézbe Dr. Lustig Géza *Misztikusok, költők és gondolkodók. I. 1. Dante és Beatrice, 2. Giordano Bruno halálának jelentősége* című könyvét. Örült, hogy végre magyar kutató is ilyen szellemi ínycségnek számító témával foglalkozik. Annál nagyobb volt a megrökönyödése, amikor rádöbbsent, hogy Lustig könyve még csak nem is tíz könyvből

egy tizenegyedik összeollózása, hanem egyetlen egy francia könyvnek betűszerinti gyatra fordítása – saját magát szerzőként a címlapra tolva.

Lustig vérlázító csalása egy cikk erejéig újra felélesztette Fülepen az élete végéig benne szunnyadó “kis Czolgoszt”²²². A 1900-as évek elején, *Az Ország* és a *Hazánk* szerkesztőségében, McKinley amerikai elnök anarchista gyilkosa után ragadt rá ez a becenév a mindenkit levágó, mindenkinek nekirontó forrófejű kamaszra. A felnőtt Fülepen feltámadt az elfojtott kritikusi tűz, a kritikusi “gyilkos” indulat. Schöpflin Aladár figyelte meg, hogy Adynak humora nem volt, csak gúnya. Ez Fülepre is tökéletesen igaz: oly maró gúnyal intézte el Lustigot, hogy abban nem volt köszönet. Magáról Lustigról mindössze annyit sikerült kideríteni, hogy Flaubert két regényét fordította magyarra. Fordításai is, és “eredeti” plagizált könyve is Békéscsabán jelent meg, Tevanék szerzői közé tartozott. Fülep annyit tud róla, hogy “némely körökben ún. polihisztor hírében áll”. A polihisztorság-híre hívja elő Fülep gúnyos szarkazmusát: nem polihisztor, hanem monohisztor, aki egy könyvből akarja a tudós nimbuszát bitorolni.

Akadtt azonban, aki fölült Lustignak. Az irodalmi bibliográfiákban nincs adat “plagizált” könyve fogadtatásáról, de a korabeli sajtóban egy recenziót sikerült fellelnem. Az *Erdélyi Szemlében* S. Nagy László nagy dicshimnusz kerekített róla, megcsodálta műveltségét.²²³

Fülep tájékozottságát fölösleges bizonygatnom, de jellemző, hogy a könyv, amelyből Lustig plagizált, Remy de Gourmont *Dante, Beatrice et la poesie amoureuse* című könyve, egy évvel korábban Franciaországban jelent meg, s ő már olvasta.

Egy cseppben benne van az egész tenger. Fülep e kurta cikkében is benne van, ha nem is az egész Fülep, de a jellegzetes Fülep mindenképpen. Összetett, bonyolult jelleme és egyénisége beleszűrődött ebbe a parányi cikkbe is. A szülőföldje, hazája iránti szeretet keveredett benne egyfajta magyar ugar-komplexussal. Hajlamos volt túl szigorúan ítélni a hazai viszonyokról, lefitymálni az itthonit. Nem a külföld, az idegen előtti hasoncsúszás volt ez, hanem az “érted haragszom, nem ellened” időnként túlzó igényessége. Ez a cikke is ennek jegyében indul: “Csak külszínét látva, címkéjét

²²² Vö. Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 597.

²²³ Vö. S. Nagy László: Lustig Géza könyvei. Erdélyi Szemle, 1918. október 27– november 3. 75.

olvasva, örömmel nyúlsz utána: ah, a magyar föld, mégis kultivált kert már, idegen földben honos fák ritka nemes magja kikel és megterem benne.”

A cikknek van még egy érdekessége. Köztudomású, hogy a 30-as években Fülep oroszánrészt vállalt az egykezés veszélyének tudatosításában, a figyelem ráirányításában. A Fülep-szakirodalom a mai napig úgy véli, hogy az egyke-kérdéssel Zengővárkonyban szembesült először. Már a jóval korábban ismerte és számon tartotta ezt a pusztító népbetegséget, már 1921-es *Egy gyülekezet lelki képe* című cikkében szóvá tette. Meggyőződésem azonban, hogy a mindig rendkívüli körültekintéssel és megfontoltsággal fogalmazó Fülep Lustigot leleplező cikkének szóhasználata – “egykerendszer” – sem esetleges, hanem nagyon is tudatos allúzió: már ekkor, 1919-ben, számolt ezzel a végzetes nemzeti kórral.

Fülep, mint általában a kritikáival, most is sietett. Említi, hogy könyve utolsó lapján Lustig közli tudományos terveit, “olyan programot ad ezután megjelenő »műveiről«, hogy az olvasónak összefut a nyál a szájában, s író kiver (sic!) a sárga irigység: Telesio és Campanella, Leonardo, Bovarysmus, Szent Teréz, Német misztikusok, Loyola stb.” Fülep elmulasztotta közölni, hogy Antonio vagy Bernardino Telesioról van szó, jöllehet Lustig egyértelműen rögzítette, hogy Bernardinoról. Súlyosabb félreértést okozó hiba, hogy a személynevek között szerepel egy bizonyos Bovarysmus. E sorok írója is a nagy világnyelvek számtalan lexikonát eredménytelenül böngészte át, hogy kiderítse, ki rejtőzik az ismerősen csengő latinosított név mögött. Végül sok utánjárással sikerült felkutatni Lustig könyvének egy olyan példányát, amelynek épségben megmaradt a hátlapja, s a rejtély megoldódott, mert ott ez olvasható: *A bovarysmus (Flaubert és Cervantes)*. Fülep ilyen durva hibát nem követhetett el, ebben minden bizonnyal a nyomda ördöge a ludas.

Egyetemi tanársága

Az őszi forradalomban győztes erők a Budapesti Tudományegyetemre is igyekeztek kiterjeszteni a hatalmukat. A támadások az egyetem autonómiája körül bontakoztak ki. Az európai egyetemek önrendelkezési jogának a középkor óta része volt, hogy a karok demokratikus szavazással választották és hívták meg a tanárokat. Az ősi szokásjog azt a célt szolgálta, hogy az oktatókat ne a politikai széljárás és erőviszonyok, hanem tudásuk, szakmai rátermettségük alapján válasszák ki. Ezért az egyetemek féltékenyen őrködtek autonómiájuk fölött. A magyarországi egyetemeken is ugyanez volt a gyakorlat. Kunfi Zsigmond, a Tanácsköztársaság majdani közoktatási népbiztosa, 1919. január 22-étől Károlyi Mihály kormányának szociáldemokrata közoktatásügyi minisztereként mindent elkövetett, hogy elvtársai- és saját szájíze szerint reformálja meg az egyetemet, saját embereit juttassa katedrához. Elsősorban nem a professzorok szakmai színvonala, hanem világnézetük ellen volt kifogása. Az egyetem közvetlenül nem vett részt politikai küzdelmekben, de érezhetően nemzeti alapon állt. Ez egyebek közt abban is megnyilvánult, hogy Beöthy Zsolt a bölcsészkar megbízásából szöveget szerkesztett Magyarország területi integritása védelmében. Kunfi a jogi karon indított támadást. Három lépcsőben, a kar megkérdezése nélkül nevezett ki tanárokat, köztük Rónai Zoltánt, Varga Jenőt és Ágoston Pétert, a kömmün leendő népbiztosait, Vámbéry Ruzsátmét, és Jászi Oszkárt. Kunfi január 25-én, felháborodástól izzó légkörben, a jogi kar után a bölcsészeti karra nevezett ki tanárokat a kar megkérdezése nélkül. Beöthy Zsolt, az esztétika tanára nyugalomba vonult és Babits Mihály lett az utóda. Babits tudása előtt mindenki meghajolt, de a formai feltételeknek nem felelt meg, nem volt meg a kinevezéshez szükséges doktori címe. A kinevezettek között volt még Révay József, Lukács György, valamint "...egyetemi rendes tanszéket kap a bölcsészeti karon dr. *Fülep* Lajos, a községi iparrajziskola ideiglenes tanára és *Fogarasi* is, akik eddig szintén esztétikával foglalkoztak.”²²⁴

Alexander Bernát és Beöthy Zsolt 1918 ősze óta igyekezett *Fülep*et kineveztetni egyetemi tanárnak. (Alexander már 1913-ban, Zambra Péternek, az olasz tanszék professzorának elhunytakor szerette volna megszerezni neki a megüresedett katedrát.²²⁵)

²²⁴ Újabb tanári kinevezések a budapesti egyetemen. *Az Est*, 1919. január 26. 5.

²²⁵ *Fülep* Lajos levelezése I. Bp. 1990. 305.

Alexander és Beöthy 1918-as kezdeményezéséről bővebbet nem tudunk. Nem tudjuk, hogy kapcsolatban volt-e vele a *Pesti Napló* 1918. november 17-i cikke, amely Fülepet hiányolta az egyetemről.²²⁶ Fülep neve, mint lehetséges egyetemi tanáré, ekkor került szóba először a nyilvánosság előtt. Nem véletlen, hogy éppen Hatvany lapja foglalkozott a témával. Hatvany élénk figyelemmel kísérte az egyetemi és a tudományos életet – alighanem szeretett volna egyetemi tanár lenni –, a legtöbb egyetemi reformmal kapcsolatos hírről kifejtette véleményét.²²⁷ 1919. január 16-án Hatvany Beöthy és a többi nyugdíjazott tanár védelmére kelt, majd felsorolta, hogy kit szeretne az egyetemen látni: Fülep nincs köztük.²²⁸ A január 26-i *Pesti Napló* egy névtelen cikkírója (osztom F. Csanak Dóra véleményét, hogy Hatvany burkolózott névtelenségbe) az autonómia semmibevevésén háborgott. Erre a kinevezett tehetségtelenek miatt volt szükség – mondja –, akiket az egyetem egyébként nem fogadott volna el. Nem elég, hogy ki mindenkit neveztek ki, de ráadásul még milyen tanszékre. Fülep kinevezése mellett sem megy el szó nélkül: “Fülep Lajos – akit személy szerint is nagyrabecsülök – jó essayt írt kettőt-hármat, zsurnalisztának is bizonyára kitűnő – de mért lett professzora a filozófiának?”²²⁹ Az újsághír megjelenésekor Fülep Rómában tartózkodott diplomáciai szolgálaton, s Gábor Zsuzsannától, leendő második feleségétől értesült róla, hogy neve szóba került a kinevezendő egyetemi tanárok között.²³⁰ Február 9-én kelt levelében Gábor Zsuzsanna arra panaszkodott, hogy az újsághír fölröppent, de azóta nem történt semmi. S valóban, még az is bizonytalan volt, hogy Fülep melyik tanszékre kerül: “Ők (Lesznai Annáék – B. A.) az olasz tanszékről beszélnek... Az újságok pedig művészet-történeti és filozófiai tanszékről írtak Magával kapcsolatban.” – írta leendőbelije. Gábor Zsuzsanna soraiból arra következtethetünk, hogy Lesznai Annáék, s főként bizonyára férje, Jászi Oszkár – akinek fiúmei kormánybiztosságát is köszönhette – szorgalmazta Fülep kinevezését. A kinevezés azonban, feltehetőleg taktikai okokból, a nagy felháborodás miatt késett. Sőt, a *Népszava*, a szociáldemokraták, tehát Kunfi

²²⁶ Földi Mihály: Tudomány és tudományegyetem. *Pesti Napló*, 1918. november 17. 17.

²²⁷ A *Pesti Napló*ban, 1917. április 27–28-án Magyar fűzfatudósok című cikkeiben Császár Elemért és Kéky Lajost támadja. Az *Esztendő* 1918 januári és márciusi számában pedig Berzeviczy Albertet és Rákosi Jenőt bírálja kíméletlenül.

²²⁸ Hatvany Lajos: Tudomány és vidéke (A kultuszminisztérium figyelmébe). *Pesti Napló*, 1919. január 16. 4.

²²⁹ Babits professzor és a többiek. *Pesti Napló*, 1919. január 26. 6. Lukács Györgyöt még nyersebben intézi el. Hogyan lehetett a magyar irodalom tanára, “aki nem tud magyarul írni.”

²³⁰ MTAKK Ms 4587/27.

pártjának a lapja, a hírt már másnap alaptalannak minősítette.²³¹ Az egyetem nem hátrált meg, nem nyugodott bele évszázados jogai megcsorbításába, nem akarta felesketni a kinevezetteket. Fontos megjegyezni, hogy nemcsak a “vaskalapos”, “reakciós” professzorok tiltakoztak, hanem Somló Bódog és Pikler Gyula, a Társadalomtudományi Társaság két alapító tagja is.²³² Válaszul Kunfi 1919. február 2-én felfüggesztette az egyetem autonómiáját, s élére leghűségesebb szövetségését, Jászi Oszkárt nevezte ki kormánybiztosnak. Jászit, akit a jogi kar megkérdezése nélkül korábban egyetemi tanárnak nevezett ki. Olaj volt a tűzre, hogy a miniszter pár nappal korábban megígérte az “egyetem autonómiáját a legmesszebbmenő módon védő törvény mihamarabbi megalkotását.”²³³ Kunfi intézkedései, szöszegése, óriási “népfrontos” felháborodást keltett.²³⁴ Értelmiségi körökben ez volt akkor a beszédtema. Az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetsége nevében az Otthon körben vitát is rendeztek róla.²³⁵

A Rómából hazatérő Fülep kényesebb ízlésű volt, hogysem ilyen módon és ilyen áron legyen egyetemi tanár. Nem rejtette véka alá, hogy tudása, műveltsége alapján megilleti őt az egyetemi katedra, de ilyen formában nem kellett neki. Ránk maradt egy erősen vázlatos, alig központosított feljegyzése erről az időszakról: “mialatt Rómában voltam, jelent meg egyetemi tanári kinevezésem; Károlyi-éra idején tiltakoztam, hogy autonomia sérelmével történjék; ...hazajövet szabályszerű kinevezést nem kaptam; húzódtott a dolog; Egyetemen kormánybiztos: megmondtam, nekem csak úgy kell, ha kar hív meg.”²³⁶

Nem tudjuk, hogy a “kinevezettek” közül még kit aggasztott ennyire az egyetemi autonomia megsértése. Mai ismereteink alapján úgy tűnik, hogy nem sokukat. Jászit elégedett vigasz töltötte el.²³⁷ Benedek Marcell úgy gondolta, hogy tanít, amíg lehet.²³⁸

²³¹ Népszava, 1919. január 26. 6.

²³² Obstrukció az egyetemen. Pesti Napló, 1919. január 29. 1. Ld. még: Az egyetem harca a hét kinevezés ellen. Pesti Napló, 1919. január 29. 4.

²³³ A bolsevizmus Magyarországon. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Bp. Franklin-Társulat, 1921. 675.

²³⁴ Vö. Hatvany Lajos: Tudomány és vidéke (A kultuszminiszter figyelmébe). Pesti Napló, 1919. január 16., Újhelyi Nándor: Ha szabad megjegyezni. Új Nemzedék, 1919. febr. 9. 17. 1.

²³⁵ Meghívó az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségének ülésére. Vö. A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920. Szerk. Téglás János. Bp. Universitas Kiadó. 1996. 311–312.

²³⁶ Fülep Lajos személyi iratai, életére vonatkozó dokumentumok. A fiumei kormánybiztosi működés és a római kiküldetéssel kapcsolatos iratok. 1918–1920. MTAKK Ms 4592/83.

²³⁷ Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Bp. 2001. 15.

²³⁸ Benedek Marcell: Naplómat olvasom. Bp. 1965. 313.

Turóczi-Trostler József egészen más okból habozott elfogadni a megbízást. Benedek Marcellel osztotta meg kétségeit: “nem lenne-e jobb félreállni? Mert ha a rendszer megbukik, örökre vége egyetemi karrierünknek.”²³⁹ Babits sem finnyáskodott: örömmel foglalta el a katedráját.²⁴⁰ A kinevezés addig-addig húzódott, míg kitört a Tanácsköztársaság. Gábor Zsuzsanna még március 22-én is azt írta neki, hogy “A Maga ügyéről ismét azt hallottam, hogy meg lesz mindenkié, kivéve talán L.-t”²⁴¹ (Feltehetőleg Lukács Györgyről van szó.)

Március 21-e után a kommunisták újult erővel láttak hozzá az oktatási reformhoz. Két nappal a diktatúra kikiáltása után a Közoktatásügyi Népbiztosság előtt tüntető diákok és ifjúmunkások követelték a teológiai kar megszüntetését az egyetemen. Mivel a nép szava isten szava, a népbiztos meghajolt a “népakarat” előtt, s pár nap múlva bejelentette, hogy az 1918–1919-es tanév végén a hittudományi kar meg fog szünni.²⁴² A többi kart sem kímélték. A félév végét sem várták meg, évközben fogtak hozzá a tisztogatáshoz. Március 26-án a bölcsészettudományi karon húsz oktatót mentettek fel állásából, köztük olyan tekintélyes tudósokat, mint Beöthy Zsolt²⁴³ és Pauler Ákos. Az elbocsátott tanárok megüresedett helyére a népbiztos április 7-én, a félév végéig átmenetileg új oktatókat bízott meg. A bölcsészet, nyelv és történeti csoportban az új oktatók a következők voltak: Varjas Sándor, Czebe Gyula, Révay József (nem Révai!), Király György, Schmidt József, Trostler József, Honti Rezső, Laczkó Géza, Alexics György, Popovics Iván, Obál Béla, Meller Simon, Antal Márk, Babits Mihály, Fogarasi Béla, Kármán Elemér, Mannheim Károly, Balassa József, Beke Ödön, Munkácsi Bernát, Benedek Marcell, Latzkó Hugó, Rózsa Dezső, Antal Frigyes, Wilde János, Osztern Salamon Pál és Fülep. Fülep hivatalos megbízása április 10-én kelt – iktatószáma: 77224/919 szám /IV. –, s Kármán [Tódor] h. csoportvezető írta alá. Megbízása az 1918/1919-es tanév második félévére szól, Dante *Vita nuovájának* heti egy órában való előadására, és az előadással kapcsolatos szemináriumi gyakorlat

²³⁹ Benedek Marcell: Naplómat olvasom. Bp. 1965. 312.

²⁴⁰ Basch Lóránt: Mester és tanítvány. Kortárs, 1966/2. 294.

²⁴¹ MTAKK Ms 4587/28.

²⁴² A Budapesti Tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény. Tankönyvkiadó. Bp. [1959.] 9–11.

²⁴³ Egy újabb, április 7-én kelt rendelet Beöthy Zsoltnak engedélyezte, hogy óráit a második félévben is megtarthassa.

vezetésére szintén heti egy órában.²⁴⁴ Hivatalos megbízása és titulusa: “az olasz irodalom heti 2 órás előadásával megbízott előadó.” Az újságokban a filozófiai és a művészettörténeti katedráról felröppent hírek álhírnek bizonyultak, végül az olasz tanszék lett az övé. Nem tudjuk, mindez hogyan történt. Több mint negyedszázaddal későbből, 1945-ből ismerjük egy odavetett mondatát: “Nálam nem kell az olasz irodalom tudományát pártfogolni, – professzora voltam Pesten 1919-ben, s magam választottam.”²⁴⁵ Mit értsünk azon, hogy “magam választottam”? Esetleg az említett három katedra közül választhatott? Vagy csupáncsak hányaveti fogalmazás? Nem tudjuk. A megbízást megkapta, de Fülep-től úgy tudjuk, hogy csak egy hónap múlva, májusban kezdte meg előadásait. Késlekedése okát nem ismerjük, de mindenesetre furcsa, mert április 8-án, egy hét szünet után, újra indultak az előadások a bölcsészkaron, s például Laczkó Géza és Fogarasi Béla április 12-én illetve 16-án meg is tartotta első előadását.²⁴⁶ A *Vörös Újság* április 9-i számában felsorolja, hogy ki mindenki fog előadni az egyetemen: Fülep nincs köztük.²⁴⁷ Érdekes, hogy Fülep később is megfeledkezett áprilisi megbízásáról, csak a májusi kinevezését említette.²⁴⁸

Úgy tűnik, hogy valamilyen okból a kommunisták kezdetben nem számítottak Fülepre, nem szántak neki katedrát, vagy megfeledkeztek róla. Ugyanis a Jászi Oszkárt felváltó Dienes Pál, az egyetem politikai megbízottja, április 1-én megbeszélésre hívta az újonnan megbízandó előadókat: Fülep nem volt köztük.²⁴⁹ Két fő kivételével ezeket a meghívottakat meg is bízták. De nemcsak őket. Az április 1-jei lista az április 7-i kinevezés napjára alaposan kibővült. Egyebek közt Varjas Sándorral, Fogarasi Bélával, Mannheim Károllyal, Antal Frigyessel, Wilde Jánossal, Füleppel. Csupa ismerős név: a vasárnaposok. Nincsenek dokumentumok a kezünkben, de ennek a bővülésnek elég prózai oka lehetett. Április 5-től a Közoktatásügyi Népbiztosságon a főiskolai oktatást irányító csoport vezetését a vasárnapos Fogarasi Béla vette át. A tudományos

²⁴⁴ Fülep Lajos egyetemi működésére vonatkozó iratok. 1919. MTAKK Ms 4594/2. Ld. még: A Budapesti Tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény. Tankönyvkiadó. Bp. [1959.] 18.

²⁴⁵ Fülep Lajos levelezése V. Bp. 2001. 72.

²⁴⁶ A Budapesti Tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény. Tankönyvkiadó. Bp. [1959.] 24–25.; 26.

²⁴⁷ Új tanárok az egyetemen. *Vörös Újság*, 1919. április 9. 6. l.

²⁴⁸ Fülep Lajos levelezése III. Bp. 1995. 37.

²⁴⁹ A Budapesti Tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény. Tankönyvkiadó. Bp. [1959.] 13.

propaganda irányítását pedig a szintén vasárnapos Varjas Sándor.²⁵⁰ Úgy vélem, ezek után nyugodt szívvel kijelenthetjük, hogy Fülep egyetemi tanári megbízásában Lukács Györgynek, és közvetve Fogarasi Bélának volt szerepe.

Lukács György népbiztos a Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. május 3-án kelt 88.226/1919. számú rendeletével Fülepet, az eddig megbízott egyetemi tanárt, kinevezte a Budapesti Tudományegyetem bölcsészeti karán az olasz nyelv-és irodalom rendes tanárává az V. fizetési osztályba. Egyetemi professzori fizetéséről 1919. július 7-én kelt értesítés szerint május1-től kezdve “fizetésül évi 8000 K.-t, személyi pótlékul évi 2000 K.-t, háborús segélyül évi 4800 K.-t havi előleges részletekben, drágasági segélyül havi 300 K.-t, lakpénzül évi 3500 K.-t”²⁵¹ kapott, összesen évi 21900 koronát. A fizetési osztályba ugyan besorolták, de több forrásból is tudjuk, hogy semminemű fizetést, anyagi jutalmat nem vett fel.²⁵² A hivatalos kinevezésre tovább kellett várni, csak a *Hivatalos Közlöny XXVII. 22. számában*, május 22-én jelent meg. Tanári fogadalomtételre május 17-én került sor.²⁵³ Amikor megbízott előadóból rendes tanárrá lépett elő, lemondott állásáról a Külügyben, s megkezdte rövid egyetemi pályafutását. Egyetemi tanárnak kinevezték, de az egyetemi hierarchiában nem futott be karriert, nem választották be a kari tanácsba – akkori nevén bölcsészkar bizottságba – sem.

Magától Füleptől tudjuk, hogy ezért az állásért egy lépést sem tett, pályázati kérvényt nem adott be, csak kapott egy iratot, amely értesítette a kinevezésről. Fülep vívódott, hogy elfogadja-e az állást. Református lelkésznek készült, türelmetlenül várta, hogy falura mehessen, s elkezdhesse evangelizációs munkáját a nép körében. Tudván, hogy a református lelkészi hivatás és a kommunista egyetemi katedra nehezen fér össze, tanácskozott egyházi elöljárójával, Petri Elek dunamelléki püspökkel, és Pruzsinszky Pállal a budapesti református teológiai akadémia igazgatójával. Mindketten azon a véleményen voltak, hogy az állás visszautasítását a kommunisták nyílt ellenforradalmi

²⁵⁰ A Budapesti Tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény. Tankönyvkiadó. Bp. [1959.] 15.

²⁵¹ F. L. egyetemi működésére vonatkozó iratok. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem olasz tanszékére való kinevezésének iratai. MTAKK Ms 4594/6. Ebből az is látszik, hogy az egyetemi tanárokat rosszabbul fizették mint az írókat, akik közül a legjobban keresők havai 3000 koronát kaptak volna életük végéig.

²⁵² Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratsomó. Az Egyetemi Tanács 1931. február 25-én tartott VI. rendes üléséről felvett jegyzőkönyv. Ld. még: Fülep Lajos levelezése III. Bp. 1995. 37.

²⁵³ Fülep Lajos egyetemi működésére vonatkozó iratok. 1919. MTAKK Ms 4594/4.

tettnek tekintenek, s ekkora kockázatot veszedelmes lenne vállalnia, mert a detektívek már így is figyelték, s többször jártak a lakásán. Rábeszélésükre, s gondolván, hogy a kommün napjai egyébként is meg vannak számlálva, végül elfogadta az állást.²⁵⁴ (Fülep azt állította, hogy Praznovszky Ivánnal, a Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjével is egyeztette a lépését, de 1931-ben Praznovszky erre nem emlékezett.)²⁵⁵

Fülep csak májusban kezdte meg egyetemi oktató munkáját, jóllehet megbízatása április 7-én kelt. 1931-ből származó nyilatkozata szerint a kommün alatt mindössze két-három előadást tartott olasz nyelven Dantéval kapcsolatban Assisi Szent Ferencről, 6–8 hallgató előtt.²⁵⁶ Évtizedekkel később azt mondta, hogy “A Dantét előző ismeretek jegyében a *Fiorettiről* beszélt, egész idő alatt a padok közt sétálva.”²⁵⁷

Fülep nem volt ismert, felkapott, népszerű tanár. Saját bevallása szerint hat–nyolc diák látogatta óráit.²⁵⁸ Összehasonlításképpen jegyzem meg, hogy Babits olyan óriási tömegnek adott elő, hogy még a folyosón is tolongtak a hallgatók.²⁵⁹ Fülep hallgatóinak száma meg sem közelítette a Babitsét, de azon keveseknek, akik jártak az óráira, maradandó élményt jelentett, s ragaszkodtak professzorukhoz. 1962 táján – több mint negyven évvel később – is kapott levelet egy hajdani hallgatójától, aki szívesen emlékezett az ’19-es órákra.²⁶⁰ Fülep hallgatóinak számát már eleve erősen szűkítette, hogy olaszul adott elő. Hallgatói ezért voltak leginkább fiumeiek, mert ők tudtak megfelelő szinten olaszul.²⁶¹ Fülepnek mindössze pár előadásra futotta az időből. Mivel nyári szemeszter nem volt, az egyetemi félév hamarosan véget ért, ő befejezte előadásait, s elment nyaralni. Augusztusban, amikor a kommün bukása után hazatért, már nem volt katedrája: az új kurzus érvénytelenítette a diktatúra alatti kinevezéseket.

²⁵⁴ Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó. Az Egyetemi Tanács 1931. január 28-i V. rendes üléséről felvett jegyzőkönyv. 6.

²⁵⁵ Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó. Az Egyetemi Tanács 1931. január 28-i V. rendes üléséről felvett jegyzőkönyv. 6. Valamint: Praznovszky Iván levele Bozóky Géza rektornak. 1931. február 23.

²⁵⁶ Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem Tanácsának 1931. évi január hó 28.-án tartott V. rendes üléséről felvett jegyzőkönyvből. 3.

²⁵⁷ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 438.

²⁵⁸ Fülep Lajos levelezése III. Bp. 1995. 37.

²⁵⁹ Barta János: Babits Mihály egyetemi előadásai. Irodalomtörténet, 1961/1. 42.

²⁶⁰ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 122.

²⁶¹ Fülep Lajos levelezése III. Bp. 1995. 37.

Mivel az egyetemnek sem magántanára, sem más alkalmazottja nem volt, igazolásával nem törődtek.²⁶²

Végül meg kell vizsgálni, hogy mennyiben volt ez politikai, s mennyiben szakmai jellegű kinevezés. A kommün bukása után Babits azzal védekezett, hogy az ő kinevezése nem lehetett politikai jellegű, hiszen Lukácsék tudták róla, hogy nem kommunista, mert visszautasította a kommunista pártba való belépést, s mégis kinevezték.²⁶³ Ha elfogadjuk Babits logikus érvelését, azt kell mondanunk, hogy ezek szerint Fülep kinevezése sem volt politikai jellegű, mert Lukács tudhatta, hogy Fülep miként vélekedik a kommunizmusról. S ebben van is némi igazság. Viszont Molnár Kálmán pécsi jogászprofesszor érveiben is van igazság, aki 1931-ben, Fülep pécsi egyetemi habilitációja körüli huzavona idején azt mondta: ha a kommunisták nem érezték volna a magukénak, nem nevezték volna ki. A kinevezettek kétségkívül szakmailag kiváló tudósok voltak, de ezen kívül mindannyian “haladók” is. Horváth János – 1908 óta az Eötvös Collegium tanára – szakmailag legalább olyan kiváló volt, mint a kinevezettek, mégsem lett egyetemi tanár. Aligha tévedünk, hogy ebben közrejátszott konzervatív világnézete is. Ellenpéldának pedig vegyük Szekfű Gyulát. Vitathatatlanul kitűnő történész, de kinevezéséhez bizonyára hozzájárult 1913-as nem nacionalista könyve, *A száműzött Rákóczi* is. Pár évvel később, a már konzervatív Szekfű ezt ki is fejti a *Három nemzedékben*, de kinevezésekor még “haladó” volt. Bizonyosnak látszik azonban, hogy az egyetemen nem volt olyan éles politikai küzdelem, mint máshol. Legalábbis az ideológiai munka nem szorította teljesen háttérbe a szakmai munkát. A májusra teljesen apolitikussá váló Babits sehová máshová nem, de az egyetemi értekezletekre hajlandó volt eljárni. Még július 2-án is részt vett kari ülésen, sőt július 22-én felszólalt a Tanítóképző Főiskola tantervértékeztén.²⁶⁴

²⁶² Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó. Papp Károly dékán levele Bozóky Géza rectornak. 1931. január 10.

²⁶³ Dr. Szabó Tivadar: Babits Mihály. Diákkultúra. 1919. október 20. In: Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Celldömölk, 1997. 44.

²⁶⁴ Barta János: Babits Mihály egyetemi előadásai. Irodalomtörténet, 1961/1. 43. Ungvári Tamás: Adalékok Babits Mihály pályaképehez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1959/2. 245.

Válása Erdős Renée-től

Erdős Renée második gyermekükkel, Veronikával volt várandós, amikor 1918. április 7-e táján, a szülés előtt, Fülep elköltözött a családjától.²⁶⁵ Fülep egész élete talán legkíméletlenebb lépésének közvetlen előidéző okát nem ismerjük. Erdős Renée helyzetét súlyosbította, hogy a szülés után tüdőembóliát kapott, három hónapig kórházban feküdt, majd csaknem egy évig alig tudott járni.²⁶⁶

A válás tehát nyilván Fülep elköltözése óta napirenden volt. Gábor Zsuzsanna Fülepnek, leendőbeli férjének, 1919. január 20-án Olaszországba írt leveléből kiderül, hogy Lesznai Anna közvetített a válásban, vagy legalábbis be volt avatva a részletekbe.²⁶⁷ Fülep ügyvédje, bizonyos Billitz²⁶⁸, továbbította Erdős Renée “ravasz levelét” Lesznainak. A február 9-i levélből Erdős Renée válási feltételeiről értesülünk: az eddigi kiadások fedezésére 7950 koronát kér egy összegben, és ezen túl havi 600 koronát, valamint ezekre garanciát. Gábor Zsuzsanna szerint ezek a feltételek nem nehezek, az ügyvédnek mindössze az okozott némi fejtörést, hogy mi legyen a garancia. Ő pedig nem érti, hogy miért van erre szükség, hiszen az csak természetes, hogy amíg Fülepnek van, elsősorban a gyermekeiről fog gondoskodni.²⁶⁹

Fülep úgy fogalmazott tanítványainak, hogy “neki két kommunizmus kellett ahhoz, hogy el tudjon válni: 1919 és 1945.”²⁷⁰ Valóban, kétségkívül a Kommúnnek köszönhette, hogy első házasságát fel tudta bontani. A hatályban lévő, 1894. évi XXXI. törvénycikk megengedte ugyan a válást, de az eljárási szabályok oly bonyolultak és körülményesek voltak, hogy az életközösségüket megszüntetett házaspárok nagy része kénytelen volt megmaradni névleges házassági kötelékben. Ez a lehetőség Damoklész kardjaként függött Fülep feje fölött is. Fülep többször is hamiskásan hivatkozott vele, hogy a Forradalmi Kormányzótanács XCIX. rendeletét “a házasságoknak közös megegyezéssel való megszüntetéséről” az ő kedvéért alkották, az ő problémájához

²⁶⁵ Erdős Renée: Emlékeim. Bp. 1931. 23.

²⁶⁶ Erdős Renée: [Különös önéletrajz]. [Napló] [1945 után]. PIM V. 2160/152. 11. Ld. még: Erdős Renée: Emlékeim. Bp. 1931. 24.

²⁶⁷ MTAKK Ms 4587/26.

²⁶⁸ Bizonyára Dr. Billitz Albert ügyvédről van szó. Vö. Budapesti cím- és lakásjegyzék. 1916.

²⁶⁹ MTAKK Ms 4587/27.

²⁷⁰ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 140. Második feleségétől 1945-ben vált el.

igazították, a jól értesültek csak lex-Fülepként emlegették.²⁷¹ Vajon elképzelhető-e, hogy kapcsolatai révén Fülep el tudta érni, hogy az ő szája íze szerint alkossanak egy rendeletet? Nem tudjuk, hogy személyesen ismerte-e Rónai Zoltán igazságügyi népbiztost. Barátai révén azonban, ha akart, utat találhatott a törvények legfőbb őréhez. Rónai és Jászi Oszkár szabadkőműves páholytársak és barátok voltak, Fülep pedig ekkortájt bizonyíthatóan többször ebédelt a Jászi-Leszni házaspárnál.²⁷² Ráadásul Lesznai Anna szívén viselte a sorsát. Elméletileg Lukács György is közbenjárhatott az érdekében, mert jelen volt a május 10-i kormányzótanácsi ülésen, amikor Rónai a házasság felbontásáról szóló tervezetet ismertette.²⁷³ A lehetőség tehát adott volt, hogy Fülep barátai, ismerősei megpróbálják befolyásolni a rendeletalkotó folyamatot, de tőle függetlenül, a Tanácsköztársaság jogalkotásának egyik legtöbbit és leggyakrabban vitatott témája a házasságkötés és a válás volt. Fülep hiúságát legyezgette, hogy az ő kedvéért rendeletet alkottak, s ezért ezt a mítoszt ő maga is táplálta, de nyugodt szívvel kijelenthetjük: *biztos*, hogy nem az ő egyéni baját volt hivatva orvosolni a rendelet. A Forradalmi Kormányzótanács sietve, VIII. számú rendeletében az együttélést házasságnak nyilvánította, de érezvén, hogy túllőtt a célon, az igazságügyi népbiztos másnap visszavonta a rendeletet.²⁷⁴ A téma azonban napirenden maradt. A Szocialista Jogászszövetség óriási tömeg előtt, többször nyilvános vitát rendezett a kérdéstről. A férfiak a feministákkal karöltve követelték a házassági kötelek lazítását. A napilapokban rendszeresen tudósítottak ezekről a rendezvényekről, a *Proletárjogban*, a Szocialista Jogászszövetség lapjában pedig lépésről-lépésre nyomon követhetjük a *Tervezet a házassági jogról* szövegének alakulását, formálódását. A rendelettervezetet egy bizonyos Varga András dolgozta ki, a vitaesteken pedig Zilahi László, a Szocialista Jogászszövetség hivatalos lapjának, a *Proletárjognak* a főszerkesztője ismertette. Egyikük sem tartozott Fülep baráti, de még ismeretségi köréhez sem. Sokan jártak Fülephez hasonló cipőben, ezért a válást akkor is megkönnyítették volna, ha ő nem akart volna válni. A válást könnyítő rendelet iránti tömeges igény abból is kitetszik,

²⁷¹ F. Csanak Dóra szóbeli közlése.

²⁷² Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Bp. 2001. 20., 24.

²⁷³ A forradalmi kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Akadémiai Kiadó Bp. 1986. 394. skk..

²⁷⁴ Vö. Engel Zsigmond: A kommunista állam családjoga. In: *Proletárjog*, 1919. március 29. 6. A visszavont rendeletet hihetetlen alapossággal és gondossággal igyekezett eltüntetni a későbbi kommunista történetírás: szinte sehol sincs nyoma.

hogy életbe lépése után a bíróságok feltűnően sok bontó határozatot hoztak.²⁷⁵ A szocialista forradalmak forgatókönyvéhez egyébként is ősidők óta hozzátartozik a házassági kötelék lazítása-rombolása, gyakorta a nemi szabadosság, a szabad szerelem is. A Tanácsköztársaság sem volt ez alól kivétel. A szóbeszéd és pletykák nyomán pánik tört ki, mert sokan attól tartottak, hogy bevezetik a nőközösséget.²⁷⁶ A szabad vallásgyakorlásról április 17-én kelt rendeletet húsvétkor és a reá következő két vasárnapon a papoknak a szószékről kellett kihirdetniük. A rendelet 4. pontja kimondja, hogy “a kommunizmus, a Tanácsköztársaság, a proletárdiktatúra nem akarja és nem fogja megváltoztatni a házasságnak és családi életnek eddigi rendjét, nem akarja és nem fogja behozni a nőközösséget...”²⁷⁷ A nagy papírínség ellenére két brossura – *A nők kommunizálása és a szabad szerelem*, valamint a *Kommunizáljuk-e Zsófit?* – igyekezett megnyugtatni a lakosságot. A kommunistáknak időről-időre védekezniük kellett, vagy valamilyen rejtélyes okból szükségét érezték, hogy védekezzenek, a nőközösség vádja ellen. A rejtély nyitja a kommunista mozgalom alapvető dokumentumában, a *Kommunista Kiáltvány*ban olvasható: “De ti, kommunisták, a nőközösséget akarjátok bevezetni, kiáltja felénk karban az egész burzsoázia.” Marx válasza: “A kommunistáknak nem kell a nőközösséget bevezetniük, mert ez majdnem mindig létezett. A polgári házasság a valóságban feleségközösség. Legfeljebb azt lehetne a kommunistáknak szemükre vetni, hogy a képmutatóan leplezett nőközösség helyett hivatalos, őszinte nőközösséget akarnak bevezetni.”²⁷⁸ A rendelet és a brossurák ezt a világos beszédet voltak hivatva elködösíteni.

A *Proletárjog* legelső, április 12-i számában közzétett szövegtervezet szerint a házasság felbomlik, ha “a házasfelek bármelyike az anyakönyvvezető előtt bejelenti, hogy a házasságot felbontja.” Ehhez az első megfogalmazáshoz, és a többi változathoz²⁷⁹ képest is, a rendelet még sokat módosult, finomodott, s végül szigorúbb lett, mint előterjesztői szerették volna. A szocialista felfogásnak – és Fülepnek is – az

²⁷⁵ Térffy Gyula: A házasságkötések megkönnyítése. *Proletárjog*. 1919. július 5. 65.

²⁷⁶ A kommunisták körében dívó nőközösségről már a Károlyi-kormány idején lábrakaptak ilyesféle mendemondák. Vö. Müller Ernőné: “Oroszországban a nőket is kommunizálják” In: *Így látták a kortársak. Magyar költők, publicisták a Nagy Októberrel. 1917–1919.* Bp. 1977. 484–486.

²⁷⁷ *Vörös Könyv* 1919. Lakitelek, 1993. 94.

²⁷⁸ Marx, Karl és Engels, Friedrich művei (MEM). Bp. 1957–1988. 4. k. 456–457.

²⁷⁹ Vö. Tervezet a házassági jogról. *Proletárjog*, 1919. április 26.

egyoldalú bontás felelt volna meg²⁸⁰, hogy tudniillik a házasságot az egyik fél kérelmére minden bontó ok igazolása nélkül fel lehessen bontani. Ehelyett “A Kormányzótanács a rendelettervezetet azzal a módosítással fogadja el, hogy a felek kölcsönös megegyezése alapján a házasság feltétlenül felbontandó, egyébként az összes életkörülmények figyelembe vételével a házasság felbontása tekintetében a bíróság belátása szerint dönt.”²⁸¹

A XCIX. számú rendeletet május 20-án hirdették ki a *Tanácsköztársaságban*, és azonnal életbe lépett. Fülep állítólagos kitűnő kapcsolatai ellenére a válási tárgyalására csak két hét múlva, 1919. június 4-én került sor a budapesti központi járásbíróságon.²⁸² Igaz, akkor sürgősséggel tárgyalták az ügyét. Ha Erdős Renée hajlandó lett volna válni, tárgyalásra nem is lett volna szükség. Ugyanis a rendelet 1. § kimondja, hogy ha a felek, akár a bíróság, akár az anyakönyvvezető előtt közös megegyezéssel előszóban kijelentik, hogy fel kívánják bontani a házasságukat, a bíróság a házasságot tárgyalás nélkül végzéssel, azonnal jogerősen felbonthatja. Fülepéknél éppen azért került sor tárgyalásra, mert Erdős Renée erre nem volt kapható. Automatikusan a rendelet 2. § lépett életbe: “Ha a házasság felbontását csak egyik fél kéri, a bíróság a kérelemre tárgyalást tűz és erre a másik felet is megidézi. Ha a másik fél a tárgyaláson vagy a tárgyalás előtt személyesen bejelenti, hogy a házasság felbontásához hozzájárul, a bíróság az 1. § második bekezdése szerint jár el. Ha pedig a másik fél a házasság felbontását ellenzi, a bíróság ítélettel határoz.” Fülepéket nem végzéssel, hanem bírói végítélettel választották szét, tehát az alperes, Erdős Renée ragaszkodott a tárgyalás lefolytatásához. A tárgyalásnak volt egy kritikus pontja, amelyet Fülep évtizedekkel később is emlegetett: “amikor hosszú tárgyalás után ő (a nevét sohase mondja ki) visszakozott, hogy meggondolta magát, s nem akarták szétválasztani őket, (...) elszántan azt mondta: – Jó, akkor most megyek, és leugrom az emeletről. Erre aztán helyben hagyták a bontást.”²⁸³ S valóban, a végítélet a házasságot a felek “közös megegyezése” folytán bontotta fel.²⁸⁴

²⁸⁰ Engel József: A házasság felbontása a Forradalmi Kormányzótanács új rendelete szerint. *Proletárjog*. 1919. június 7. 44.

²⁸¹ A forradalmi kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Akadémiai Kiadó Bp. 1986. 399–400.

²⁸² MTAKK Ms 4592/92.

²⁸³ Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Bp. 1986. I. 140.

²⁸⁴ FL személyi iratai, életére vonatkozó dokumentumok. Válási végzés. 1919. MTAKK Ms 4592/92.

A válás körülményeiről a *Gondolat* című tiszavirág életű ellenforradalmi lapból tudhatunk meg egyet s mást. A Pápua név mögött megbúvó publicista Fülepnak Szabó Dezső *Az elsodort falujáról* írt cikke ürügyén Fülep magánéletét és válása körülményeit teregette ki. A jólértesült, de rosszindulatú Pápua a következő mondatot adta Fülep szájába a tárgyaláson: “A nő kihasznál engemet... én alkotó lélek vagyok s engem a házasság meggátol jelentős munkámban.”²⁸⁵ Nyers szavak, de a házassághoz való ilyen hozzáállás nem volt teljesen idegen Füleptől. Tanítványait többször óvta a házasságtól, mondván, hogy a produktív emberek házassága általában nem sikerül.²⁸⁶ Ha tényleg ilyen, vagy hasonló formában hangzott is el Fülep kijelentése, akkor sem arról van szó, mint Lukács György esetében, aki Kierkegaard példáját követve a Mű (a Werk) érdekében szakított szerelmével, Seidler Irmával. Fülep nem ilyen mesterséges, entellektüel okok miatt hagyta el feleségét, hiszen ha a Művet féltette volna, nem nősült volna meg másodszor is. Erdős Renée nehéz természetű hölgy volt, a csalárdság és a számítás sem volt idegen tőle. Nem érzelmi, hanem inkább anyagi okokból nem akart válni. Még évtizedekkel később, a negyvenes-ötvenes években is megesett, hogy pénzért zaklatta egykori férjét. A jólértesült Pápua szerint Fülep azzal hátrította el felesége pénzzel kapcsolatos aggodalmait, hogy “Én – mint az írói direktórium elnöke – életfogytig a háromezer koronás írói kataszterbe sorozom önagyságát s abból megélhet.” Pápua pontatlan. Fülep sohasem volt a Direktórium elnöke, csak május 31-étől egyik tagja. Fülepnak valóban volt beleszólása a kataszteri besorolásba, előbb a kataszteri bizottság tagjaként, később, amikor a Direktórium vette át ezt a munkát, direktórium tagként. Lehetetlen, hogy Fülep életfogytiglan 3000 koronát ígért volna Erdős Renée-nek, mert ebbe a kategóriába csak a klasszikusok kerültek: Babits, Gárdonyi, Herczeg Ferenc, Móricz, Krúdy. Fülep nyilván tisztában volt vele, hogy ezek közé az írók közé még ő sem tudja benyomni feleségét. Hazudni pedig sohasem hazudott! Ha Erdős Renée nem is került volna a legelőnyösebb kategóriába, egy fennmaradt publikálatlan tervezetből tudjuk, hogy igen méltányos összegre lett volna jogosult: öt évig havi 2500 koronára. (Fülep, a kataszteri bizottsági tagja, csak három évig kapta volna ugyanezt az összeget.)²⁸⁷ Ez a tervezet nem valósult meg. Ellenben a

²⁸⁵ Fülep Lajos a toreádor. *Gondolat*, 1920. január 8. 10.

²⁸⁶ Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Bp. 1986. I. 48., 127.

²⁸⁷ Magyar Országos Levéltár. VKM (a Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok). Szellemi Termékek Országos Tanácsa iratai. 1919. Írói Direktórium iratai. Kataszteri szaktanács.

Sajtódirektórium 1919. július 31-i ülésén augusztus 1-től kezdve Erdős Renée-nek havi 1680 korona fizetést utalt ki azzal a feltétellel, hogy az Írói Direktóriumnál köteles munkára jelentkezni.²⁸⁸ A kiutalásban azonban aligha volt benne Fülep keze, hiszen július folyamán nyaralni volt. Az előterjesztő sem ő volt, hanem dr. Ágai Béla. A fizetéskiutalás azonban későn érkezett: augusztus 1-én a Tanácsköztársaság megbukott, s Erdős Renée nem jutott hozzá a pénzhez.

Pápua úgy tudja, hogy a szovjet havi hatszáz korona tartásdíjat szavazott meg, amit Fülep önhatalmúlag háromszáz koronára csökkentett. Az állítás első fele kétségtelenül igaz. A budapesti központi járásbíróóság végítéletében ez áll: “A gyermekek tartásáról a felek közösen és egyetemlegesen kötelesek gondoskodni. Amíg a felek életviszonyaiban lényeges változás nem következik be, a tartás költségeihez az apa havonként 600 (hatszáz) koronával köteles hozzájárulni és köteles ő ezt az összeget 1919 június 1-től kezdődőleg minden hónap 3 napjáig bezárólag havonként előre végrehajtás terhével Erdős Renée alperesnek megfizetni.”²⁸⁹ Ellenőrizhetetlen, hogy Fülep valóban felére csökkentette-e az összeget. A “végítélet” azon kitétele, hogy “amíg a felek életviszonyaiban lényeges változás nem következik be” olyan “gumi” megfogalmazás, hogy ez elég jogalap lett volna neki. Tudjuk viszont, hogy bár Fülep sohasem dúskált az anyagi javakban, leányairól mégis mindig gondoskodott. A válási végzés utolsó mondata is figyelemre méltó: “Alperest a múltra járó gyermektartási igényeivel elutasítja.” Ez csak kétféleképpen magyarázható: miután Fülep 1918 tavasza előtt elköltözött feleségétől, vagy egyáltalán nem fizetett apanázst Erdős Renée-nek, vagy fizetett, de kevesebbet, mint amit felesége elvárt tőle.

Nem tudjuk, hogy milyen okok vezettek a váláshoz. Az érzelmi elhidegülésen kívül, az egyik mellékes válóok lehetett, hogy a mozgalmas, világvárosi élethez szokott Erdős Renée nem szívesen követte volna férjét falusi magányába. Márpedig Fülep mindenképpen falura kíváncszott, mert a népet akarta evangelizálni. Apró kényelmetlenségek forrása lehetett az is, hogy a református egyházban nem sokkal korábban szigorították meg a házassági feltételeket: református tanítónak református felesége kellett legyen.²⁹⁰ A református egyházi törvény 143. § D/e pontja pedig a

²⁸⁸ Részletek a Sajtódirektórium üléseinek jegyzőkönyvéből. In: “Mindenki ujkra készül...” IV. Bp. 1967. 1113.

²⁸⁹ Válási végzés. 1919. MTAKK Ms 4592/92.

²⁹⁰ Nagy János: A politika mögül. Egy jubileum után. Nyugat, 1917. november 15. 839.

lelkész kötelességei közé sorolja, hogy “feleségül református vagy ágostai hitvallású evangélikus nőt vegyen”.²⁹¹ Mivel Fülep már nős emberként iratkozott be a teológiára, ennek a kötelességének csak úgy tudott volna eleget tenni, ha Erdős Renée elhagyja katolikus hitét. Egyháza nem kívánta volna ezt Füleptől, de Erdős Renée nem is lett volna hajlandó rá, mert a konvertitákra jellemző túlbuzgósággal, majdhogynem vakbuzgósággal gyakorolta vallását. Hangsúlyozom, Fülep ellen semmiféle adminisztratív rendszabályt nem hozott volna az egyháza, de a korhangulat nem kedvezett a vegyes házasságoknak.

Csupán szellemessége miatt említem meg a Fülep válása körül keringett legendát. E bájos, anekdotikus, de nyilvánvalóan hamis történet szerint a válóokot Erdős Renée egy műve adta. Az író – még Firenzében – férje éjjeliszekrényére tette egyik regénye kefelevonatát. Fülep hajnalra elolvasta a regényt, s még aznap fölbontotta a házasságát.²⁹²

Bizonyára színesebb, árnyaltabb képünk lenne a válás körülményeiről, ha Erdős Renée *Ifjúságunk* című kiadatlan emlékiratai hozzáférhetők lennének. A kéziratos mű azonban ismeretlen helyen lappang.²⁹³ Azt tudjuk, hogy Erdős Renée sebei még csaknem harminc évvel később is sajogtak: “Füleppel való házasságom pokol volt: noha csak három évig tartott, nagyon megviselt.”²⁹⁴

²⁹¹ Egyházi törvények a magyarországi református egyházban. Bp. 1906. 53.

²⁹² Illyés Gyula: Az eligazító. In: Fülep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 180. Ha igaz lett volna, a történet akkor is csak Rómában játszódhatott volna le.

²⁹³ Juhász Ferencné Bródy Sándorról készült monográfiája (Bp. 1971.) szerint az Eötvös Könyvtárban kellene lennie.

²⁹⁴ Erdős Renée: [Különös önéletrajz]. [Napló] [1945 után]. PIM V. 2160/152. 11.

Második házassága

Június 4-én kimondták a várva várt válást, s Fülep még aznap – Pápua szerint félóra múlva²⁹⁵ – a budapesti I. kerületi magyar állami anyakönyvvezető előtt feleségül vette Gábor Zsuzsannát.²⁹⁶ Nem tudjuk, hogy tényleg félóra múlva-e, de a hivatalos okmányok tanúsága szerint valóban ugyanaz nap vált el és kötött házasságot.²⁹⁷ A pánikszerű sietségnek prózai oka volt. Nyilván attól rettegett, hogy a kommün megbukik, helyre áll a polgári rend, s elszalasztja a válás lehetőségét. Félelmének volt alapja. A román és a cseh csapatok áprilisban megtámadták a proletárállamot, s a helyzet egyre válságosabbra fordult. Fülep kész helyzetet akart teremteni, ahonnan már nincs visszaút, ezért sietve újra nősült. Fülep még évekkel később is tartott első feleségétől.²⁹⁸ Bajai lelkészként a város küldöttségével Rómába – a szeretett Rómába! – utazhatott volna, de attól félt, hogy találkozik Erdős Renée-vel, s lemondott a részvételtől.²⁹⁹ Erdős Renée férjhez menésének hírért 1926-ban, hét évvel a válás után, ujjongva, pontosabban megkönnyebbüléssel fogadta. Ekkor zárult le végérvényesen életének egy korszaka.

A június 4-i polgári esküvőt június 9-én követte az egyházi. Ezen egyrészt nincs mit csodálkoznunk, hiszen Fülep túl volt az első lelkészképesítő vizsgán, segédlelkész volt, másrészt nagyon is van min csodálkoznunk. A kommunisták nagyot nyelhetek – ha egyáltalán tudtak róla –, hogy az ő ateista rendszerük által katedrához jutott “vörös” egyetemi tanár templomban tartotta az esküvőjét. Egy teológiát végzett hívő szolgált az ateista kommünt, az ateistáknak köszönhetően elvált, majd egyházi esküvőt tartott. Az ifjú párt a Kálvin-téri templomban Petri Elek püspök adta össze. A két házassági tanú Csók István festőművész és ifj. (II.) Victor János református lelkész volt.³⁰⁰

Gábor Zsuzsannáról elég keveset tudunk. 1896-ban Budapesten született, tehát huszonhárom évesen ment feleségül a tizenegy évvel idősebb Fülephez. Apja Dr. Gábor Béla, anyja Galambos Vilma. Jómódú, de nem gazdag családból származott. Budán az

²⁹⁵ Pápua: Fülep Lajos a toreádor. Gondolat, 1920. január 8. 10.

²⁹⁶ Vö. Válási iratok. 1945. MTAKK Ms 4592/102.

²⁹⁷ Vö. MTAKK Ms 4592/92. és MTAKK Ms 4592/102.

²⁹⁸ Vekerdi László szellemes megjegyzése szerint, Erdős Renée volt az egyetlen ember, akitől Fülep félt.

²⁹⁹ Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 273.

³⁰⁰ Budapesti Kálvin-téri Egyházközség: Házassági anyakönyv 1916–1923. április 2.

Istenhegyen volt lakásuk, amelyből nem hiányzott a zongora sem.³⁰¹ Zsuzsanna gondos nevelést kapott, nyelveket tudott. Nem tudjuk, hol végezte iskoláit, hol szerezte középiskolai tanári képesítését.³⁰² Ötödikes gimnazistaként talált rá Istenre. Fülep leveléből tudjuk, hogy a református Leánydiákszövetség³⁰³ titkára volt. Kutatásaim szerint Gábor Zsuzsanna nem titkára, hanem helyettes titkára, majd választmányi tagja volt a Magyar Evangéliumi Keresztyén Leánydiákszövetségnek, mert hisz erről van szó.³⁰⁴ A szövetség lapjából kitetszik, hogy Gábor Zsuzsanna szívvel-lélekkel részt vett a vallási, lelki megújulás programját a zászlajára tűző szervezet életében: többször pénzadománnyal segített, hetente bibliakört vezetett, konferenciáin rendszeresen előadott.³⁰⁵ Cikket is írt, s nem is akárkiról: Eckhart mesterről.³⁰⁶ A színvonalas cikk több szempontból is szerfölött tanulságos. 1916-ban Eckhart mester Fülepnak (és a Vasárnapi Körnek) egyik legkedvesebb szerzője volt. Izgalmas kérdés, hogy vajon Gábor Zsuzsanna ismerte-e már 1916-ban Fülepet, az ő hatására, vagy tőle függetlenül olvasta a nagy német misztikust? Nem tudjuk, de cikke szellemisége közeli rokonságban van Fülepével: "...nem külső gyakorlatok gépies teljesítése a vallás lényege, hanem: életem való Istennek teljes odaadása, a szívem és lelkem megújulása és élete, cselekedeteim belső és külső megtartása, egyszóval: egész világnézetem." Ezt Fülep is írhatta volna, arról nem is beszélve, hogy a "világnézet" szó is jellegzetesen "fülepes". Még meghökkentőbb az Eckharttól választott idézete: "Lélek gyakorold magad a Krisztus emberi volta követésében. Utánozd őt a szenvedésben is, mert Istenen kívül nincs nagyobb dolog, mint a szenvedés." Lelki érése során Fülep szintén sokat, ha nem a legtöbbet köszönhetette a szenvedésnek, műveiben számtalanszor magasztalja léleknemesítő, emberformáló erejét. Jóllehet kísértetiesek az egyezések Fülep és későbbi felesége gondolatai között, jóllehet Fülep bizonyíthatóan ellátta leendőbelijét lelki olvasmányokkal, kezébe adta kedves könyveit, az Assisi Szent Ferenc körül

³⁰¹ Vö. Gábor Zsuzsanna levele Fülep Lajosnak. MTAKK Ms 4587/26.

³⁰² Fülep Lajosné, Gábor Zsuzsanna iratai. MTAKK Ms 4603/21–22.

³⁰³ Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 65.

³⁰⁴ Vö. Közlemények az Evangéliumi Leánydiákszövetség munkájából. 1915. szeptember–október. 2. évf. 1–2. sz. 14.; 1918. szeptember, október, november. V. évf. 1–3. sz. 17.

³⁰⁵ Vö. Közlemények az Evangéliumi Leánydiákszövetség munkájából 1915–1918. közötti számaikat.

³⁰⁶ Gábor Zsuzsanna: Meister Eckehart. Közlemények az Evangéliumi Leánydiákszövetség munkájából. 1916. április–május. 1. évf. 7–8. sz. 60–63.

kialakult irodalmat, és a *Büchlein von vollkommen Lebent*³⁰⁷, egyéb adatok hiányában egyelőre mégsem jelenthetjük ki, hogy Eckhart mesterrel is ő ismertette meg. Gábor Zsuzsannának elvben az evangéliumi megújulási mozgalmakban is felhívhatta valaki a figyelmét a német misztikusra. Ezek után az azonban bizonyos, hogy nem üres retorikai fordulat volt, midőn 1921-ben Fülep azt írta Ravasz Lászlónak, hogy felesége minden evangéliumi munkájában hűséges segítő társa.³⁰⁸

Nem tudjuk, hogy Fülep hol ismerkedett meg a feleségével. Gál István szerint a Tanácsköztársaság alatt, az egyetemen, Fülep Dante-szemináriumán.³⁰⁹ Biztos, hogy nem ott, mert Gábor Zsuzsanna már hónapokkal korábban levelezett a diplomáciai szolgálatban levő Füleppel. Sokkal valószínűbb, hogy református körökben találkoztak. Az Evangéliumi Diákszövetség lelke, mindenese ifj. Victor János volt. Gábor Zsuzsannának ő volt a házassági tanúja, s Fülep is jól ismerte, írt az *Ébresztő-Magyarországba* is. Victor János ugyanabba a körbe tartozott, mint Fülep, Ravasz László és mások: személyes lelki megújulást sürgettek a református egyházban. Victor János *Jézus önarcképei* című 1915-ös könyve haláláig megvolt Fülep könyvtárában.

Pápua szerint Gábor Zsuzsanna 1919-ben radikális kommunista volt.³¹⁰ Nem tudjuk ezt az állítást ellenőrizni, de néhány jel valóban arra utal, hogy rokonszenvezett a szélsőbalos törekvésekkel. 1919. február 9-én írta Fülepnek: „Én a Pesti Naplót olvasom, s ez amily haladó volt eddig, vagy annak mutatkozott, annyira valósággal retrográd lett, a bourgeoisie organuma, ami most ellentéte mindannak, ami a napokat, »Pestet«, a közeget mozgatja.”³¹¹ Tehát a baloldallal együtt ő is a balszél felé sodródott. Március 22-én értesítette Fülepet, hogy járt bent egy meg nem nevezett minisztériumban, ahol beszélt egy bizonyos Gönczyvel (sic!), aki megígérte neki, hogy hozzá lesz beosztva, s pár nap múlva ki fogják nevezni.³¹² Nyilván Gönczi Jenőről, az ismert polgári radikális jogászról, közgazdászról, a Martinovics-páholy alapító tagjáról van szó. Gönczi a Károlyi-kormány alatt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára volt, a Tanácsköztársaság idején pedig a Közoktatásügyi Népbiztosság csoportvezetőjeként az oktatásüggyel foglalkozott. Látszólag minden egybevág, s

³⁰⁷ Vö. Gábor Zsuzsanna levele Fülep Lajosnak. MTAKK Ms 4587/25.

³⁰⁸ Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 65.

³⁰⁹ Gál István: Jegyzetek Fülep Lajosról. In: G. I.: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. 50.

³¹⁰ Vö. Pápua: Fülep Lajos a toreádor. Gondolat, 1920. Január 8. 10.

³¹¹ MTAKK Ms 4587/27.

³¹² MTAKK Ms 4587/28.

igazolni látszik Pápua állítását Gábor Zsuzsanna radikális kommunista voltáról. Csakhogy, a március 22-i, szombati leveléből kiderül, hogy csütörtökön, azaz március 20-án járt benn először a minisztériumban. Tehát még a Károlyi-kormány alatt folyamodott azért az állásért, amit a proletárdiktatúra alatt töltött be, ha egyáltalán betöltött. Minisztériumi tevékenységéről, működéséről ugyanis semmit sem tudunk, s a minisztérium vezérkarának listáján nem szerepel.³¹³

Gábor Zsuzsanna baloldali radikalizmusára még egy apróság utal. A kommün alatt egyik levelét Fülep Lajos *elvtársnak* címezte.³¹⁴ Feltehetjük-e, hogy Gábor Zsuzsanna félelemből idomult a kor szokásához és ezért használta az “elvtárs” szót? Aligha. Igaz, hogy a leveleket tilos volt leragasztani, tehát bizalmas dolgokról nem írhatott, de abból semmi baja nem származott volna, ha “elvtárs” nélkül, csak simán Fülep Lajosnak címezi a borítékot. A proletárdiktatúra alatt a baloldaliak – a szociáldemokraták már korábban is – elvtársnak szólították egymást.³¹⁵ A frissen kinevezett egyetemi oktatók is “elvtársozták” a hallgatókat, de Babitsnak a haja szála sem görbült, hogy csupán egyetlen *egyszer*, első Ady-szemináriumán fordult így a diáksereghez. Egyébként Babits a magánéletben sem szólított meg így senkit.³¹⁶ Szász Zoltán újságíró, a református püspök és műfordító fia, az Otthon körben tartott vakmerő beszédében, sőt a kihallgatása során, Korvin Ottó előtt – tehát életveszélyben! – sem elvtársazott.³¹⁷ Egyrészt vízvázalasztó, másrészt konjunkturális jelenség volt akkor az “elvtársozás”. Lengyel József meg is jegyezte, hogy a friss “újhitűek” “gyomorkeverítón elvtárszták az embert”.³¹⁸ Mivel Gábor Zsuzsannát sem kényszerítette senki, ez a megszólítás feltehetőleg politikai rokonszenvét tükrözi. Mellesleg a “keresztény kurzusban” az egyszeri “elvtársozást” is a szemére hányták Babitsnak. (Nem tudjuk, hogy Fülep hogyan szólította meg a hallgatóit, ez is egy apró, nem is olyan jelentéktelen adalék

³¹³ Vö. Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől. Bp. 1978. 260.

³¹⁴ MTAKK Ms 4587/29.

³¹⁵ Az “elvtárs” megszólítás nagyon elterjedt volt. Például a korábbi “Édes Zsigám”, “Kedves Zsigáék” helyett Rippl-Rónai József is elvtársnak szólította kommün alatti levelében Móricz Zsigmondot. Vö. Rippl-Rónai József emlékezései. – Beck Ö. Fülöp emlékezései. Bp. 1957. 155.

³¹⁶ Dr. Szabó Tivadar: Babits Mihály. Diákkultúra, 1919. Október 20. In: Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk. Téglás János. Celldömölk, Pauz–Westermann Könyvkiadó Kft. 1997. 45.

³¹⁷ Lengyel József: Visegrádi utca. Bp. 1968. 195.

³¹⁸ Lengyel József: Visegrádi utca. Bp. 1968. 146.

volna 1919-es működéséhez. Mivel olaszul adott elő, aligha “elvtársazott”, de ez egyelőre csak feltételezés.)

Gábor Zsuzsanna későbbi életútja is megerősíti Pápua feltevését a benne szunnyadó radikális, szélsőbalos energiákról. 1945 után, immár Füleptől elválva, Pécsett maradt, s kommunista funkcionáriusként a Magyar Demokratikus Nőszövetség pécsi szervezetének elnöke volt.³¹⁹ (A Fülepet Zengővárkonyban meglátogató Talpassy Tibor már a harmincas években radikális-kommunistikus eszméket adott a református papné szájába. Még ha a Talpassy által írottakat nem is vehetjük készpénznek, mivel Fülep szerint a “neki tulajdonított nyilatkozat hamis”³²⁰, a papné esetében a jövő Talpassyt igazolta.)

Eleinte boldog házasságban éltek. A mindig zárkózott, magánéletéről hallgató Fülep 1921-ben szokatlan vallomást tett Ravasz László református püspöknek, akkor még barátjának: “1919 tavasza óta boldog házas vagyok.”³²¹ A későbbi évek már nem voltak ennyire harmonikusak, felhőtlenek. Van tudomásunk a házastársak közötti surlódásról. Igaz, hogy a válásuk közvetlen oka Gábor Zsuzsanna hűtlensége volt, de a házastársak közötti perpatvarokban Fülep sem volt vétlen. Hirtelen, érdes modorára – a bajai hívek emlékezése szerint – finoman bár, de többször panaszkodott Zsuzsanna asszony.³²² A papné mégis azt tanácsolta asszonytársainak, hogy a férjek gorombaságait el kell tűrni. Gábor Zsuzsanna részéről azonban kezdettől fogva hiányzott a férje iránti feltétlen bizalom, ami Fülep szemében a legfontosabb volt. Csak házasságkötésük után negyedszázaddal, a nyilas időben árulta el férjének, hogy mind apai, mind anyai ágról zsidó származású³²³, s kérte férje segítségét.

³¹⁹ Nagy érdeklődés mutatkozott a “Magyar Demokratikus Nőszövetség” vasárnapi alakuló közgyűlése iránt. Új Dunántúl, 1945. április 24.

³²⁰ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 285.

³²¹ Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 65.

³²² Köhegyi Mihály: Beszélgetés Juhász Ilonával Fülep Lajosról és feleségéről. Ártér. Bajai Kulturális Szemle. 1992/1. 36.

³²³ Fülep Lajos levelezése V. Bp. 2001. 93. Erről ld. még: uo. 34.

Református lelkészként a Tanácsköztársaságban

Fülep 1919-es szereplése azért is kényes kérdés, mert ő református lelkészként vett részt az egyházellenes, ateista Tanácsköztársaságban. Fülep az egyházi intézményeket másodlagosnak tekintette, mert szerinte a vallás megváltó ereje csak a tökéletes, személyes hit révén érvényesülhet, de egy teológiát végzett embert meg kellett, hogy botránkoztasson a kommunisták egyházellenes, egyházüldöző tevékenysége. Mint minden kommunista rendszerben, a támadások legfőbb célpontjai a nem reformált – a katolikus és a pravoszláv – egyházak voltak, de a többi felekezetet is sok atrocitás érte. Például a reformátusok Ráday utcai teológiai főiskoláját a IX. kerületi hatóságok lefoglalták.³²⁴ A püspöki iroda helyiségeit feldúlták, május elsején a Kálvin-téri templomot vörös drapériával vonták be. A Fülepet eskető Petri Elek püspök nyilatkozatából tudjuk, hogy a vörösök szemétre akarták dobni a Teológiai Akadémia könyvtárát, de ennek végrehajtására már nem futotta az idejükből.³²⁵ Elképzelhetetlen, hogy a Külügyminisztériumban szolgáló Fülep ne tudott volna a vallás- és egyházellenes akciókról. Tudnia kellett azt is, hogy a Közoktatásügyi Népbizottságon belül Vallásügyi Likvidáló Hivatal, később Országos Vallásügyi Likvidáló Bizottság működött a lutheránusból katolikussá lett Fáber Oszkár vezetésével. Pont Fülep fülébe nem jutott volna el, hogy az evangélikus egyetemes egyház küldöttsége előtt Fáber minden csúrés-csavarás nélkül kijelentette: “Ne kerteljünk: megmondom nyíltan, hogy a mi célunk az egyházak teljes megsemmisítése.”³²⁶ Itt nem részletezhető gyakorlati lépéseket is tettek e cél érdekében.

Az egyházakat, köztük a református egyházat, felkészületlenül, tájékoztatlanul érte a kommunista hatalomátvétel, megtévesztették őket a csábító ígéretek, a hangzatos szövegek. A püspökök a Tanácsköztársaság iránti segítőkészséget, együttműködést javasoltak a lelkészeknek és az egyházi testületeknek. A *Lelkészegyesület* 1919. március 29-i számában szerkesztői üzenetben adott eligazítást a lelkipásztor olvasóknak: “A kommunizmus krisztusi elv. Tehát elvileg kifogás ellene keresztény alapon nem

³²⁴ Jankovich Sándor: Az egyház a tanácsköztársaság idején II. In: Katolikus Szemle. Róma, 1969/2. 130.

³²⁵ Brutalitások a reformátusokkal szemben. Nemzeti Újság, 1919. október 4. 3.

³²⁶ A bolsevizmus Magyarországon. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Bp. Franklin-Társulat, 1921. Balanyi György: Egyház és vallás. 615.

emelhető.”³²⁷ Baltazár Dezső tiszántúli református püspök, a Konvent és az Országos Református Lelkészegyesület elnöke táviratban köszöntötte Garbai Sándort, a Forradalmi Kormányzótanács elnökét. A kommunisták kezére játszott az is, hogy egyházi körökben csakúgy, mint a világiakban³²⁸, erős chiliasztikus hangulat uralkodott. A világháború apokaliptikus szenvedései Messiás-váró érzelmeket ébresztettek az emberekben. Így fordulhatott elő, hogy a debreceni tudományegyetem református teológiai karának 1919. március 26-ai határozata a bolsevizmust, “mint a Názáreti által hirdetett és az emberiség által várt istenországot” köszöntötte, s följánlotta annak megvalósításához támogatását.³²⁹ Számos, ma már groteszknek tűnő kezdeményezésről tudunk. Például Somogyban Tildy Zoltán megszervezte a református lelkészek szakszervezetét, Borsodban pedig 57 lelkész testületileg belépett a szociáldemokrata pártba.³³⁰

Fülepen is éltek chiliasztikus remények. Az 1917. júniusában írott *Az orosz nép* című cikkéből tudjuk, hogy az 1917-es februári oroszországi forradalomtól, az orosz néptől nagy fordulatot várt: az evangéliumi kor beköszöntét, vallási megújulást, a kétezer évvel ezelőttihez hasonló fordulatot. Talán nem belemagyarázás, ha nagyon óvatosan felteszem, hogy a Tanácsköztársaság első napjaiban az is megfordult a fejében, hogy hátha mégis beköszönt az evangéliumi idő.

1918–1919-ben Fülep a református egyházon belüli semmiféle reformmozgalomban, semmiféle reformeseményen nem vett részt. A világi eseményekben azonban a református lelkészek közül a legtöbbet vállalók, a legtevékenyebbek közé tartozott. Talán csak Jánosi Zoltán debreceni lelkésznek jutott az övénél fontosabb és látványosabb szerep. Jánosi, a Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi-kormányban belügyi államtitkárként, a Tanácsköztársaság idején Debrecenben a Közalkalmazottak Szakszervezetének főtitkáráként tevékenykedett. Az intelligenciához intézett 1918. november 3-i kiáltvány aláírói között Fülep az egyetlen református

³²⁷ Idézi: Kónya István: *Az 1918–19-es forradalmak és a magyar református egyház*. Alföld, 1969/7. 58.

³²⁸ Például Móricz az orosz fogságból hazatért unokaöccse szájába adta, hogy “Most jön az igazi krisztusi kor”. Vö. Itt csak a jóság segít. In: Móricz Zsigmond: *Erkölesi sarkantyú*. (Tanulmányok II). Bp. 1982. 501.

³²⁹ Vö. *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Bp. 1921. 615. Ld. még: *A magyar protestantizmus 1918–1948*. Bp. 1987. 36.

lelkész. A katolikusokat is csupán a minden baloldali-liberális mozgalommal (feministák, Galilei Kör stb.) kapcsolatot tartó, a *Munkásmozgalomtörténeti Lexikonban* szócikket kiérdemlő keresztényszocialista Giesswein Sándor, a Szent István Akadémia elnöke, a Magyar Nemzeti Tanács tagja képviselte. Valamint a különös életpályát befutott, cisztercita szerzetesként induló, református teológiát is végző, Társadalomtudományi Társaságbeli Czakó Ambró.³³¹ 1919-ben, az írói szervezetekben sem jutott szerep Fülepen kívül teológiai végzettségű embernek egyik történelmi egyházból sem.

A kommün bukása után a református egyház elszámoltatta a diktatúra alatt szerepet vállalt tagjait. Volt, akit megfosztottak papi palástjától, sokak ellen konventi bírósági eljárást folytattak.³³² (Többek között Arany Antal medinai lelkész ellen, aki 1920–21-ben pokollá tette a helyettes lelkészként mellette szolgáló Fülep életét.) Fülep 1919-es működésében a református egyház nem talált kivetnivalót, nem vont felelősségre, nem számoltatta el. Egyébként tevékenységéről tájékoztatta egyházi feljebbvalóit és teológiai tanárait, az ő tudtunkal fogadta el az egyetemi katedrát is. Némi bizalmatlanság azért az ő személye körül is érezhető volt, mert 1920 októberében, második lelkészképesítő vizsgája után oklevelét visszatartották, amíg nem igazolta magát.

³³⁰ Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: *Studia et Acta Ecclesiastica V.* kötet. (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.) Bp. 1983. 273.

³³¹ Fülep futólag ismerte Czakót. Vö. Fülep Lajos levelezése V. Bp. 2001. 255.

³³² Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: *Studia et Acta Ecclesiastica V.* kötet. (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.) Bp. 1983. 273.

Számvetés a proletárdiktatúrával

Milyen haszna, előnye származott Fülepnak a proletárdiktatúra alatti szerepvállalásából? Vajmi kevés, és nagyon sok. Öregkorában némi kajánsággal és malíciával ugyanis elismerte tanítványainak, hogy neki van mit köszönnie a Tanácsköztársaságnak: el tudott válni Erdős Renée-től. Ezen kívül még egy másik előnyről tudunk, amit *részben* funkciójának köszönhetett *volna*: a dolgozósobáját. A lakás rekvirálások és kommunizálások idején felkerült a Közoktatásügyi Népbiztosságon összeállított, az *Írók, kiknek dolgozósobája okvetlenül megvédendő* listára.³³³ Ez azonban nem személyre szóló, egyedi kiváltság, mert a szakszervezet a Direktóriummal karöltve elérte, hogy a kormányzótanács rendeletet bocsásson ki az írók dolgozósobájának mentesítésére.³³⁴ A kérelmekhez csatolni kellett a lakás tervrajzát, s meg kellett jelölni a mentesítendő szobát.³³⁵ Biztos azonban, hogy Fülep a kisujját sem mozdította a lakásáért, nem adhatta le a lakása tervrajzát, mert júliusban, a rendelet tárgyalásakor, nyaralt. A kommün bukása miatt a nyilvánosság elől egyébként eltitkolt rendelet végrehajtására nem maradt idő, tehát sem Fülep, sem a többi író nem élvezhette a kiváltságot. Még csak bőségesebben sem táplálkozott az ínséges időkben, mint más. Bár a külügyminisztérium konyháján étkezett, ugyanúgy nélkülözött és koplalt, mint a többi budapesti lakos. A külügyminisztérium étkezdéjében szörnyűséges ételeket ettek. Sokszor mozgott a kolbász, és a levesben egyáltalán nem volt zsír. A vendéglőkben sem volt rózsásabb a helyzet, csak “káposztalevessel” tudtak szolgálni, csapvízben úszott egy-egy káposztalevél, de lehetett volna akár gesztenyelevél is.³³⁶ Egyszer avas szalonnát tudott szerezni, s Lukács és a többiek csodájára gyűltek. Ezek szerint viszont még a népbiztos Lukács, és a jómódú vasárnaposok – mert hisz az esetnek ott kellett lejátszódni – sem dúskáltak a földi jókban. (Az avas szalonna körül azonban valami bűzlik. Valamelyik vasárnapos úgy emlékszik, hogy Lukács szalonnájának jártak

³³³ Magyar Országos Levéltár. VKM (a Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok). Szellemi Termékek Országos Tanácsa iratai. 1919. Írói Direktórium iratai. Írók, kiknek dolgozósobája okvetlenül megvédendő.

³³⁴ Vö. A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920. Szerk. Téglás János. Bp. Universitas Kiadó. 1996. 374.

³³⁵ A forradalmi kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Akadémiai Kiadó Bp. 1986. 488.

³³⁶ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 229. Ld. még: uo. II. 18.

csudájára. Máshol Fülep arról beszélt, hogy milyen nagy szenzáció volt, amikor Schöpflin és Móricz szerzett a délvidékről avas sárga zsírt.)³³⁷

A fehérenemű rekvirálást sem úszta meg, tőle ugyanúgy rekviráltak, mint mástól. Május 12-én két-két jó állapotban levő inget és alsónadrágot szolgáltatott be.³³⁸

Nem bíztak benne a kommunisták. Nem tudjuk mi okból, de figyelték, több ízben detektívek jártak a lakásán.³³⁹ Saját szavait idézve: “előfordult az a furcsa helyzet, hogy míg egyik oldalról kineveztek, a másik oldalról le akartak fogni.”³⁴⁰ A bizalmatlanság általános volt akkoriban még a jobboldalinak nem mondható személyek iránt is. Lovászy Mártonra, Károlyi Mihály egyik leghűségesebb harcostársára, nem lehetett ráfogni, hogy “reakciós”, s mégis a gyűjtőfogházban kötött ki. Vagy: a jobboldalisággal szintén semmi szín alatt sem vádolható Fényes László is felkerült a lecsukandók listájára.

A Tanácsköztársaság idején Fülep fölöttébb visszafogottan viselkedett, nem húzott anyagi hasznot a tisztségeiből. Valószínűleg csak a minden írónak járó 3000 koronát vette fel, mert valamiből meg kellett élnie. Ezt az összeget azonban Kassák szerint mindenki felvette. De ez is csak föltevés, ha úgy tetszik “gyanúsítás”, dokumentum erről sincs. Nem szerepel azoknak a listáján sem, akik pénzt kaptak valamely művükért.³⁴¹ Fehéri Armand könyve tanúsítja, hogy semmilyen címen egy fillért sem vett fel a Direktórium pénztárából, még a lektori fizetését sem.³⁴² És ekkortájt nem ez volt a jellemző magatartás. Egyrészt a kereset nélkül maradt írók valóban rákényszerültek a központi pénzre, másrészt boldog-boldogtalan ostromolta a Közoktatásügyi Népbiztosságot előlegért, segélyért, honoráriumért. A 133 nap alatt igen sok, ma már klasszikusnak számító szépírónk kisebb-nagyobb summához jutott: Babits,

³³⁷ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 626.

³³⁸ Beszolgáltatással kapcsolatos iratok. 1919. MTAKK Ms 4592/90. Itt jegyzem meg, hogy furcsa módon már a Károlyi-korszakban is szolgáltatott be ruházati cikkeket. Vö. MTAKK Ms 4592/91.

³³⁹ Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem Tanácsának 1931. évi január hó 28.-án tartott V. rendes üléséről felvett jegyzőkönyvből. 6. l.

³⁴⁰ Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 551.

³⁴¹ Magyar Országos Levéltár. VKM (a Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok). Szellemi Termékek Országos Tanácsa iratai. 1919. Írói Direktórium iratai. Díjazás.

³⁴² Vö. Fehéri Armand: A vesztegető forradalom. Politikusok, írók és hírlapírók az országpusztítók zsoldjában. Kertész József könyvnyomdája, Budapest. Cenzurat: Moldovan. É. n. 114–128.

Déry Tibor, Füst Milán, Kassák, Kosztolányi, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Tóth Árpád. A sort hosszan folytathatnám.³⁴³ S Fülep nem azért nem vett fel pénzt, mert ő nem volt szépíró. Mannheim Károly és Hauser Arnold sem voltak azok, mégis vettek fel pénzt. Igaz, hogy másokhoz képest feltűnően szerény összeget. Fülep nem élt vissza a lehetőséggel, hogy közel volt a húsfazékhoz, nem dolgozott a saját zsebére. A proletárdiktatúra alatt mindössze egy rövid, jelentéktelen cikket tett közzé. Tehát – mondhatni – ezért az apróságért nem is nagyon tarthatta volna a markát. Igen ám, de más írók korábban megjelent műveikért is elég csinos összegekhez jutottak. Vagy ha már keveset írt, megtehetette volna, amit Révész Béla, hogy fizetésemelésért folyamodik.³⁴⁴ Arról nem is beszélve, hogy Fülepen kívül a Direktórium és a Választmány harminckét tagja közül mindössze tizenhárman nem vettek fel előleget. S ez a szám lényegében még tovább csökken, mert Révész Béla – láttuk – másként talált írt a problémájára. Karinthy sem vett fel pénzt, de neki nem is volt rá szüksége, mert Pogány József siófoki “udvarában” tejben-vajban fürdött. Mai ismereteink szerint a következő tizenegy fő állt ellen a kísértésnek: Bíró Lajos, Balázs Béla, Osvát, Bresztovszky Ede, Gárdonyi Géza, Gellért Oszkár, Jób Dániel, Lesznai Anna, Révész Mihály, Szász Géza. Mikor a pénzt osztották, Fülep jobboldali-konzervatív volt: közülük ugyanis senki sem kért és kapott egy fillért sem.

Bár papíron Fülep az irodalmi élet irányítói közé tartozott, a csatározásokból kivonta magát, nem nyüzsgött. A március 23-án megalakult Szocialista Irodalmi, Művészeti és Tudományos Társaság tagjai között is hiába keressük a nevét. Jóllehet ismerősei közül többen csatlakoztak hozzá, egyebek közt Kárpáti Aurél, Osvát Ernő, Márffy Ödön, Lukács György.³⁴⁵ Krúdytól tudjuk, hogy egyszer Heltai Jenő lakásán Kun Béla személyesen is találkozott körülbelül hét íróval, többek között Osvát Ernővel, Kóbor Tamással, Ambrus Zoltánnal, s kifejtette előttük irodalompolitikai nézeteit. Krúdy nem említi köztük Fülepet.³⁴⁶

³⁴³ Vö. Fehéri Armand: A vesztegető forradalom. Politikusok, írók és hírlapírók az országpusztítók zsoldjában. Kertész József könyvnyomdája, Budapest. Cenzurat: Moldovan. É. n. 114–128.

³⁴⁴ Vö. A Sajtódirektórium 1919. június 3-i ülésének jegyzőkönyve. Magyar Országos Levéltár. VKM iratai. K 807.

³⁴⁵ Megalakult a Szocialista Irodalmi, Művészeti és Tudományos Társaság. Népszava. 1919. március 25. In: “Mindenki ujakra készül...” IV. Bp. 1967. 25.

³⁴⁶ Krúdy Gyula: A bolsi. In: A tegnapok ködlovagjai. Tevan. 1925. 60–61. Valószínűleg ez az találkozó, amelyet Babits is említett, s amire ő nem ment el. Vö. Dr. Szabó Tivadar: Babits

Visszahúzódó, apolitikus magatartását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy miközben körülötte forrongott, vajúdott a világ, s az írók szakmányba röpiratokat gyártottak, ő Lustig Géza *Misztikusok, költők és gondolkodók* című könyvébe merült. *Megint plágium* című cikkében a *Nyugat* május 1–16-i számában leplezte le a szerzőt.

Júliustól Fülep végleg kivonult a közéletből, véget ért számára a proletárdiktatúra. Egy Nógrád megyei pusztán, Rétságán húzta meg magát, itt nyaralt.³⁴⁷ (Harminc évvel később itt tartották fogva Mindszenty bíborost.) Nem tudjuk, milyen úton-módon és milyen megfontolásból került éppen ide, azt viszont tudjuk, hogy csak akkor tért vissza Pestre, amikor az egész országban véget ért a Kommün.³⁴⁸

Mihály. Diákkultúra. 1919. október 20. In: Babits Mihály: "Itt a halk és komoly beszéd ideje". Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk. Téglás János. Celldömölk, Pazu–Westermann Könyvkiadó Kft. 1997. 46.

³⁴⁷ Fülep rosszul emlékezett, amikor azt állította, hogy június közepétől tartózkodott Rétságán, ugyanis a június 24-i monitor-lázadás még Pesten taláta. Vö. Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem Tanácsának 1931. évi január hó 28.-án tartott V. rendes üléséről felvett jegyzőkönyvből. 6. Valamint: Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 631.

³⁴⁸ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 122.

1919 ellenforradalmi őszen

A Tanácsköztársaság augusztus 1-én megbukott, s pár napra rá, augusztus 6-án, Fülep visszatért a fővárosba. Bár barátai, ismerősei közül azok is vándorbotot vettek a kezükbe, akiknek nem volt mitől félniük “forradalmi” múltjuk miatt (például Mannheim Károly), az ő fejében meg sem fordult, hogy kivándoroljon. Magától értetődő volt neki, hogy itthon kell maradnia. Az 1921 végén hazájából baloldalisága miatt távozni kényszerülő Illyés Gyula egyszer megkérdezte tőle, hogy miért nem hagyta el az országot 1919 őszén. Szemérmes ember lévén, Fülep egy hiányos kérdéssel ütötte el a választ: “– Süllyedő hajóról?”³⁴⁹

Azonnal munkába állt a jobboldali, “fehér” külügyminisztériumban, de 1945-ben Balázs Bélának írt leveléből tudjuk, hogy a kommunistákkal sem szakította meg a kapcsolatát: “És ’19-ben a fehér tiszték (csaknem naponta) a lakásomon. A kommün bukása után hetekig rejtőztek nálam kommunisták (Szamuely László, Bettelheim stb.), a balkonról figyeltük, hogy ott áll átellenben a detektív, – és nem jött föl és nem lett baj.”³⁵⁰ Dienes Pál kérésére, nem sokkal az után, hogy a szeptember 1-ig ott rejtőző Lukács György Bécsbe szökött³⁵¹, Fülep járt Máté Olgának, Zalai Béla özvegyének a lakásán is.³⁵² Dienes – 1919-ben a Magyar Kommunista Párt politikai megbízottja az egyetemen – a segítségét vagy legalább a tanácsát akarta kérni a külföldre meneküléséhez. Mi lehetett az oka, hogy a kommün alatt elkövetett gyilkosságok, vérontás, jogtiprás ellenére Fülep közösséget vállalt a bukott kommunistákkal, sőt, segítette is őket? Miért bújtatta Szamuelyt és Bettelheimet – hiszen nem voltak személyes ismerősei –, s kiket rejthet a “stb.”? Közvetve talán az illegális munkára Pesten maradt Lukács György kérte tőle ezt a szívességet? Lukács a Szamuely Tibor nevével fémjelzett szélsőbalosokhoz tartozott a kommün alatt³⁵³, tehát Szamuely Tibor legidősebb öccsét, Lászlót is ismerhette. A vasárnaposok közül Antal Frigyes jó

³⁴⁹ Illyés Gyula: Az eligazító. In: Fülep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 183.

³⁵⁰ Fülep Lajos levelezése V. Bp. 2001. 45. Ld. még: Uo. 55. Ld. még: Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 229.

³⁵¹ Vö. Lukács György: Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919. Bp. 1987. 628.

³⁵² Fülep Lajos levelezése V. Bp. 2001. 55. Ugyanerről ld. még: Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 589., 619. Ebből született az hamis legenda, hogy Lukácsot Fülep bújtatta. Vö. Lakatos Kálmán: Acképvázlat Fülep Lajosról. Valóság, 1964/10. 18.

³⁵³ Szerdahelyi István: Lukács György. Bp. 1988. 109.

viszonyban volt Szamuely Tiborral, 1919 februárjában a lakásán rejtegette.³⁵⁴ Talán ő kérte meg Fülepet? Nem tudjuk, de mindenesetre Fülep nagy kockázatot vállalt, mert a kommunistákat segítő, bújtató polgárok közül sokat előállítottak és bebörtönöztek: például Pátzay Pált, Ferenczy Bénit, Dienes Lászlónét, Máté Olgát (ez utóbbit éppen Lukács rejtegetéséért). Ha fény derült volna rá, hogy Fülep Szamuely Tibor mindenre elszánt öccsét rejtegeti, rá is börtön, vagy legalábbis meghurcolás várt volna. Szamuely Lászlónak sok volt a rovasán. A magyarországi illegális pártépítés megszervezésére Lukács György és Korvin Ottó maradtak Pesten. Szamuely Lászlónak és társainak őket kettejüket kellett volna támogatniuk, elősegíteniük illegális kapcsolataik építését. Korvin Ottó augusztus 7-én lebukott, Lukács pedig Bécsbe menekült. Lesznai Anna Ritoók Emmát próbálta megnyerni, hogy a “keresztény szeretet” nevében vesse latba befolyását Korvin érdekében, mert “nem volt bűnös azokban a tettekben, amelyekért el akarják ítélni.” Ritoók visszautasította a kérését, mondván, hogy ha “volna is olyan befolyásom, mint Máli hiszi, akkor sem tehetnék semmit. Akik azokat a borzalmas időket ránk hozták, számolniuk is kell róla.”³⁵⁵ Az egyébként hajlíthatatlan Fülep könnyörületesebb szívű volt, s talán éppen Lesznai Anna kérésére rejtegette a Korvin Ottó kiszabadításán munkálkodó csoport vezetőjét. A Tanácsköztársaság idején Szamuely László bátyja hírhedt terror vonatán szolgált, időnként önállóan is portyázgatott az országban. Számptalan településen sújtott le az “ellenforradalmárookra”, végeztetett ki civileket. Magától értetődőnek tartotta a gyilkolást. Szamuely Lengyel József – itt nem részletezhető – Otthon-körbeli afférja kapcsán sem értette, hogy az író miért nem lőtt bele a polgári újságírókba.³⁵⁶ A kommün bukása után fantasztikus merényleteket próbált megszervezni, egyebek közt az Opera felrobbantását. Hamarosan lebukott, s mivel összesen 14 ember meggyilkolásában volt bűnrészes³⁵⁷, 1920 januárjában kivégezték. Nem tudjuk, hogy Fülep értesült-e ezekről a gyilkosságokról. Bár a kommün alatt az újságok túlnyomó részét megszüntették, s a cenzúra nagyon erősen működött, a szóbeszédnek legalábbis a fülébe kellett, hogy jussanak. Hiszen

³⁵⁴ Vö. A Szépművészeti Múzeum dolgozói ellen elrendelt vizsgálat folyamatos tanúkihallgatási jegyzőkönyve. In: Gerelyes Ede: A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában (1918–1919). Tanulmány és dokumentumkötet. Bp. 1967. 315–317.

³⁵⁵ Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. Második rész: 1919 március–1919 vége. 158. OSZK, Fond 473.

³⁵⁶ Lengyel József: Visegrádi utca. Bp. 1968. 194.

Kassák szerint is Szamuely Tibor neve a kiontott vér szimbóluma volt a polgárság körében.³⁵⁸ Göndör Ferenc is a nyilvánosság előtt vonta felelősségre Szamuelyt a gyilkosságokért. Azt meg nyilván Fülep is tudta, hogy Szamuely László bátyja jobbkeze volt.

Ki lehet a másik bűjtatott személy, a bizonyos Bettelheim? Biztos, hogy nem Bólyai-Bettelheim Ernő, az 1950-es évek kommunista szürke eminenciása, akit Kun Béla 1919-ben Bécsbe küldött, hogy június 15-én robbantson ki fegyveres felkelést.³⁵⁹ Az akció sikertelenül végződött, s Bettelheim nem tért vissza Magyarországra. Az osztrák rendőrség augusztus 13-án tartóztatta le, de novemberben megszüntették ellene az eljárást, s hamarosan csatlakozott a Karlstein várába internált magyar népbiztosokhoz.³⁶⁰ Fülep tehát egy másik Bettelheimet bűjtatott. Talán azt a gyermekorvost, akivel a diktatúra bukása után Kassák együtt volt a toloncház rabkórházában.³⁶¹

A kérdésre, hogy 1919-ben Fülep miért bűjtatott kommunistákat, válaszolhatnánk egy 1949-es kijelentésével: "...1919-ben azért üldöztek, mert kommunista voltam..."³⁶² Tehát úgymond, ne csűrjük-csavarjuk a dolgot, ne próbáljuk "fehérre mosni" a "vörös" Fülepet, higgyünk neki magának: azért bűjtatta őket, mert közéjük tartozott. Tagadhatatlanul rokonszenvezett némely kommunista eszmével, de a mozgalomtól, a párthoz (minden párthoz!) való csatlakozástól – életének egy-egy korszakában más-más okból – ódzkodott. 1919-ben – írta 1945-ben Lukácsnak – azért nem tudott a kommunizmushoz csatlakozni, mert szinte mindenén kívül élt, sehová sem tartozott, semmilyen néppel, osztállyal, réteggel se vállalt közösséget.³⁶³ 1945–46-ban az tartotta vissza a kommunista pártba való belépéstől, hogy "falujában csupán az alja népség kérte

³⁵⁷ Vö. Váry Albert: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Szegedi Nyomda. 1993. 16–17., 36–37., 100–101., 118–119.

³⁵⁸ Kassák Lajos: Egy ember élete. Bp. 1983. II. 579.

³⁵⁹ Fülep levelezése V. kötetének jegyzete Bólyai-Bettelheim Ernővel azonosítja. Vö. i. m. 46.

³⁶⁰ Gecsényi Lajos: Dr. Bólyai (Bettelheim) Ernő (1888–1959). Borsodi Szemle, 1974/2. 80–82.

³⁶¹ Kassák Lajos: Egy ember élete. Bp. 1983. II. 654. Korabeli cím- és lakásjegyzékben két Bettelheim nevű orvost találtam: Alfrédet és Józsefet. Vö. Budapesti cím- és lakásjegyzék. 1916.

³⁶² Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 30. Mellesleg az üldözést illetően Fülep erősen túloz, hiszen nehézség nélkül visszavették a Külügyminisztériumba, s az igazoló eljárás során sem hurcolták meg.

³⁶³ Fülep Lajos levelezése V. Bp. 2001. 55. Fülep elnagyoltan fogalmaz. Számtalan forrásból bizonyítható, hogy ekkor már minden idegszálával a nép közé készült, a magyar néppel vállalt közösséget.

fölvételét, s lehetetlenné vált volna a falu előtt.”³⁶⁴ Igen ám, de egy másik Fülepidézettel az ellenkezőjét is tudjuk bizonyítani! Barátjához, Ravasz Lászlóhoz írott leveléből éppen az derül ki, hogy megvolt a véleménye a bolsevizmusról.³⁶⁵ Nem arról van szó, hogy Fülep köpönyegforgatóként, aszerint, hogy mi vált előnyére, hol ezt, hol azt mondta. 1949-ben, semmi haszna nem származott belőle, hogy tanítványai körében kommunistának mondta 1919-es önmagát. Fülep többször ellentmondott önmagának, mert a helyzettől függően mást-mást hangsúlyozott. Nem hazudott ilyenkor, az eseményeket sem akarta más színben feltüntetni, még csak nem is érdekből beszélt. Inkább nem bíbelődött a részletekkel, s időről-időre sommásan fogalmazott. 1919-es kommunistaságával is ez a helyzet. A kiinduló kérdésre, hogy mégis miért bújtatott Fülep egy többszörös gyilkost, a legvalószínűbb válasz az, hogy a bajba jutott ember iránti könyörületből. Ekkoriban szigorúan az evangélium parancsai szerint élt, még a Szabó Dezső elleni kérlelhetetlen kritikájának is itt van a forrása. Mellesleg a református egyház is ugyanebben a szellemben lépett fel. A Tanácsköztársaság után Baltazár Dezső, a zsinat és a konvent elnöke, méltányosságot kért az üldözöttek és családtagjaik iránt.³⁶⁶

Szembeszökő viszont, hogy Fülepnek a haja szála sem görbült meg 1919-es tevékenységéért, jóllehet másokat kevesebbért (Simonyi Zsigmond), vagy ugyanannyiért is meghurcoltak. Király Györgyöt III. fokú fegyelmi büntetéssel sújtották, állásából elmozdították, mert a “proletárdiktatúra alatt egyetemi tanárságot vállalt, a szellemi termékek országos tanácsának lektora volt...”³⁶⁷ Mindezt Fülepnek is a fejére olvashatták volna! Babitsot detektívek faggatták, egy időre rendőri felügyelet alá helyezték, Móriczcal együtt kizárták a Petőfi Társaságból. Móriczot szuronyos csendőrök kísérték be Leányfaluról kihallgatásra, s több mint egy hétig fogva tartották.³⁶⁸ Írásait egy ideig csak a *Nyugat* és az *Est*-lapok közölték. Gellért Oszkárt letartóztatták és egy hónapig vizsgálati fogságban tartották.³⁶⁹ Juhász Gyulától 1928-ig

³⁶⁴ Fodor András: A Kollégium. Napló, 1947–1950. Bp. 1991. 453.

³⁶⁵ Fülep Lajos levelezése III. Bp. 1995. 37.

³⁶⁶ Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: *Studia et Acta Ecclesiastica* V. kötet. (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.) Bp. 1983. 274.

³⁶⁷ Király György állásfoglalása 1919 őszén. Jegyzőkönyv. In: *Megváltó viharban. Az 1918–1919-es magyar forradalmak irodalmából.* Bp. 1979. 534–535.

³⁶⁸ Móricz Virág: *Apám regénye.* Bp. 1963. 225–226.

³⁶⁹ Gellért Oszkár: *Kortársaim.* Bp. 1954. 39–40.

megvonták a tanári nyugdíját, mert a Szegedi Nemzeti Tanács jegyzője volt. Füst Milánt szintén nyugdíjazták. Kassákat letartóztatták. Barta Lajost félévi börtönbüntetésre ítélték.³⁷⁰ Gábor Andor, a sajtódirektórium cenzora, két hónapig vizsgálati fogságban volt. Turóczy–Trostler Józsefet vidékre helyezték, Laczkó Gézát eltávolították a tanári pályáról. Bartók egy, Kodály két évig nem taníthatott. A sort szinte vég nélkül folytathatnám. Fülepek viszont nem esett bántódása! Figyelembe véve “forradalmár” múltját, s hogy a tisztviselők 1918–1919-es szerepvállalását drákói szigorral kérték számon, ez szinte példátlan esetnek mondható.³⁷¹ Mivel magyarázható, hogy ilyen simán megúsza a másoknak oly sok kellemetlenséggel járó igazoló eljárást? Nem tudjuk. A Fülep iránt ellenséges Ritoók Emma Sztankaynétól, a “fő ellenforradalmártól” kapott választ erre kérdésre: “hiszen Filep (sic!) volt a főkéjük a kommunizmus alatt, ők feltétlenül bíztak benne.”³⁷² Ritoók ehhez rosszindulatúan még hozzá teszi, hogy hihetőleg inkább kettős ügynök volt, aki egyidejűleg dolgozott a kommunistáknak és az ellenforradalmároknak.³⁷³ De egyáltalán ki ez a bizonyos Sztankayné, hitelt adhatunk-e a szavának? Ami keveset kitérőül sikerült kideríteni, azt főként Kozma Miklós könyvéből tudjuk: “Igen agilis és főként hírszolgálatban kitűnően működő csoport dolgozik egy bátor és elszánt asszony: Sztankayné-Iványi Antónia vezetésével. Békássy korvettkapitány szalonja a szervezet központja. Ők a Károlyi-kormány baloldali elemeit, a szociáldemokratákat és a kommunisták munkáját figyelik meg. Kornay István és néhány beszerzett telefonos kisasszony, valamint postás révén kitűnő hírszolgálatuk van, körülöttük csoportosul sok tartalékos kadét és hadnagy, az úgynevezett fehérvári-úti ellenforradalmi csoport...”³⁷⁴ Tormay Cecile közli a rejtélyes hölgy teljes nevét – Sztankay Béláné Iványi Antónia –, s azt is, hogy az ellenforradalom egyik legbátrabb asszonya volt: 1919. február elején letartóztatták, de február végén kiengedték a fogházból.³⁷⁵ Fontos szerepére mutat az is, hogy a kommunisták is le

³⁷⁰ Barta Lajos: Írók, költők a forradalom szolgálatában. In: Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől. Bp. 1978. 445.

³⁷¹ Ismereteim szerint egyedül Osvát Ernő – aki pedig a forradalmak alatt valóságos tisztségelhajlító volt – vészelte át ilyen simán az igazoltatásokat.

³⁷² Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. Második rész: 1919 március – 1919 vége. 132. OSZK, Fond 473.

³⁷³ Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. Első rész: 1914–1919. március. 121–122. OSZK, Fond 473.

³⁷⁴ Kozma Miklós: Az összeomlás. 1918–1919. Az Athenaeum R.-T. kiadása. [1933.] 70.

³⁷⁵ Tormay Cecile Művei VI. Bujdosó könyv. I. 331., 371. Egy másik műből még azt tudhatjuk meg róla, hogy Sztankayné özvegy volt. Vö. “Martirjaink”. Az “őszirózsás” forradalom és a

akarták tartóztatni, rajta volt a hírhedt 485-ös listán.³⁷⁶ A Horthy-korszakban is aktívan tevékenykedett, Zdraveczi páter a “Gömbös-féle MOVE és egyéb női alakulatok” vezéréként említi.³⁷⁷ Sztankayné tehát olyan pozíciókban volt, hogy tudhatta, mit beszél, de Fülepre vonatkozó állítására és Ritoók Emma vádjára semmiféle bizonyíték nincs! De gondoljuk csak végig: 1945 után a kommunisták szemet hunytak volna fölötte, hagyták volna feledésbe merülni ezt az “árulást”?

1919 után a forradalomba keveredett írók közül többen vezekeltek. Babits megírta a *Szittál-e lassú mérgeket?*, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencbent*, Krúdy *A bolsit*, Móricz keservesen csalódott, április közepe óta lapot sem olvasott.³⁷⁸ Kosztolányi még messzebbre ment: az ellenforradalmi *Új Nemzedék* Pardon-rovatát szerkesztette. Schöpflin Bajcsy-Zsilinszky “fajvédő” *Szózatában* publikálgatott. Fülep ellenben soha, egyetlen egy bűnbánó sort le nem írt! Ennek oka egyrészt makacssága, magabiztossága, másrészt úgy gondolta, hogy senkinek sem ártott, nincs miért vezekelnie. S ebben igaza is volt! Az őszirózsás forradalom kitörésétől a kommün bukásáig mindössze öt, politikailag ártatlan cikke jelent meg: a *Tihanyi Lajos* és a *Megint plágium a Nyugatban*, a *Magyar könyv a keresztyénységről a Huszadik Században*, *Lesznai Anna: Édenkert* című kritikája és *A nemzetközi Fiume* című tudósítása *Hatvany Esztendőjében*, illetve *Pesti Naplójában*. A kommün alatt pedig az ártatlanok között is legártatlanabb, a *Megint plágium*. 1919 őszének értékrendje szerint legföljebb azt hánytorgathatták volna fel neki, hogy ezekben a hónapokban csak “hazafiatlan” lapoknak dolgozott. És persze azt, hogy elfogadta az egyetemi katedrát és az írói szervezetekben a tisztségeket.

Babitsnak a Petőfi Társaság előtt arról is számot kellett adnia, hogy csaknem száz társával együtt aláírta az intelligenciához intézett 1918. november 3-i kiáltványt. Mert hiszen más nem lehet a “*Világ* napilapban megjelent ama felhívás, amely a nyelv- és országhatárok megszüntetéséről szolt”.³⁷⁹ Ezt Füleptől is számon kérhették volna, de úgy látszik, Fülep elnézőbb igazoló bizottságot fogott ki.

proletárdiktatúra áldozatainak meggyilkolása, lelki és testi megkínzása. Szerkesztette: Olyszói Gabányi János. (Az 1922-es kiadás hasonmás kiadása) Bp. 2000. 421. Tudjuk továbbá Ivády Antóniáról, hogy “csillagkeresztes hölgy” volt, 1876-ban született, férje pedig császári és királyi kamarás volt. Vö. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1913. V. 204.

³⁷⁶ Vörös Könyv 1919. Lakitelek, 1993. 111.

³⁷⁷ Páter Zdraveczi titkos naplója. Bp. 1967. 263.

³⁷⁸ Vö. Móricz Zsigmond nyilatkozik. *Az Est*, 1919. november 20. 6. Pesti Ernő: Móricz Zsigmond bibliográfia. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1979. nem tud erről a nyilatkozatról.

³⁷⁹ Babits és a Petőfi Társaság. [Bp.] Tótfalusi Tannyomda. 1997. 104.

Az elsodort faluról

A kritika keletkezési és megjelenési körülményei

Szabó Dezső *Az elsodort faluja* 1919. május 23-án látott napvilágot, s Fülep nyomban jelezte Babitsnak, hogy hosszabban szeretne írni róla a *Nyugatban*.³⁸⁰ Már pusztán ez a lépése is szokatlan volt, mert többnyire felkérésre írt. A *Nyugatnak* arról a számáról, amelybe cikkét szánta, lekéselt, a következő szám pedig Pogány József népbiztos tilalma miatt már nem jelenhetett meg.³⁸¹ A *Nyugat* proletárdiktatúra alatti utolsó összevont számának keltezése június 16 – július 1. – ezt késte le. A következő, a július 16-i szám pedig már nem jelent meg. Fülep e két időpont között kellett, hogy pontot tegyen dolgozata végére. Ha a történelmi események nem hátráltatták volna a megjelenését, ez lett volna az első kritika *Az elsodort faluról*. Mi kelthette fel Fülep érdeklődését a regény iránt, mivel magyarázható a rá ritkán jellemző sietség, gyorsaság? Több ok is számításba jöhet – 1. Szabó Dezső közfigyelmet keltő előlétele, híre, sőt, hírhedtsége 2. korábbi művei 3. kommün alatti viselkedése, aminek Fülep szem- és fültanúja volt –, de a legvalószínűbb, hogy mindez együtt.

Cikke írásakor Fülep már személyesen is ismerte Szabó Dezsőt, olvasta műveit. Több ízben találkoztak, először 1918 végén, az őszirózsás forradalom lázas napjaiban, de akkor még nem elegyedtek szóba egymással. Fülep fiumei-olaszországi diplomáciai útjával kapcsolatos ügyes-bajos dolgait intézte Jászi Oszkár hivatalában, s az “Előszobázásakor látott egy kövér, vatermörderes alakot az ajtóhoz törtetni: ez volt Szabó Dezső.”³⁸² Mivel Szabó Dezső december 24-én érkezett Pestre Löcséről,³⁸³ Fülep pedig 30-án indult el Fiuméba, futó találkozásukra e két időpont között kerülhetett sor. Pár hónappal később, a kommün alatt, az Írói Választmányban valószínűleg többször is egymás mellé sodorta őket a sors, de biztosan csak egy alkalomról tudunk. Fülep Kner Imre emlékére írt cikkében – Kner 1919-ben nem vállalkozott *Az elsodort falu* kiadására – idézte fel az esetet: “mellette ültem 1919-ben az írói kataszterben, amikor a mellét

³⁸⁰ Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 394.

³⁸¹ Fülep: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 148.

³⁸² Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. II. 299.

³⁸³ Szócs Zoltán: Szabó Dezső életének áttekintő kronológiája. Hunnia, 1991. március 25. 48.

döngetve bömbölte – szó szerint értendő –, hogy ő már az anyja méhében kommunista volt...³⁸⁴ Tanítványainak szóban ehhez még azt fűzte hozzá, hogy jobbán Szabó Dezső, balján pedig Kassák ült, s Szabó Dezső kirohanása a “jöttment niemand” Kassák ellen irányult.³⁸⁵ (Szabó Dezső feltehetően Kassák szlovák gyökereire célzott.) Bár forrásaink szűkszavúak és zavarosak, némileg pontosítanunk kell Fülep adatait. Szabó Dezső, Füleppel ellentétben, nem volt a kataszteri bizottság tagja, tehát az eset az Írói Választmányban kellett, hogy történjen. Halasi Andor sorai is ezt a föltevést erősítik meg: “Emlékszem az egyik legelső választmányi ülésünkre... Szabó Dezső mérges vitába kezdett valakivel, nem emlékszem kivel és miről. Csak arra emlékszem, hogy Szabó Dezső hallatlan göggel vágta oda: »Én jobban tudom, mit kell csinálni. Mióta kommunista maga? Tegnap óta? Én régóta kommunista vagyok!«³⁸⁶ Halasi azonban negyven év elteltével arra már nem emlékezett, hogy a támadás célpontja Kassák volt. Kassák és Szabó Dezső, a két egykori barát és eszmetárs között igen feszültté vált ekkor a viszony. (1915-ben Szabó Dezső írta Kassák folyóiratának, *A Tettnek*, az útra bocsátó, beköszöntő cikkét.)

Fülep és Szabó Dezső még egy találkozása nagyon valószínű. Ennek eseményei több emlékezés töredékeiből rakhatók össze. Szabó Dezső Kassák elleni kirohanása után néhány héttel Osvát Ernő beszámolt a Választmánynak a kataszteri bizottság munkájáról. Fülep, a hatfős kataszteri bizottság tagja, minden bizonnyal jelen volt az ülésen. Az írók rangsorolásáról kerekedett heves vitában szót kért Szabó Dezső: “Fütyült az egész kataszteri ügyre. Nem érdekelte. Antiszemita beszédet vágott ki, zsidó-ügynek bélyegezte és megtagadta a kommunizmust. Beszédét így végezte: »Végülis az lesz a dicsőség, ha valaki a mellére üt és büszkén jelenti ki, hogy: én nem vagyok kommunista.« Öklével mellére csapott, aztán nérói arckifejezéssel hátravetette magát a karosszékeben.”³⁸⁷ Kassák is megörökítette az esetet: “Egyetlen író, aki az úgynevezett “mélymagyar” és antiszemita szempontjából szónokolt: Szabó Dezső volt. Annyira provokáló hangon beszélt, hogy amikor az egyik ülésen felszólalt, még az

³⁸⁴ Fülep Lajos: A könyv nagy művésze. In: Művészet és világnézet. Bp. 1976. 82.

³⁸⁵ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 630.

³⁸⁶ Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égnak. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 18–19.

³⁸⁷ Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égnak. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1959. 19.

olyan jámbor emberek is, mint Szép Ernő és Szini Gyula, visszautasították ezt a hangot, és antiszemitanak és retrográdnak nevezték Szabó Dezsőt.”³⁸⁸

A fentebbi események ellenére – júniusban írt cikke tanúsítja – Fülep még nem vetette meg Szabó Dezsőt, sőt, némileg imponált is neki. Nem vádjainak tartalma és hangneme, hanem vakmerő kiállása, bátor szókimondása. Azt ugyanis még a célba vett Kassák is elismerte, hogy csupán Szabó Dezső mert nyíltan szembeszállni a diktatúra rendeleteivel, s hajszálon múltott, hogy nem csukták le.³⁸⁹ Sőt, nemcsak a rendeletekkel, hanem Lukács Györggyel is. 1919 júniusában a rá jellemző féktelen szenvedéllyel és hangerővel kérte számon tőle, hogy kitől kapta a direktórium a jogosítványát, s ki nevezte ki a direktóriumot.³⁹⁰ Szabó Dezső majdnem megitta hetyke támadása levét. Lukács katonai behívót küldetett neki, s mivel Szabó Dezsőnek esze ágában sem volt vörös katonának állni, Sümegen rejtőzött el.³⁹¹

Fülep figyelmét nem kerülhette el Szabó Dezsőnek a *Nyugat* április 1-jei számában, egy héttel a proletárdiktatúra kikiáltása után közzétett, nagy hullámokat kavaró, *Az egész emberért* című vakmerő cikke sem: “az irodalomnak és művészetnek teljes irodalmi és művészi szabadságot kell adnia már a saját érdekében is. Az nem lehet hivatalos irány, a művészetnek nem lehet főpapja vagy direktórium...”³⁹² Summa summarum: Fülep számon tartotta a fejjel falnak rohanó író, s amint hírt kapott új regénye megjelenéséről, habozás nélkül elolvasta.

³⁸⁸ Kassák Lajos tevékenységéről a proletárdiktatúrában. In: Visszaemlékezések 1919-ről. Bp. 1989. 99. Halasi Andor csak Szini Gyula rendreutasító szavait említi. I. m. 19.

³⁸⁹ Kassák Lajos tevékenységéről a proletárdiktatúrában. In: Visszaemlékezések 1919-ről. Bp. 1989. 100. Ld. még: Kassák Lajos: Magyar irodalom 1920 – Szabó Dezső. In: Kassák Lajos: Csavargók, alkotók. Bp. 1975. 183. Tegyük hozzá, hogy volt még egy író, aki nyíltan szembeszállt a diktatúrával: Szász Zoltán. Ő jó másfél hónappal később, július 7-én az újságírók Otthon körében követelte a betiltott polgári lapok újbóli megjelentetését. Vö. Szász Zoltán: III. emelet 12. Emlékeim a bolsevista és Markó-utcai fogházból. Bp. 1927. 9. skk.

³⁹⁰ Lendvai István: Néhány adat az irodalmi patkánylázadáshoz. In: A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok. Bp. 1921. 136.

³⁹¹ Szócs Zoltán: Szabó Dezső életének áttekintő kronológiája. Hunnia, 1991. március 25. 49. Meg kell jegyezni, hogy Lukács nem bort ívott és vizet prédikált: ő maga is a frontra ment. Ellenben a pár éve még militarista, majd pacifista Balázs Béla, aki 1919-ben szintén a frontra akarta küldeni az írókat, katonai egyenruhában, revolverrel a derékszíján a Centrál kávéházban üldögélt. Vö. Kassák Lajos: Egy ember élete. Bp. 1983. II. 599.

³⁹² *Nyugat*, 1919. április 1. 454. A dolog pikantériája az, hogy Szabó Dezső bekerült ha nem is a Direktóriumba, de a Választmányba.

Fülep tanulmánya készen várta a *Nyugat* újraindulását, az 1919. november közepén megjelent első összevont számból mégis kimaradt.³⁹³ Földi Mihály leveléből ismerjük a halasztás okát: “Babits nagyon kéri Önt, legyen szíves *tisztán az ő személyére való tekintettel* beleegyezni abba, hogy a tanulmány a következő számban jöjjön. Nincs erre semmi más oka, mint az ő saját személyének kímélése.”³⁹⁴ Babits valóban kíméletre szorult, mert a forradalmak alatti szereplése és cikkei miatt támadások keresztüzében állt. Babits két okból is kínos helyzetbe került volna. Az első számban jelent meg Babits “magamentsége”, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*, a Figyelő rovatban pedig, *Az egyetlen verseskönyv* című nyúlfarknyi cikkében, kitért *Az elsodort falura* is. Babits hiteltelenné vált volna, ha egyrészt önkritikusan, mondhatni büntudattal, de méltósággal néz szembe 1918–19-es múltjával, másrészt ugyanabban a számban Fülep leszedi a keresztvizet Szabó Dezsőnek, a kommün bukása utáni irodalmi élet pünkösdi királyának a regényéről. Arról a regényről, amelyik a keresztény kurzus programadó művének számított, s 1919 őszén már a második kiadást érte meg, s a leghívebben fejezte ki a szétszaggatott ország életérzését. Mind az olvasók, mind a hatalom jogosan kételkedhetek volna Babits megbánásának őszinteségében. Ráadásul Fülep cikke nem rímelt volna Babitsnak a regényről vallott nézetére sem. A költő szerint a 133 nap alatt a magyar szellem mindössze két író könyvében adott életjelt magáról: Juhász Gyula *Ez az én vérem* című versesfüzetében, és *Az elsodort faluban*. Szerinte Szabó Dezső regénye “nagyszabású regény (...) a külső siker minden szép jelével (...) hangos könyv – a szó legjobb értelmében...” Juhász Gyula és Szabó Dezső könyvének közös vonása, hogy “mindkettő hangsúlyozottan magyar könyv, s momentum arról, mennyire épen a nemzeti érzést ébresztette fel jobbainkban a »nemzetközi« frakció uralma...” Babits mindkét könyvet a “mély magyarság feltörő vallomásai”-nak tekinti.³⁹⁵ Az idézetekből világosan kitetszik, hogy Babits jóval elnézőbb és megértőbb volt Szabó Dezsővel, mint Fülep. Bár hangoztatta kifogásait és fenntartásait is, de nagyon visszafogottan, tapintatosan. Például Juhász Gyulát nyilván a “keresztény kurzus” harcos katonájává szegődött Szabó Dezső ellenében nevezte keresztény költőnek. Az is nyilvánvaló, hogy

³⁹³ Fülep: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 148.

³⁹⁴ Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 400.

³⁹⁵ Babits Mihály: *Az egyetlen verseskönyv*. Nyugat, 1919. november. 14–15. sz. 1000. Roppant érdekes, hogy Babits Németh László később elhíresült kategóriáját előlegezi itt meg, sőt egyértelműen olyan értelemben használja, mint éppen húsz évvel később az akkor már megtagadott író-barát.

Juhász Gyula halk hangját tudatosan állította szembe a hóbörgő Szabó Dezsőével. Az irodalomnak az irodalmon túlmutató szerepét élete végéig tagadó Babits pályájának kivételes pillanata ez: a veszített háború és a proletárdiktatúra után, Magyarország nyilvánvaló feldarabolásának előestéjén, engedett meggyőződéséből, s nem vitatta, hogy olyan “nem-művészi” regénynek is van létjogosultsága, mint *Az elsodort falu*.³⁹⁶ Az “esztéta” Babits rövid kitérője is tanúsítja, hogy milyen óriási megrázkódtatás érte 1919-ben a magyar értelmiséget. Szinte mindenki jobbra sodródott, szinte mindenkiben felébredt a szunnyadó nemzeti érzés, szinte mindenki kijózanodott világmegváltó ábrándjaiból.

Babits helyzetét még az is bonyolította, hogy Szabó Dezső bizonyos mértékben a *Nyugat* neveltje volt. Bár Babits féltette tőle a *Nyugat* komolyságát³⁹⁷, mégis éppen az ő 1919-es tavaszi szerkesztői működése idején, Osvát ideiglenes kiválásakor, kapott bőséges teret a *Nyugatban*.

Fülep tanulmánya a *Nyugat* második, decemberi összevont 16–17. számában *Szabó Dezső regénye* címen jelent meg. Bár június óta száznolcvan fokot fordult a politikai helyzet, nem volt hajlandó a politikai széljáráshoz igazodni: a szövegen nem változtatott egy jótányit sem. Pontosabban, a szövegen nem változtatott, de lábjegyzetben előszót fűzött hozzá: “Változtatás nélkül teszem közzé, egyrészt azért, mert a kritikai nézetemen nincs mit változtatnom, másrészt, hogy nyilvánosan kipellengérezzem és büntessem magam, amért (sic!) magam is a mű mellett az író személyével való bíbelődésre vetemedtem. Amit a személyéről írtam, abból ma már természetesen egy szót sem tartok fenn – de becses figyelmeztetés a kritikus (mindegyik) számára a kritika határaitól.”³⁹⁸ Az akkori felforrósodott légkörben ez a nyilatkozat nem volt veszélytelen. Napirenden voltak a baloldali lapok, szervezetek, személyek elleni tettleges támadások. Az egyik, ha nem is elsőszámú célpont, éppen a “nemzetietlen” *Nyugat* volt. Már önmagában a *Nyugatban* való publikáláshoz is kurázszi kellett.

³⁹⁶ Babits pályáján azonban ez csak rövid kitérő volt, 1921-ben már újra a l’art pour l’art irodalom mellett tette le a voksát. Vö. Írók a magyar irodalom föladatairól. Babits Mihály a l’art pour l’art mellett. Virradat, 1921. november 13. In: Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Celldömölk, 1997. 86–87.

³⁹⁷ Négy író nyilatkozata Kosztolányi és Szabó Dezső vitájáról. Az Est, 1920. november 7. In: Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Celldömölk, 1977. 56.

³⁹⁸ Fülep: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 148.

Ráadásul Szabó Dezsőt támadta, s ezt sokan nem az író, hanem a keresztény kurzus elleni támadásnak tekintették.

Amint cikke lábjegyzetes bevezetőjében írta is, Fülep mindig csak a művet vizsgálta, ellenben most az egész bevezető fejezetben Szabó Dezső személyiségét boncolgatta. Ez oly szokatlan, oly kivételes eset volt magának Fülepnek is, hogy a főszövegben szinte önmaga előtt is mentegetőzött: “az író személyéről beszélek, ami nem szokásom, s a megbocsáthatatlan főbűnök egyikéül dogmatizálnék.” Előbb számba veszem Fülepnek Szabó Dezsőről, az emberről írt sorait, majd megkísérlem tisztázni, hogy a cikk megírása és megjelenése között eltelt fél év során miért változott ekkorát a véleménye. Mi lehetett az oka, hogy júniusban még csak a regényről, novemberben már az író személyéről is lesújtóan nyilatkozott? Ez a kérdés azért is érdekes, mert az idézettek tanúsága szerint a megfellebbezhetetlen erkölcsi és szakmai tekintélyű Babits elnézőbb volt Szabó Dezsővel. Azt ugyanis egy pillanatra sem tehetjük föl, hogy a következményektől félve, Babits nem mert őszintén írni. A történelmi körülmények őt is óvatosságra intették, mégis bátran hitet tett az 1919-ben igencsak harcos kommunista cikkeket írogató Juhász Gyula mellett.

Lássuk tehát, hogyan jellemezte Fülep Szabó Dezsőt: “a jó ember jó szándéka is nyilvánvaló”, “az igazságot szereti”, “mindenkor jóhiszemű meggyőződés vezérli”, sőt az igazság-fanatikus embert, távolból, úgy ahogy van, kedveli. Fülep megértését, jó szándékát még ennél is fényesebben tanúsítja, hogy Szabó Dezső gyakori véleményváltoztatása mögött sem állhatatlanságot, hanem magasabb rendű következetességet sejtett. Szabó Dezső valóban kacskaringós utat járt be. Székesfehérvári tanárként antiszemita volt, azután a *Huszádik Század*ba dolgozott. 1918-ban vidékről Jásziék hozták Pestre, s miközben Hatvany Lajosnál ingyen lakott és étkezett, a cselédséget kenyér- és szállásadó gazdája ellen lázította. Áprilisban hitet tett a kommunizmus mellett, júniusban antikommunista volt. Az egy tömbből faragott, kacskaringókat nem szívelő Fülep mégsem ütközött meg ezen, mert tudta, hogy Szabó Dezsőt nem a karriervágy, hanem az igazságkeresés hajtotta. Azt is tudnia kellett, amit elsőként Németh László vetett papírra, hogy *Az elsodort falu* nem konjunkturális mű, hiszen dacolva a veszéllyel, a proletárdiktatúra alatt jelent meg.³⁹⁹

³⁹⁹ Írók, akik nem beszélnek egymásról. Németh László Szabó Dezsőről. In: “A szellem: rendező nyugtalanság” Beszélgetések Németh Lászlóval. Argumentum Kiadó. Bp. 1992. 58.

Az idézetekből egyértelműen kitetszik, hogy júniusban Fülep még megértéssel, szinte rokonszenvvel figyelte Szabó Dezső küzdelmét. Tehát a proletárdiktatúra alatti forradalmi működésében, kirohanásaiban nem talált kivetnivalót. Rokonszenve azonban novemberre elpárolgott, s ebben nem Szabó Dezső irodalmi-politikai cikkeinek, hanem ellenforradalmi közéleti tevékenységének volt szerepe. Ugyanis Fülep “lábjegyzetének” megszületéséig Szabó Dezső csak pár rövid, jelentéktelen írást tett közzé, ezekért aligha orrolt volna meg rá.

Szabó Dezső a kommün bukását követő napokban a fővárosban termelt, s óriási energiával látott hozzá az irodalmi élet újjászervezéséhez. A két “elsikkasztott” forradalom után végre “magyar” forradalmat akart. A magyarság megszervezésére titkos szervezetet alapított, hat héten át irányította az Országos Propaganda Hivatalt, megalapította és első elnöke lett a Magyar Írók Nemzeti Szövetségének, tagja volt a Magyar Nemzeti Szövetségnek. A Magyar Írók Nemzeti Szövetségét széles keresztény-nemzeti alapon képzelte el. Az októberista-kommunista múltat sem tekintette eleve kizáró oknak, Babitsot is többször nógatta, hogy lépjen be. A zsidó származású írókkal viszont nem kívánt együttműködni, mert a zsidóságot felelősnek tartotta az ország összeomlásáért, a kommunista terrorért. Eléggő közkeletű vélemény volt ez akkoriban. Abból a tényből, hogy a Tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomó többsége zsidó származású volt – a Forradalmi Kormányzótanács és a Népbiztosok Tanácsa 45 tagjából 31⁴⁰⁰, 200 egyéb vezető tisztségviselőnek pedig a háromnegyed része⁴⁰¹ –, az ország világháborútól és forradalmaktól elgyötört, felelősöket kereső lakosságának és értelmiségének számottevő része azt a sommás következtetést vonta le, hogy a 133 nap a zsidók diktatúrája volt.⁴⁰² Szabó Dezső is így vélekedett, s minden erejével a keresztény magyarokat igyekezett hatalomra juttatni. Nem válogatott az eszközökben. Járt az országot, számtalan előadást tartott, s ezeken rendszeresen éles antiszemita hangot ütött meg. Fülep még “vaskosabb” esetről is beszámolt: “...még élő tanú vagyok rá, s amit mondok, történeti forrásként tekinthető, hogy ő, akit zsidó barátai hoztak

⁴⁰⁰ Dr. Váry Albert: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Szeged, 1993. 162–171. Borsányi György Váryval ellentétben nem közöl névsort, de szerinte a “Népbiztosok Tanácsa 55 tagjából 33 tekinthető zsidónak.” Vö. Borsányi György: Zsidók a munkásmozgalomban. Világosság, 1992/2. 148.

⁴⁰¹ Győri Szabó Róbert: A kommunista párt és a zsidóság. Windsor Kiadó. 1997. 33.

Pestre vidékről, a Tanácsköztársaság bukásának másnapján a saját különítményével az egyetem emeleti ablakán kidobatta, és a lépcsőn legurította a zsidó hallgatókat, zsebében vagy fiókjában a zsidó népbiztos aláírásával az összes művei kiadási jogát összegszerűen megvevő, még az utolsó pillanatban kierőszakolt szerződéssel.”⁴⁰³ Fülep szavaiban nincs okunk kételkedni, de a tényekhez való ragaszkodás megköveteli, hogy jelezzem: a ma ismert források és adatok nem erősítik meg, sőt, ellentmondanak állítása némely pontjának. A Tanácsköztársaság augusztus 1-jén bukott meg. Egymásnak ellentmondó adataink vannak róla, hogy a bukás másnapján, augusztus 2-án Szabó Dezső járhatott-e különítményével az egyetemen, illetve, hogy volt-e egyáltalán különítménye. Az eddigi kutatási adatok szerint, csak augusztus 7-én, a Csilléry–Friedrich-puccs másnapján érkezett Pestre sümegi bujdosásából.⁴⁰⁴ A Szabó Dezső kutatásban eddig figyelmen kívül hagyott két új adat sem cáfolja meggyőzően ezt a dátumot. A proletárdiktatúra bukása után Fehéri Armand közzétette az Írói Direktóriumtól előleget felvett írók névsorát. A lista szerint Szabó Dezső augusztus 1-én *Irodalomtörténeti tanulmány* című kötetére 10000 koronát vett fel.⁴⁰⁵ A *Pesti Élet*ben fellelt új adat szerint pedig Szabó Dezső augusztus 2-án, a diktatúra bukásának másnapján rohant föl a Szellemi Termékek Országos Tanácsába honoráriumáért.⁴⁰⁶ Fehéri Armand adatai megbízhatónak tűnnek. Legalábbis a honoráriumai összegére vonatkozókat magának Szabó Dezsőnek a nyilatkozata is megerősíti.⁴⁰⁷ A *Pesti Élet* című pletykalap állítását az augusztus 2-ai időpontról viszont nemcsak azért nem vehetjük készpénznek, mert a hivatkozott cikkben bizonyítható egyéb pontatlanságok is vannak, hanem azért sem, mert Szabó Dezső határozottan azt állítja, hogy nem személyesen vette át a pénzt, hanem egy sümegi fiatalembert küldött fel érte, s két napra

⁴⁰² Igen érdekes Vészi József idevágó véleménye: „...Magyarországot – nem a zsidók, – de zsidók tették tönkre! Ötszáz zsidó... Én mondom ezt, aki magam is zsidó vagyok.” Vö. Tormay Cecile művei VI. Bújdosó könyv. I. 300.

⁴⁰³ Fülep Lajos: A könyv nagy művésze. In: Művészet és világnézet. Bp. 1976. 82.

⁴⁰⁴ Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1979. 240. Szöcs Zoltán szerint a proletárdiktatúra bukásának híre Sümegen érte, ahonnan azonnal Pestre indult. Vö. Szöcs Zoltán: Szabó Dezső életének áttekintő kronológiája. Hunnia, 1991. március 25. 49.

⁴⁰⁵ Fehéri Armand: A vesztegető forradalom. Politikusok, írók és hírlapírók az országpusztítók zsoldjában. Kertész József könyvnyomdája, Budapest. Cenzurat: Moldovan. É. n. 126.

⁴⁰⁶ Szabó Dezső az “egész ember”. – Ezreket kapott a vörösöktől. *Pesti Élet*, 1920. szeptember 21. 2.

⁴⁰⁷ Szabó Dezső vallomása. Gondolat, 1920. április 1. 5.

rá, hogy a fiatalember megérkezett, Sümegen is megbukott a diktatúra.⁴⁰⁸ Tehát a mérleg inkább afelé billen, hogy Szabó Dezső augusztus 1-én, vagy 2-án még nem volt a fővárosban, s ezért az utolsó pillanatban szerződést sem köthetett. (Mellesleg a sorozás elől bujkáló író hogyan merészkedhetett volna Budapestre?) Fülepnak az az állítása is pontatlan, hogy az állam Szabó Dezső “összes művei kiadási jogát” vette meg. Nem: csak az *Irodalomtörténeti tanulmány* című kötetét. Sokkal nagyobb probléma viszont, hogy augusztus 2-án még Fülep sem tartózkodott a fővárosban! Saját vallomása szerint csak augusztus 6-án érkezett vissza Nógrád megyéből.⁴⁰⁹ Tehát Szabó Dezső “összes műveire” kötött szerződéséről és viselt dolgairól is csak szóbeszédből értesülhetett.

Nagy Péter részletesen tárgyalja Szabó Dezső és az egyetemi karhatalmisták kapcsolatát, de egyetlen egy konkrét verekedésről sem tud, amelyikben az író tettelesen részt vett volna. Úgy tudja, hogy semmiféle szervezeti kapcsolatban nem állt velük.⁴¹⁰ A zsidó érdekeltségű sajtó Szabó Dezső minden lépését árgus szemekkel figyelte, minden egyes szavát számon tartotta. Például Roboz Imre *Pesti Élete* 1919. szeptember 13-án, az író Székesfehérvárott – nem a fővárosban! – elmondott beszédének antiszemita részleteit ismertette.⁴¹¹ Merte ezt tenni alig több mint egy hónappal a kommün bukása után, amikor pogrom-hangulat uralkodott az országban, Szabó Dezső pedig hatalma és népszerűsége csúcsán volt. A veszély elmúltával a zsidó érdekeltségű lapok felbátorodtak és ösztüzet zúdítottak Szabó Dezsőre. 1921 januárjában az *Egyenlőség*, a zsidóság hetilapja, a napot és az *órát* pontosan megjelölve emlegette fel a másfél évvel korábbi székesfehérvári beszédét, és fogházbüntetést követelt Szabó Dezső fejére. A cikkíró ezen kívül még egy hasonló hangnemű balassagyarmati szónoklatát róta fel neki: mást semmit.⁴¹² Ha szóban, vidéken elhangzott kijelentéseit sem felejtették el és bocsátották meg neki, szinte

⁴⁰⁸ Szabó Dezső: Levél az ifjúsághoz. *Élet és Irodalom*, 1923. április 25. I. évf. 2. sz. 41.

⁴⁰⁹ Vö. Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem Tanácsának 1931. évi január hó 28.-án tartott V. rendes üléséről felvett jegyzőkönyvből. 6. l.

⁴¹⁰ Sőt, monográfiájának második kiadásában – amely kilenc évvel Fülep Szabó Dezső karhatalmista múltját “leleplező” cikke után jelent meg – sem módosította álláspontját. Jóllehet nehéz elképzelni, hogy ne ismerte volna Fülep egyébként nagy visszhangot keltő cikkét.

⁴¹¹ Szabó Dezső szeretetteljes pogromot hirdet. *Pesti Élet*, 1919. szeptember 13. 3.

⁴¹² A gyilkos. *Egyenlőség*, 1921. február 5. 2.

elképzelhetetlen, hogy a fővárosban ne akadt volna egy “lépcsőn legurított zsidó egyetemista” sem, aki számon kérte volna tőle a tettelegességet.

Fülep többi állítása viszont igazolható és igaz: Szabó Dezső valóban Jászi Oszkár közbenjárására került Lócsáról Pestre, a Tanácsköztársaság alatt pedig a legjobban fizetett írók közé tartozott.

Szabó Dezső személye és hangneme – mint egész életében – rendkívül heves indulatokat keltett a proletárdiktatúra bukása után, s megosztotta az írókat is.⁴¹³ Egy részük vezérének tekintette, az általa kibontott zászló alá állott, és megalakította a Magyar Írók Szövetségét. A díszelnökséget az induláskor elfogadta Ambrus Zoltán, Ábrányi Emil, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Prohászka Ottokár és Rákosi Jenő is⁴¹⁴, Kosztolányi pedig az egyik fő szervező volt. Az ellentáborban viszont az a hír járta, hogy Babitsot Szabó Dezső jelentette fel, miatta hurcolták meg. Mindezek együttevén vezettek oda, hogy Fülep Szabó Dezsőre, az emberre vonatkozó minden elismerő szavát visszavonta. Fenntartását jelzi az is, hogy nem csatlakozott a Szabó Dezső-féle Írószövetséghez.⁴¹⁵

⁴¹³ Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Fülepnek Kner Imréről szóló emlékezése, benne a Szabó Dezsőre vonatkozó nem éppen hízelgő mondatokkal elkeseredett dühöt és gyűlölködést váltott ki az író rajongó híveiből. Egy Ludas Máttyás aláírású, névtelenségbe rejtőző személy gyalázkodó levélben támadta Fülepet. MTAKK Ms 4591/256.

⁴¹⁴ Nyilatkozat. Nemzeti Újság, 1919. október 19. 6. A felsoroltak közül többen hamarosan szakítottak a szövetséggel.

⁴¹⁵ Szabó Dezsőről később sem volt jobb véleményem. 1962-ben panaszkodott tanítványainak, hogy “ – Ez is jellemző erre az országra, hogy itt nagy hatása tudott lenni olyanoknak, mint Szabó Dezső és Karácsony Sándor. Még ma is vannak híveik.”⁴¹⁵ Egyoldalú megállapítás, hiszen Karácsony Sándort nemcsak íróként kell megítélnünk, hanem például az ifjúság, a cserkészek vezetőjeként is. Éppen ez magyarázza, hogy például Kodály és Bartók, két minden vitán fölüli tiszta és kemény ember, becsülte Karácsony Sándort. És Szabó Dezsőt is!

A regény kritikája

Fülep három szempontból vette górcső alá a regényt: az író szándéka, amit az író szándékából megvalósított és stilisztikai vizsgálódás szempontjából.

Egymásmellettiség – folyamatosság

Fülep szerint a regény hibái Szabó Dezső intenciójából, a megváltó szándékból erednek. Ezek a hibák: leplezetlen prózaiság, didaktikusság, vezércikk-jellegű tirádák, s ami ezekből következik: általánosságok, frázisok. Fülep kiinduló tétele: “nem lehet általánosságokkal, leírásokkal, vezércikkkel regényt írni.” Amit ezekben a vezércikkben Szabó Dezső elmond igaz és megszívlelendő is lehet, de idegen a regény műfajától. A jó regény végbemegy, történik, Szabó Dezsőnél viszont csak látszólagos az események közötti kapcsolat és végbemenés. A cselekmény nem szervesen fejlődik, hanem egymással szerves kapcsolatban nem lévő eseményeket rak egymás mellé: nem folyamatot ábrázol, hanem egymástól elszigetelt, vagy legalábbis egymáshoz lazán kapcsolódó epizódokat sorjáztat. Ezt az egymásmellettiséget nevezi Fülep eleai-módszernek. Fülep nem írt rendszeres esztétikát, ezért felületes olvasás után az a kép alakulhat ki róla, hogy ítéletei esetlegesek, ötletszerűek. A Szabó Dezső regénye kapcsán említett “eleai-módszer” az ellenkezőjét bizonyítja. A mozgást újabb és újabb egymást követő részekre (egymásmellettiség) daraboló eleaták paradoxonaiban és Herakleitos pantha rei-ében (folyamat) a művészet ősi problémáját vélte megragadhatónak, és egyéb cikkeiben is használta ezeket a kategóriákat.⁴¹⁶ Szemere György *Két leány* című regénye kapcsán szinte szó szerint ugyanezt a hibát teszi szóvá: “...hogya színeknek nincs összefüggésük, az, hogy a változatok között nincs átmenet, az, hogy ami a legfontosabb, az emberek belső átalakulását nem látom magam előtt. Az két változat között megy végbe, s én már csak a kész eredményt látom. Csupa ilyen kész eredményből áll, csupa ilyen kész változatban pereg le a Szemere regény.”⁴¹⁷ Az egymásmellettiség-folyamatosság elvét Fülep nemcsak az irodalomban, hanem a

⁴¹⁶ Vö. Szellem-történet. In: Művészet és világnézet. Bp. 1976. 325–326.

⁴¹⁷ Fülep: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 95.

képzőművészetben is érvényesnek tartotta. A zsáner-festészetben ráismert az eleai módszerre. Példát is említett: a Feszty-körképet.

A jó epikus műben az író háttérbe húzódik, a szereplők kerülnek előtérbe, s élik regénybéli életüket. Fülep ugyanazt hiányolta *Az elsodort faluban*, ami Puskin barátjának tett, első pillantásra meghökkentő kijelentése mögött rejlik: “Képzeld, hogy kibabrált velem az én Tatjánám! Férjhez ment! Ezt semmiképpen sem vártam tőle.”⁴¹⁸ Azaz, Puskin, a magánember, szeretne volna hősnője sorsát másként alakítani, de Tatjana sorsa nem Puskinnak, a magánembernek, hanem Puskinnak, a költőnek a kezében volt, s ő a művészet törvényeinek engedelmeskedett. Tatjana sorsát a művészet kérlelhetetlen törvényei alakították Puskinnak, a magánembernek a vágyaival, kívánságaival szemben is. Szabó Dezső viszont elnyomja regénye szereplőit, azok az ő gondolatainak szócsövei, s ő maga, az ő gondolatai a regénye főhőse. Fülep lényegében a puskini alkotó módszert kérte számon Szabó Dezsőn, csak az ő teoretikusi-filozófusi megfogalmazásában ez úgy hangzik, hogy a tiszta művészi formában az írói szándék nincs külön a formától.

Fülep abból a szempontból is szakított megszokott írásmódjával, hogy rá nem jellemzően sokat idézett: szövegének 32,4 %-a idézet. Cikkének gyengéje is ebből fakad. Ugyanis Fülepnek kevés *különös* érve van a regény ellen. Kimondja *általános* tételét, hogy így nem szabad regényt írni, majd többnyire kommentár nélküli idézetek következnek, gondolván, hogy az idézetek minden magyarázat nélkül, önmagukért beszélnek. Pedig ő maga jelenti ki, hogy az olvasók nem olyan műértők, mint Boccaccio idejében, s ezért meg kell nekik magyarázni az állításait. A körültekintő magyarázattal azonban mégis adós maradt. Fülep máskor is élt az idézés ezen “önmagáért-beszélő” módszerével. Egyik politikai cikkében ki is mondta, hogy olyan objektivitásra törekszik “melynek alapján a tények önmagukat kommentálják, s a következtetéseket csak ott vonja le, ahol úgyszólván maguk követelik, hogy szavakba foglaltassanak.”⁴¹⁹ A Szabó Dezső-cikkben is ezzel a módszerrel élt, jöllehet, ilyen formában az idézetei nem eléggé meggyőzőek. Módszere gyengéjével ő maga is tisztában volt, írta is, hogy nagyobb hatást ért volna el, ha nem deduktíve, hanem induktíve közelített volna a regényhez. A fogalmazásán is tetten érhető elégedetlensége.

⁴¹⁸ Г. А. Русанов: Поездка в Ясную Поляну. 1883. augusztus 24–25-i feljegyzés. In: Л. Н. Толстой: Собрание сочинений. ИДДК. Москва. CD-változat.

Kétszer is a “kellene igazolnom”, “lehetne igazolni” fordulattal él, cikke végén pedig ki is mondja hiányérzetét.

Fülep rendkívül fontosnak tartotta a konkrétságot. Azonban “konkrétumok (művészet) helyett fogalmak, élő mozgó emberek helyett portrék, illetőleg karikatúrák” vannak a regényben, s így, általánosságokkal leírásokkal, vezércikkekkel nem lehet regényt írni. Fülep arra következtetésre jutott, hogy Szabó Dezső szándéka szerint regényt akart írni, de tolla alól nem regény, hanem krónika, leírás, erkölcsi tanítás került ki. Tömör végkövetkeztetése: “...regénye rendkívül tehetséges ember rendkívüli eltévelyedése.” Fülep azonban a szöveget, a fikciót mégsem veti össze a valósággal; a művet regényként elemzi, mert Szabó Dezső is annak szánta.

Ha Fülep a regényt nemcsak, mint epikai formát tette volna mérlegre, ha szemet hunyt volna a mű esztétikai egyenetlenségei fölött, akár még fegyverbarátságot is köthetett volna Szabó Dezsővel. Ugyanis több lényeges kérdést hasonlóan ítéltek meg. Mindketten a parasztságban látták a jövő zálogát. Fülep újra-evangelizációs tervéhez tekintette őstalajnak a parasztságot, Szabó Dezső az elfáradt magyar “fajt” akarta friss paraszti vérrrel megújítani. A regény mitológiájában ezért jut fontos szerep Bőjthe Jánosnak. Ő szimbolizálja az egészséges magyar jövőt, s ő tudatosan Barabás Máriát, a szép paraszt leányt veszi feleségül, s nem a fáradt vérű Farcády Juditot. Egyformán utálták Pest építészeti arculatát. Fülepről ez közismert tény, ezért most csak Szabó Dezsőt idézem: “Rosszul sikerült német–osztrák giccs, némi ghetto architektúrával és holmi magyarkodó birizgálással nehezítve.”⁴²⁰ (Szabó Dezsőnek viszont, Füleppel ellentétben, lesújtó véleménye volt Lechner Ödönről.)

Fülepet közelről érintették Szabó Dezsőnek a regényben a református egyházzal kifejtett nézetei, idézi is ezeket. Nyilván nem értett, nem érthetett egyet Szabó Dezsővel, hogy akkoriban mindenkinek vagy katolikusnak, vagy szocialistának kellett volna lennie, hiszen megtérése után felnőtt fejjel, szabad akaratából maradt hű a református egyházhoz, amelybe született. A református Szabó Dezső – bátyjáról, Szabó Jenő református lelkészről mintázta *Az elsodort falu* Farcády Jenőjét – tisztában volt a reformátusságnak a magyar történelemben betöltött sorsdöntő szerepével, de úgy érezte, hogy a XX. század elején a katolikus egyházra vár jelentősebb feladat a magyarság

⁴¹⁹ Szláv veszedelem és olasz barátság. In: Fülep: Egybegyűjtött írások II. Bp. 1995. 164.

⁴²⁰ Szabó Dezső: A falu Budapest. In: Az egész látóhatár. Püski. Bp. 1991. I. 207.

megmentésében. A református egyház évszázadokon át őrizte, táplálta a magyarság függetlenségi vágyát az udvarhű, Habsburg-hű katolikus egyházzal szemben, ma azonban a reformátusok liberalizmusa káros az országra. Hiszen – mondja Szabó Dezső (és rá egy évre Szekfű Gyula a *Három nemzedékben*) – a liberalizmus veszejtette el az országot. Ezért a reformátusoknak a magyarság megmaradása érdekében az elsőhegedűs szerepét át kell engedniük a katolikusoknak. Fülep nem vitatkozott ezzel a gondolattal, mint ahogy a többi – esetleg igaz – gondolattal sem, mert a regényben kifejtett gondolatokat a regény szereplői véleményének vette, s nem Szabó Dezsőének. Egyébként is ellenezte a református egyház politikai szerepvállalását, a spirituális egyház híve volt.

Fülep szerint a regény másik nagy hibája az extenzív totalitásra való törekvésből következik. (Bármily meglepő, nem én, hanem Fülep használta Lukács György kései esztétikájának terminus technikusát.) Mivel az író célja a teljes magyar valóság bemutatása hossz- és keresztmetszetben, a totalitás érdekében újabb és újabb társadalmi típust megtestesítő alak epizódját teszi egymás mellé. Ebből valóban totalitás keletkezik, de nem művészi totalitás, hanem a fölsorolás és leírás lexikális totalitása, epizódok kronológiai totalitása. A totalitásra való törekvésben rejlő veszélyre, Balzac kapcsán, Fülep már évekkorábban figyelmeztetett: “A mindenre törekszik, az egész társadalom, az egész élet átfogására és visszatükrözésére. Szóval a legveszedelmesebb fajtája a művészi látásnak, amelyet a határtalanság és a formátlanság köde fenyeget.”⁴²¹ Tehát szó sincs arról, hogy Szabó Dezső elleni rosszindulat vezérelte. Nem! Kierlelt, egységes, de ki nem fejtett, ezért csak mozaikokból összerakható esztétikai rendszerének elvárásait kérte rajta számon.

Stilisztikai kifogások

Fülep várakozással vette kézbe *Az elsodort falut*, mert írójának korábban⁴²² a “kifejezőmód terén pompás trouvaille-jai voltak”, de nyelvi szempontból is csalódott.

⁴²¹ Fülep: Egybegyűjtött írások II. 344.

⁴²² Ezek a szavak bizonyítják, hogy Szabó Dezső nemcsak a Tanácsköztársaság alatti közéleti szereplésével hívta fel magára Fülep figyelmét, hanem szépírói teljesítményével is. Fülep a regényt beharangozó hírről is tudott. Némileg rosszállóan szóvá is tette, hogy a “regény megjelenését megelőző hír kevésbé volt szemérmes”. Fülep feltehetően Szabó Dezső következő

Kifogásolta Szabó Dezső szó-romantikáját, művészetlen, naturalisztikus-romantikus stílusát. A naturalista formákra rakódó romantikus és bombasztikus réteg keveredéséből szerencsétlen naturalisztikus-romantikus mis-más jött létre.

Fülep szemében a naturalista romantika a főbűnök közé tartozott. Egy kurta mondatban Krúdy *A vörös postakocsijára* is kimondta a halálos ítéletet: limonádés romantika, naturalista romantika.⁴²³ Móricznak ugyanezt vetette a szemére: “émelyítő hamis naturalizmus, amely victor-hugói romantika hangján recseg és harsog.”⁴²⁴ Szabó Dezsőnek ellenben jó véleménye volt a naturalizmusról, a romantikát pedig a jövő monumentális irodalmának tartotta: “A naturalizmus volt az utolsó monumentális művészet az irodalomban. A Balzac-i realizmus s a Zolai naturalizmus még roppant szintézisekbe tudták összelátni az apró életeket... (...) Egészen bizonyos, hogy egy új monumentális művészet küszöbén vagyunk, mely realisztikus és romantikus lesz egy időben. (...) Romantikus lesz, az arányok nagyságában... (...) Romantikus lesz, mert romantikus most a valóság.”⁴²⁵ Tehát Szabó Dezső elméleti megfontolásból is pártolta a romantikus stílust, Fülep pedig ugyancsak elméleti megfontolásból csepülte a romantikus naturalizmust. A két ízlés és vélemény nem találkozhatott.

Fülep sérelmezi, hogy Szabó Dezső a “legválogatottabb szavakat” és “tengernyi jelzőt” használ. Ez utóbbi vörös posztó volt a szemében. *Két új író* című cikkében dicséri, hogy “az író nem szócsinálásra és újszerű jelzők halmozására törekszik, hanem mondanivalója pontos közlésére.”⁴²⁶ Nem tudjuk viszont, csak sejthetjük, hogy mit értett a “legválogatottabb szavakon”, mert egyetlen példát sem idézett.⁴²⁷ Ez az eset jól mutatja, hogy Fülep nyelvi, stilisztikai kifogásai, deduktív módszeréből következően, nem eléggé meggyőzőek, mert konkrét (*különös*) nyelvi-nyelvhelyességi hibák számbavétele helyett *általános* stilisztikai elveket kér számon az írón. Kijelentéseit, kifogásait példákkal nem illusztrálja. Cikke korábbi részében bőségesen idézett, itt viszont, bár nagyon elkelték volna a példák, idézetek – egyetlen egyet sem kapunk belőlük. Fülep nem eléggé meggyőző érvelése akkor ötlük igazán szembe, ha

kijelentésére célzott: “mert van fiatalság s az igazság új szomjazói jönnek a vén elfásultak után, erős a hitem: megölhetetlen könyvet írtam.” Vö. *Vörös Lobogó*, 1919. 11. szám. 8.

⁴²³ Fülep: *Egybegyűjtött írások III.* Bp. 1998. 96.

⁴²⁴ Móricz Zsigmond: *A fáklya.* In: Fülep: *Egybegyűjtött írások III.* Bp. 1998. 67.

⁴²⁵ Szabó Dezső: *A jövő felé.* In: *Ifjak Szava.* 1919. november 16. 3–4.

⁴²⁶ FülepLajos: *Két új író.* In: Fülep: *Egybegyűjtött írások III.* Bp. 1998. 79.

összevetjük Kosztolányi *Levél egy regényhamisítványról* című cikkével⁴²⁸, amely szinte csak a regény *nyelvi cafrangjait* – a költő kifejezése – veszi sorra, s nyelvhelyességi szempontból végzi ki az *Az elsodort falut*.

Kosztolányi szemét is szűrták a jelzők, *jelzőtorlatról* beszélt, de ő meg is mondta, hogy ez miért hiba: minden szónak azért van átlag négy jelzője, mert nem tud *egy* jót találni. Kosztolányi megolvasta a hasonlatokat: 9517-et talált. (Egy ráérő filosz egyszer talán majd ellenőrzi, hogy Kosztolányi csak hasszámot mondott, vagy tényleg megszámolta a valóban irdatlan mennyiségű hasonlatot.) Egy-két ízelítő Kosztolányi hasonlat-gyűjteményéből: „»Életünk, mint nagypelyhű hó csendes hullása (!) pergett (!!) az egyféle időbe.« A hullás pereg.” Példa képzavarra: “Kapálatlan, ősi lelkükből a halhatatlan virág belenyílt a *zuhanó* időbe. Az idő zuhan és a virág *belenyílik*. Hogy örülhetett ennek, amikor kisütötte.” Keményen Szabó Dezső fejére olvasta germanizmusait, a sok egyet (ein), a páros testrészek helytelen többes számú használatát (szemek – die Augen). Számba vette a fölöslegesen használt idegen szavakat: egyetlen lapon kilencet talált. Ezután egy szövegszinttel feljebb lépett, s az *izzadságosan kigondolt* mondatokat vette sorra. S Kosztolányi csak ezután végzi ott, ahol Fülep kezdte, a stílus egészén: “Gyengébb magyarsággal megírt könyvet nem olvastam. Tudniillik nincsen stílusa. (...) Itt pedig a stílus külön, sallang, idegen íróból, jórészt Victor Hugótól, francia szimbolistáktól és dekadensektől kölcsönzött ékítmény...” Cifrázza és nyaggatja nyelvünket... képtelen arra, hogy eszközeit a született írók egyszerűségével használja.” (Mellesleg Kosztolányi is vezércikkekről és szónoklatokról beszélt a regény kapcsán, és Szabó Dezső szerint sem alkotott hús-vér embereket.)

Ennyiből is kitetszik, hogy Fülep véleménye sok szempontból rokon Kosztolányiéval, de megtakarította az általában vett stílus alatti szövegszintek elemzését. Cikkének ereje sodró lendületéből, saját rendszerén belüli ellenállhatatlan logikájából fakad, s nem példáiból. A félreértések elkerülése végett mondjuk ki: Fülepnek teljesen igaza van *Az elsodort falu* művészi, esztétikai értékeit illetően, de

⁴²⁷ Móricz A fáklyájában éppen ellenkezőleg, a “válogatatlan szavakat”, azaz a durvaságot, nyersséget kifogásolta. Vö. Fülep: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 67.

⁴²⁸ Kosztolányi Dezső: Szabó Dezső. In: K. D.: Egy ég alatt. Bp. 1977. 280–285. Eredeti címe: *Levél egy regényhamisítványról*. Új Nemzedék, 1920. november 3. A Kommün bukása után a jelesebb nyugatos írók közül csak Kosztolányi szegődött Szabó Dezső táborába, de az örökösen civakodó Szabó Dezső hibájából hamarosan összerúgták a patkót. Kosztolányi ezzel a cikkével állt nemes bosszút rajta.

nem elég meggyőző az érvelése. Fülepet érezhetően bosszantotta, ha kritikák írására kellett fecsérelnie az idejét, s ezért kritikái többségén érezni a sietséget, hogy minél előbb túl akart lenni rajtuk. Móricz *A fáklya*ja kapcsán is szabadkozik, hogy súlyos és kemény állításait “igazolni kellene”, s Szabó Dezső regényére is sajnálta az idejét pazarolni.

Fülep kérlelhetetlen, minden udvariaskodást mellőző kritikus volt. Nemcsak Szabó Dezsővel volt ennyire szigorú, hanem mindenkivel. Az egykor a baráti körébe tartozó Szemere Györggyel is, akivel együtt dolgozott a *Magyar Szemlében*, s akinek egy korábbi művéről igen meglehangú ismertetést írt. Fülep konokul csak a művet nézte, csak esztétikai meggyőződésére hallgatott, személyes ismeretség, barátság, nem befolyásolta ítéletét. Viszont, ha összevetjük Fülepnek ezekben az években a többi magyar prózaíróról írt cikkeit *Az elsodort faluról* íróttal, azt mondhatjuk, hogy Szabó Dezső egész olcsón megúszta. Móricz ezt kapta: “De olyan legrosszabb regény, mint Móricz Zsigmondé (ti. *A fáklya* – B. A.), bizonyára nincs az utolsó tíz esztendőben...”, majd megadta neki a kegyelemdöfést: unalmasnak, bombasztikusan üresnek, dilettánsnak minősíti.⁴²⁹ Szabó Dezső regényét más szempontból is kitüntető figyelemben részesítette. Móricz regényére nem nagyon vesztegette az idejét és a papírt: egy A/4-es lapon kivégezte. Szabó Dezsőnek 15 lapot szentelt a *Nyugatban*.

⁴²⁹ Fülep Lajos: Móricz Zsigmond: *A fáklya*. In: Fülep: *Egybegyűjtött írások III*. Bp. 1998. 66.

Fülep cikke *Az elsodort falu* recepciójának tükrében

Fülep Szabó Dezső-cikkéről az idők folyamán többen elragadtatással nyilatkoztak. Gál István a magyar kritika egyik legnagyobb teljesítményének nevezte⁴³⁰, Nagy Péter pusztító logikáját emelte ki⁴³¹, Mátrai László kétértelmű dicsérete szerint pedig “egész életpályáján ez volt a legnagyobb tett, amivel hozzájárult a magyar haladó gondolkodás kibontakozásához.”⁴³² Fülep kritikája két szempontból is fontos. Egyrészt saját életművén belül, másrészt *Az elsodort falu* irodalmában elfoglalt helye szempontjából. Cikke fontosságát csak akkor mérhetjük fel, ha összehasonlítjuk a többi korabeli kritikával. A *korabeli* kritikán az 1919–1920-as éveket értem, erre a két esztendőre szűkítem a regény recepciójának vizsgálatát.

Jobboldali kritika

Szabó Dezső hívei

Bodor Aladár, Szabó Dezső “leghűbb famulusa”⁴³³, a Magyar Írók Nemzeti Szövetségének titkára, a jobboldali *Nemzeti Újság* hasábjain⁴³⁴ “Végre: a magyar regény...” felkiáltással üdvözli, s “megteljesedett, megérkezett magyarságú” regénynek nevezi *Az elsodort falut*.⁴³⁵ Az erdélyi születésű Bodor büszke rá, hogy ez a regény Erdélyből jött, “hol a magyar faj emlékezése leginkább lakik.”⁴³⁶ A regény hőségének a magyar fajt és a faj sorsát legtisztábban képviselő magyar falut tartja. A legtöbb bírálóhoz hasonlóan, Bodor is Adyra ismert a regény Farkas Miklósában, illetve észrevette, hogy Ady vonásait viseli, az ő gesztusaival él.

⁴³⁰ Gál István: Jegyzetek Fülep Lajosról. In: G. I.: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. 49.

⁴³¹ Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1979. 236.

⁴³² Mátrai László: A két világháború közötti korszak esztétikájáról. Művészettörténeti Értesítő, 1973. 2. sz. 122.

⁴³³ Bohuniczky Szefínek, a szemtanúnak a kifejezése. In: B. Sz.: Emlékezés Szabó Dezsőre. Irodalomtörténet. 1958/1. 79.

⁴³⁴ Bodor Aladár: Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. *Nemzeti Újság*, 1919. október 2. 1.

⁴³⁵ A kor pálfordulásait illusztrálendő jegyzem meg, hogy 1919 júliusában a szekszárdi tanároknak, köztük Babits hűgának, Bodor tartotta a kommunista átképző kurzust. Vö. A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920. Szerk. Téglás János. Bp. Universitas Kiadó. 1996. 370.

Pár nappal később Bodor Szabó Dezső szócsovében, a radikális jobboldali *Gondolat* hasábjain a regény ürügyén Ady és Szabó Dezső rokonságáról, és a magyarság jellemző vonásairól írt.⁴³⁷ Útravalója nem esztétikai jellegű: “Adjátok csak mindenkinek oda az »Elsodort falut«-t, hogy magyarabbá válhasson általa.”

Az *Ifjak Szavában*, Szabó Dezső hívei harcos lapjában Solymossy László nem is rejtette véka alá, hogy inkább dicshimnuszt írt, mint kritikát: “én nem tudok szép szavakat, illő kritikát találni, én csak a szívem érzem, a székely szívem fájón dobogni.”

⁴³⁸ Nem elemezte, nem racionálisan közelített a műhöz, hanem érzelmileg. Fülep “csupaész” kritikája ezért nem hatott sem rá, sem Szabó Dezső többi hívére. Szabó Dezsőt az új Ady Endrének nevezte, a regényt pedig szegény fajunk pusztulásáról, szépségeink, zsenink meggátolhatatlan hullásáról szóló jajkiáltásnak.

Palasovszky Ödön, a későbbi avantgarde-szocialista-kommunista művész sem szabályos kritikát, hanem kétrészes expresszionista esszét írt.⁴³⁹ Ő is Ady mellé állítja Szabó Dezsőt, de “Ady az omlás költője volt, Szabó Dezső az életé.” *Az elsodort falu* a magyar faj könyve, mely kettős tragikus folyásból indul el. Az egyik a magyar falu küzdelme, melynek sorsát Erdély viseli, a másik Farkas Miklós küzdelme, aki nemcsak beteg városának, hanem az egész lecsúszó magyarságnak a “hordozója”. Egyedül Palasovszky illesztette be a regényt a magyar próza fejlődéstörténetébe: Móricz Zsigmond, Harsányi Kálmán, Török Gyula, Oláh Gábor vonal folytatójának, meg Ady utódjának tartja. Farkas Miklósban, mint mindenki, ő is Adyra ismert. *Az elsodort falu*nak a kivételes történelmi helyzetből fakadó különösségét Palasovszky fogalmazta meg a legegységelműbben: “Ez a könyv egy darab belőlünk, a magunk magyar életéből, s ezért nem tekinthetjük csak művészetnek, mint ahogy bizonyára írója se szánta egyedül annak. Ez a könyv a magyar forradalom szava volt: a belső forradalomé. Éppen ezért nehéz elválasztani a művészetet a politikától.”⁴⁴⁰ Éppen itt húzódik a választóvonal Fülep és az *összes többi* kritikus között. Fülep csupán műalkotásnak, regénynek tekintette a regényt. Se egy darab magyar életnek, se politikának, hanem

⁴³⁶ A recenzensek között feltűnően sok az erdélyi, vagy erdélyi gyökerű. 1919–1920-ból 26 recenzióról tudunk, s ebből 9 erdélyi író tollából.

⁴³⁷ Bodor Aladár: Szabó Dezső magyarságáról. *Gondolat*, 1919. október 5. 7–9.

⁴³⁸ Solymossy László: Szabó Dezső: Az elsodort falu. *Ifjak Szava*, 1919. november 23. 12.

⁴³⁹ Palasovszky Ödön: Az elsodort falu. I–II. *Ifjak Szava*. 1919. november 30. 13–14.; Karácsony. 7–8. szám. 27–29.

⁴⁴⁰ Palasovszky Ödön: Az elsodort falu. II. *Ifjak Szava*. 1919. Karácsony. 7–8. szám. 28.

csupán irodalmi alkotásnak. Még az “esztéta” Babits is engedett a művészetén kívüli szempontoknak, csak Fülep nem.

Palasovszky szerint *Az elsodort falu* műfaja politikai regény, amely nem törekszik nagy formabontásokra, de magához alakította a műfajt. A regény kínálta gyakorlati, a valós életben – s nem a művészetben! – járható, kivezető út szerinte is a paraszt felé, a föld felé, és Miklós forradalmiságán kívül Bőjtthe János felé vezet. Bőjthéről – kíméletesebben – szinte ugyanazt mondja, mint Fülep: ösztönös ember, aki csak táplálkozik és szaporodik, s ez nem kárpótolhat a lélek ama gazdagságáért, amit a kultúra rongyaival együtt magától elvet.

Hivatalos, akadémikus tábor

Az *Uránia* “-ly” aláírású szerzője Füleppel és a többi kritikussal összhangban, Farkas Miklós és Farcády Judit szerelmi jelenetét a könyv “legszükségtelenebb és legvisszataszítóbb” lapjának tartja.⁴⁴¹ Taszítja az 1848-as honvéd temetése is. Dicséri viszont a román betörés fejezetét, a pótsorozás jelenetét, a kunyeráló Farcády Jenő epizódját. Egynémely kérdésben “-ly” olyannyira Fülep véleményét visszhangozza, hogy már-már plágiumra gondolunk. (Az *Uránia* 1919. április-december impresszummal jelent meg, elméletileg “-ly”-nak a kezébe kerülhetett Fülep decemberi cikke.) Hiányolja az egységes meseszöveget: “...általában mozaik benyomását kelti a mű, mely itt-ott ugyan egymásba olvadó, de gyakran csak egymás mellé rakott jelenetek sorozata.” Íme, amit Fülep az eleai módszer egymásmellettiségének nevez. Fülephez hasonlóan az alakok “betétszerű tirádáit” kifogásolja, akik “voltaképpen a szerző nézeteinek megnyilatkozásai.” Felrója, hogy Szabó Dezső a naturalizmus és verizmus zászlaja alatt kalózkodó írókhoz hasonlóan különös szeretettel reprodukál a mindennapi életben hallható durva, mosdatlan szavakat, jóllehet ezeket a művészi szép érdekében kerülnie kellett volna. Ebből a megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy “-ly” az “eszményítő” normáit valló konzervatív esztéták közé tartozott. Nem véletlen, hogy ugyanez a kifogás még Császár Eleméernél bukkan fel, másnál nem. “-ly” erősen sérelmezi, hogy Szabó Dezső lekicsinylően szól a protestantizmusról, s protestáns létére

⁴⁴¹ -ly.: “Az elsodort falu”. *Uránia*, 1919. április-december. 4–12. sz. 87–90.

a katolicizmussal kacérkodik.⁴⁴² Fülep, református pap létére, ezt nem tette szóvá. Nem azért, mert osztotta Szabó Dezső véleményét, hanem mert esztétikán kívüli szempontnak tartotta. “-ly” azt is szemére veti Szabó Dezsőnek, hogy bár tiszteli a magyar népet, mégis bepiszkolja. Íme, egy újabb esztétikán kívüli szempont! A stílust – akárcsak Fülep – cikornyásnak tartja. Szabó Dezső tehetséges, de amíg hibáit le nem vetkezi, nem kaphat gáncstalan elismerést a “komoly kritika részéről”– összegzi véleményét. A “komoly kritikán” nyilván azokat a hivatalos, konzervatív köröket érti, amelyekhez a legifj. (Szemerjai) Szász Károly is tartozott: az MTA-t, valamint a Kisfaludy és a Petőfi Társaságot.

Megszólalt a “komoly kritika” egy másik jeles képviselője is, Császár Elemér.⁴⁴³ Nem mindennapi műalkotással van dolgunk – mondja –, de ez nem a mű művészi értékét jelzi. Az “eszményítő” esztétika elvárásai horizontjával összhangban szemére veti, hogy a regény az olvasóra nem hat harmonikusan. Természetesen máshová tette a hangsúlyt, mint Fülep, de végső ítélete megegyezik az övével: “Talentumos munka sok fogyatkozással – elhibázott alkotás nagy értékekkel...” Úgy véli, hogy lángoló fajszeretete Szabó Dezsőt nem teszi elfogulttá, meglátja a fényt ellenfelei világában is, sőt Szász Károlyhoz hasonlóan úgy látja, hogy a magyar falut a kelleténél sötétebben festi. Hiányolja a művészi egységet, s amit Fülep eleai módszernek nevez, az Császárt az üvegfestményre emlékezteti. Akár Schöpflin Aladár, hibájának tartja, hogy “elveszíti a művészi önmérséklet gátját és szélsőségekbe csap”, de pozitívként említi, hogy alakjait nem fokozza torzképekké. A legtöbb étellel megrajzolt alaknak Farcádyt és Kuncznét tartja. Kiemeli, hogy Farcády nem típus, hanem igazi egyén, az eszményítés normáinak megfelelően rosszállja viszont, hogy “már közel jár a torzhoz”. Császár is ráismer egy sor regényhős modelljére, de csak Adyt nevezi meg. Ady kapcsán érhető tetten először Császár, hogy nem választja el egymástól a regény fiktív hőseit és a mintájukul szolgáló élő személyeket. Ő ugyanis nem látja a hús-vér Ady költészetében a nemzeti érzésnek azt a fokát, amint Szabó Dezső ábrázolja Farkas Miklósban. Császár következetes, hiszen a hivatalos, konzervatív kritika Adyt folyton “nemzetietlensége”

⁴⁴² A Gyulai-féle esztétikai értékrend, a protestantizmus védelme, érzékenység az erdélyi román betörés kapcsán, azt valószínűsíti, hogy “-ly” legifjabb Szász Károlyt (1865–1950), az Uránia felelős szerkesztőjét rejti. Keresztnevének utolsó betűjével írta alá cikkét. Gulyás Pál Magyar írói álnév lexikona (Bp. 1978.) ugyancsak megerősíti föltevésünket.

⁴⁴³ [Császár Elemér] r. r.: A pusztuló falu regénye. Budapesti Szemle. 1919. aug.-szept. 234–240.

miatt ostromozta. Bőjthe Jánost ő is rokonszenves, de élettelen figurának tartja. A Gyulai-féle esztétikai iskola értékrendjének megfelelően megjegyzi, hogy nem Jókai módjára van idealizálva. Sokakkal egybehangzóan visszataszítónak tartja, amikor János Farkas Miklós karjaiban pillantja meg Farcády Juditot. A jelenethez fűzött lábjegyzetében Császár újra nem választja el az író személyét a regényalaktól, s ezt a jelenetet Szabó Dezső torz erkölcsi érzékére jellemzőnek tartja. Pedig Császár Elemér tisztában van vele, hogy a valóság és a fikció két különböző közeg, hiszen a regény nyelvéről szólva különbséget tesz az író és a regény személyei között, de ezzel mit sem törődve kijelenti, hogy az író is örömeit beszél durván, nyersen, használ utálatos szavakat. A konzervatív-iskola a fikció és a valóság között sokkal szorosabb kapcsolatot látott, mint a modern műértelmező módszerek, ezért teljesen logikus, hogy Császár költői kérdést tesz fel Szabó Dezsőnek: “vajon a mindennapi társalgásban, tisztességes, úri emberek között kiejtené-e ő azokat a csúf szavakat, melyek hol kiírva, hol kipontozva csak úgy hemzsegek a regényében?” Szabó Dezső Zola tanítványa és naturalista, de vajon az idealizmus nem éppen olyan jogosult ábrázolási mód-e, mint a naturalizmus – kérdezi Császár. Stílusa egyéni, eredeti, de túlságosan képszerű és mesterkéltnak, de minden hibája ellenére a regényt, mint korszakot, megtartja az utókor.

Konzervatív kritika

Lendvai Ferenc cikkéből érthetjük meg, hogy műközpontú módszere miért sodorta Fülepet kényes helyzetbe, miért szigetelte el: “Ma nem lehet igaz járatban, aki e könyvnek forrósága mellett objektivitást mímel...”⁴⁴⁴ Fülep a közhangulattal szembeszállva, éppen hogy – idézem – a “jégkárbecslő objektivitását” erőltette magára. Nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy lehet olyan történelmi helyzet, amikor az esztétikai hatáson kívül, egy regényíró egyéb hatásokra is törekedhet. Azzal sem volt hajlandó számolni, hogy időnként az esztétikai ítélet is politikai ítéletnek számít. Fülep ilyen pillanatban tette közzé cikkét. A tragikus történelmi helyzetben kialakult elvárásai horizont nem tűrte el, hogy egy magyarságot védő, hibái ellenére is kétségtelen tehetségről tanúskodó regényt ennyire levágjon valaki. Lendvai szerint még akkor is

⁴⁴⁴ Lendvai István: Szabó Dezső regényéről. In: A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok. Bp. 1921. 139. Első megjelenése: Új Nemzedék, 1919. december

jelentős tett volna *Az elsodort falu*, ha “irodalom egy sor sem” volna benne, mert harminc év magyar problémáiról szól, de ráadásul még irodalom, azaz művészet is van benne. Viszont mivel ennyire aktuális mű, szükségszerűen több irodalom van benne. Lendvai jól tapint rá a “csak irodalom” és “irodalmon túli irodalom” problémájára. A regényben éppen az irányt tartja értékesnek: “*irány* van bennük, útnakvágás és útmutatás, papírszűrő nélkül adott vér, a mi meggyötört és szabadulást, keringést, testnek építését sóvárgó vérünk van bennük...” Lendvai látja a regény hiányosságait is, “torzonborz fésületlenségét”, a stílusán látszó elintézetlen harcot, de ennek ellenére “A magyarságnak ... hosszú idők óta nincs könyve, amely ennyire élmény lenne, élmény a nemzet egyetemének, minden csak-irodalmiságon túlnövő élmény, ennyire politikum...” Szavait megerősítik *Az elsodort falu* gyors egymásutánban megjelenő kiadásai is.

A rövid, inkább újságírói, mint irodalomtörténeti, irodalomtudósi teljesítménynek tekinthető kritikák közül kiemelkedik Harsányi Kálmáné.⁴⁴⁵ Harsányi rendkívül pontosan érzékeli a regény minden buktatóját, és tisztán látja a Szabó Dezső regényírói módszeréből és célkitűzéséből eredő csapdákat. Elemzésének sarokpontja, hogy kettéválasztja a regény történelmi és művészi jelentőségét. A művészi megformálás hiányosságait Fülephez hasonlóan látja, *Az elsodort falu*t mégis jelentős műnek tartja. Itt érhető tetten Fülep és az összes többi kritikus közötti különbség. Fülep szerint a történelmi érték nem választható el az esztétikai értéktől, mert történelmi értéke is csak művészileg hibátlanul megformált műalkotásnak lehet. A történelmi érték aktuális érték, a mindenkori jelenhez szóló érték, csak az adott pillanatban, tér-időben érték. Amint ez a történelmi pillanat elmúlik, a történelmi érték is elmúlik vele. Ami érték 1919-ben, nem biztos hogy érték 1920-ban. Fülep zseniálisan felismeri, hogy ha a történelmi értéket elválasztjuk az esztétikai értéktől, akkor az *időbeli* és az *örök* korrelatív pár tagjai elválnak egymástól, s ezzel a szemlélettel műalkotást értékelni nem szabad. Például 1919-ben a legtöbb művelt olvasó azonosítani tudta a kulcsregény alakjait, de száz évvel később már csak a filozofok: tehát egy üzenethordozó réteg már nem közvetít üzenetet. A történelmi szempontból fontos mű értéke a témájában, a szűzségében, a felvetett problémában rejlik. Azaz, egy összefoglaló kategóriával szólva: a tartalomban.

Fülep azonban képtelenségnek tartotta, hogy a tartalom elváljon a formától, s önmagában érték legyen. A *Magyar művészetben* ezt nagyon sarkosan fogalmazta meg: “Aki egyik oldalon látja a »formát«, a másikon a »tartalmat«, egyiken az »artisztikumot«, másikon a »világnézetet«, az seholse látja a művészetet. Dilettánsok elvitathatatlan privilégiuma.”⁴⁴⁶ Ez a kardinális különbség Fülep és Harsányi, Fülep és az összes többi kritikus módszere között! Ehhez képest nem igazán lényeges, hogy a többi kérdésben nem tér el lényegesen Harsányi és Fülep véleménye. Az elméletileg egyébként felkészült Harsányi egyszer hibázik, egyszer nem tesz különbséget a regényfikció és a valóság között: nem tudja, hová “skatulyázza” Miklóst – írja –, mert modelljét, Adyt, nem ismerte személyesen.

Zilahy Lajosnak, a pár hónappal korábbi vöröskatonának a lapjában, a *Kis Krónikában*⁴⁴⁷, Kállay Miklós radikális felütéssel indít: “Annyi füstre festett, párafoszlású pesti román után egy magvas magyar regény.”⁴⁴⁸ Csupa realitása, csupa naturalizmusa ellenére a “legfantasztikusabb magyar könyv”. Szabó Dezső stílusának legjellemzőbb vonása a képekben való gondolkodás. Nem tartja hibának, hogy egy-egy lapra annyi képet zsúfol össze, hogy abból más regényírónak egy egész regényre futná, mert a képei lélegzetelállítóak. Stílusa a legnehezebb veretű magyar stílus. Jó érzékkel hasonlítja egy másik nagytörvényű író-fejedelemhez, aki szintén az élet királya akart lenni: D’Anunziohoz. Kállay az egyetlen, aki Szabó Dezsőben pesszimizistát lát. Bíráló megjegyzése mindössze annyi van, ha ez egyáltalán annak tekinthető, hogy “Még csupa forrongás, láva, amelynek pokolsara salakot is túr fel.”

Baloldali kritika

A proletárdiktatúra a végnapjait élte, Szabó Dezső pedig vidéken bujdosott, amikor Bálint Aladár, a *Nyugat* és a szociáldemokrata *Népszava* kritikusa tollából az első cikk

⁴⁴⁵ Harsányi Kálmán: Az elsodort falu. Szabó Dezső regénye (1920). In: H. K.: Emberek, írások, problémák. Cikkek, elmélkedések és tanulmányok. Bp. 1929. 106–121. Első megjelenése: Új Magyar Szemle, 1920. június. 2. sz.

⁴⁴⁶ Fülep Lajos: Magyar művészet. Az első kiadás előszava. Bp. 1971. 19.

⁴⁴⁷ Igaz, hogy Zilahy rövid ideig vörös katona volt, s a *Kis Krónika* főmunkatársa volt a jobboldalinak bajosan nevezhető Krúdy Gyula is, ennek ellenére Kállay Miklóst máshová, mint a jobboldaliak közé nem sorolhatjuk.

⁴⁴⁸ Kállay Miklós: Az elsodort falu. Szabó Dezső regénye. *Kis Krónika*. 1. évf. 1. sz. 1919. szeptember 23. 15.

megjelent *Az elsodort faluról*.⁴⁴⁹ Szépséghibái ellenére jelentős műnek tartja a regényt. Nyelvi gazdagságától el van ragadtatva, bár helyenként erőltetettnek érzi az ornamentikáját. Dicséri az író démonikus megjelenítő erejét. Értékelés nélkül, tényszerűen megállapítja, hogy Szabó Dezső a magyar fajiség problémáját összekapcsolja a zsidókérdéssel. Azt viszont felrója neki, hogy ebbe belekeveri Adyt is. Bálint Aladár nem Farkas Miklósról, a regényhősről beszél, hanem a hús-vér Adyról: nem tesz különbséget fikció és valóság között! A kulcsregény szereplői, a *Nyugat* munkatársai közül többet is azonosít. Bálint cikkének jelentősége abban rejlik, hogy ez az egyetlen, még a kommün alatt megjelent, s ráadásul baloldali kritika. Arról árulkodik, hogy a vörös terror napjaiban a baloldalon is más szemmel néztek a regényre, mint a fehérterror idején. Amíg Szabó Dezső nem szegődött a keresztény kurzus szolgálatába, a baloldal elnéző volt vele is, regényével is. A kommün alatt még a hajdanában Tisza Istvánt ostromozó, a *Huszedik Száza*dban rendszeresen publikáló zabolázhatatlan szilaj szövetségest látták benne, s szemet hunytak különcködése fölé. Később a baloldal értékítéletét erősen befolyásolta Szabó Dezső politikai szerepvállalása az ellenforradalmi erők oldalán. Azaz: esztétikán kívüli szempontok játszottak döntő szerepet a regény baloldali recepciójában is. Ezt látva még magasabbra értékeljük, hogy Fülep egy hajszálnyi sem engedett a művészetén kívüli szempontoknak.

A teljesen elítélő, a teljesen negatív végletet Raab Andor, a *Múlt és Jövő* című zsidó folyóirat cionista kritikus képviselte.⁴⁵⁰ Már cikkének címe is előre vetítette – *Szabó Dezső zsidótükre* –, hogy a regényt csakis zsidó szemszögből vizsgálta. Nem is regény ez, hanem a magyar faj hullásáról és a zsidó honfoglalásról szóló mese: “Ez a regény pedig nem igaz”, irányregény, s csupán szerzőjének “képtelen túlzásaihoz, a faji gyűlöletéhez, a hazug beállításaihoz szolgáltat adatokat.” Raab Andort annyira elragadták indulatai, hogy figyelme ellankadt, s Farkas Miklóst (Ady alteregóját), következetesen Faragó Miklóstra keresztelte át. Természetesen Raab is felismerte, hogy

⁴⁴⁹ Bálint Aladár: Szabó Dezső: Az elsodort falu. *Corvina*. 1919. július 20. In: “Mindenkijakra készül...” IV. Bp. 1967. 640–642.

⁴⁵⁰ Raab Andor: Szabó Dezső zsidótükre. Mese a magyar faj hullásáról és a zsidó honfoglalásról. *Múlt és Jövő*, 1919. 6. sz. 4–5. Raab Andort nyilván befolyásolta, hogy Szabó Dezsőnek és a *Múlt és Jövő*nek lovagias ügye volt egymással. A Tanácsköztársaság napjaiban a Írói Választmány egyik ülésén Szabó Dezső élesen kikelt a folyóirat ellen, mondván, hogy

a kéz Ady Endréé, de a hang Szabó Dezsőé: “Ady Endre szájával Szabó Dezső beszél s amit mond, az a faji gyűlölet hangja, amely soha sem csendült fel Ady minden emberi lelket átfogó líráján.” Raab a regény esztétikai bírálatára nem sok szót pazarolt, csupán arra törekedett, hogy kijavítsa a zsidóságról festett képet. *Az elsodort falut* nem művészi fikciónak tekintette, hanem történelmi krónikának, amelynek tényeit, adatait tételesen cáfolni kell. Például a regény Schönberger-Sarkadijában Hatvany Lajosra ismer, s ezért összehasonlítja a regénybeli Schönberger-Sarkadi-Hatvany és a hús-vér Deutsch-Hatvany életútját. Arra a következtetésre jut, hogy Szabó Dezső torzít, mert a valóságban Hatvany kikeresztelkedett, a regényben pedig ő a zsidó térhódítás előharcosa.

Fülep annak tekintette *Az elsodort falut*, aminek alkotója szánta: regénynek; ezért szava “csak mint epikai formához” volt, csak a művészi formát elemezte, s nem a tényeket, amelyekből a fikció építkezik. Fülep nem tért ki a regény “zsidó-vonalára”. Nyilván azért nem, mert ez csak egy szál a sok közül. Mindössze megemlítette, hogy a regény keresztmetszetében a zsidókat is bemutatja az író, valamint, hogy Sarkadi zsidó bérlő fia. Az is feltűnő, hogy sem Fülep, sem a többi kritikus, csak Raab bélyegezte Szabó Dezsőt fajgyűlölőnek.

Juhász Gyula, Szabó Dezső hajdani nagyváradi barátja, az elsők között mondott véleményt az utóbbi évek leghosszabb, de nem legrosszabb regényéről, mely “nem is annyira regény akar lenni, inkább (...) politikai tett”.⁴⁵¹ Nacionalista regény, melynek megváltó üzenete, hogy vissza kell térni a faluhoz. Juhász Gyulától, a városi költőtől idegen ez a program, mert a kultúra útja szerinte a városba vezet. Alaposan félreérti Szabó Dezsőt, amikor Rousseau “vissza a természethez” felhívását látja bele a regénybe. Finom oldalvágással többször szóba hozza Szabó Dezső politikai pálfordulásait. Juhász Gyula útravalója briliáns, egyszerre tapintatos és kíméletlen: “Amit pedig Turgenyev üzent Tolsztojnak, hogy maradjon a regényírásnál, önnek én nem üzenhetem, mert ön csakugyan nem regényíró. Sokkal lírikusabb, sokkal temperamentumosabb, sokkal – svungosabb. Most például megint szépen elvetette a svungot. Ez a lendület még százszor fölemelőbb és vigasztalóbb, mint a politikus

ebben a papírinséges időkben értékes lapok nem tudnak megjelenni, bezzeg ez a “zsidó sajtópapír” akadálytalanul megjelenik. Vö. Kassák Lajos: Egy ember élete. Bp. 1983. II. 587.

⁴⁵¹ Juhász Gyula: Szabó Dezsőhöz. Délmagyarország, 1919. szeptember 28. In: J. Gy. összes művei 6. Bp. 1969. 239–241.

csizmadiák csirizszagú és dikicsszerű bölcsessége.” Ez utóbbi mondat félreérthetetlen rosszallás amiatt, hogy Szabó Dezső a kalandor Friedrich Istvánékkal árult egy gyékényen.

Molter Károlyra és a *Zord Idő* című folyóiratra senki sem sütheti rá a vaskalaposság, a konzervativizmus bélyegét. Nemcsak azért nem, mert a folyóiratot Osvát Kálmán, Osvát Ernő testvére szerkesztette, hanem azért sem, mert Molter rokonszenvezett az októbrista eszmével, 1918-ban őt választották a marosvásárhelyi Nemzeti Tanács titkárává. Molter cikke is tanúsítja, hogy a baloldali körök diabolikus Szabó Dezső-képe 1919-ben még korántsem volt diabolikus. Cikkében nagyon jól megfér egymás mellett az októbrista világnézeti háttér és Szabó Dezső megbecsülése: “Ma jobb könyvet a máról magyar ember nem kaphat.”⁴⁵² Az embert és a regényt is dicséri. Az ember a “végletek gerinces embere”, aki a sovinizmus idején nemzetközi volt, a kommunizmus nemzetközisége idején pedig minden porcikájával magyar. Úrgyűlölő és antiszemita könyv, de mindenekelőtt szívet facsaróan és könnyeket kicsalón magyar. Felemlegeti a túlzott sexualitást, káprázatos nyelvén pedig Ady megtermékenyítő erejét érzi. Mint látjuk, a többi kritikushoz képest Molter nem szolgál újdonsággal, mindössze az meglepő, hogy bár antiszemitanak tartja a regényt, ez az “antiszemitizmus” Osvát Kálmánt nem gátolta meg Molter elismerő kritikájának közlésében.

A nyugatosok véleménye

Schöpflin Aladár a *Vasárnapi Újság*ban, névtelen cikkben sújtott le a regényre.⁴⁵³ Sokan olvassák – mondja –, mert politikai regény, s tartalma erősen benne úszik a mában. Népszerűségéhez nagyban hozzájárul zsidóellenes tendenciája is. Szabó Dezső célja a magyarság belső romlása okainak, s az ebből kivezető útnak a megmutatása. Meghökkenítő Schöpflinnek az a kijelentése, hogy Szabó Dezsőnek a magyarság sorsáról, helyzetéről vallott koncepciója nem eredeti, hanem a kabarészerző Nagy Endre politikai költészetének parafrázisa. Rajta kívül még Móricz Zsigmond hatását érzi.

⁴⁵² Molter Károly: Szabó Dezső: Az elsodort falu. *Zord Idő*, 1919. október 16. 126.

⁴⁵³ Irodalom és művészet. *Vasárnapi Újság*. 1919. november 2. 29. szám. 340. A korabeli művész körökben nem volt titok, hogy Schöpflin a cikk írója, Cholnoky László név szerint hivatkozik rá. Vö. Cholnoky László: *Elsodort falu*. *Pesti Futár*. 1919. november 28. 13.

Schöpflin nagyon keményen fogalmaz: az író “beteg lény, tele abnormitással”, s éppen ezért csak a beteg lelkeket tudja megrajzolni. Amint harmonikus figurát próbál megjeleníteni, mint például Bőjthe Jánost, csak élettelen absztrakcióra futja erejéből. A regény stílusa olyan, mint az író maga: izgatott, túlszűfolt, erőszakoskodó, modoros. Durva beszédmódjának pedig a világirodalomban sincs párja. Fülepéhez hasonlóan ő is rendkívüli írói tehetségnek tartja Szabó Dezsőt, aki az “emberi és művészi fegyelem teljes hiányán és még inkább moralitásának roppant fogyatkozásain” omlik össze. Mellesleg Schöpflin sem a filológiai pontosság bajnoka. Kuntz Ilonát, a gyűlölködő tanítónét, Kuruczra kereszteli át. A recenzensek közül talán Schöpflin hangsúlyozza a legerősebben az író személyisége és regénye közötti szoros kapcsolatot.⁴⁵⁴

Érdekes színt képvisel Laczkó Géának, Szaákh András álnéven az *Auróra*ban, Giesswein Sándor keresztényszociális lapjában megjelent cikke.⁴⁵⁵ Laczkó kommün alatti szerepvállalása nagyon hasonlít Fülepére: tagja volt az Írói Választmánynak, és egyetemi tanári kinevezést is kapott. Fülepen kívül ő az egyetlen, aki élesen külön választja a regénybéli fikciót és a valóságot. Tisztán látja, hogy a kritikusok is, és a közvélemény is összemosza a két közeget, s a regényt nem immanens értékei szerint ítélik meg, hanem aszerint, hogy ki miként viszonyul Szabó Dezső irodalmon kívüli, politikusi, irodalompolitikus működéséhez. Javaslat: “beszéljünk külön a cselekvő emberről és külön az író emberről.” Szabó Dezsőt káprázatos emberi jelenségnek tartja, sőt, “élete pompásabb regény, mint eddig akármelyik elbeszélő műve.” Elítéli Szabó Dezsőt pogrom-hallelujái, irodalmi torzképei, beteg erotikájú stílusdíszei, fenegyerekeskedése miatt, mert mindez kirí a regényből, művészileg fölösleges, ártó, de aki – bármilyen előjellel – *Az elsodort faluból* csak az antiszemitizmust olvassa ki, olyan, mintha Arany János verseiben csak az alliterációkat látná meg. Szabó Dezső művészi érdemének tartja, hogy visszavitte az elfranciásodott, eloroszosodott, elangolosodott magyar regényt Jókai csapására. Mint Jókainál, nála is a mellékalakok a sikerültebbek: Farcády, Kuntzné. Laczkó fájjalja, hogy Szabó Dezső nemcsak író akar lennie, s elfecsérli írásra fordítható idejét.

⁴⁵⁴ Pápua, a Gondolat álnéven író szerzője azt állítja, hogy szóban, négy szemközt Schöpflin “nagy dolognak” tartotta a regényt. Vö. Pápua: Fülep Lajos a toreádor. Gondolat. 1920. január 8. 10.

A történelmi egyházak szemszögéből

Katolikus szemmel

A recenzensek közül csak Brisits Frigyes, ciszterci szerzetes, későbbi neves Vörösmarty kutató vizsgálta a regény keresztény vonatkozásait.⁴⁵⁶ Szerinte Farkas Miklósnak és Juditnak a vallás nem “spiritus et vita”, hanem esztétikai élvezet. Farkas Miklós kereszténysége politika, Judité érzelgősség. Kifogásolja, hogy a “kereszténység nem lényege szerint pozitív alakban lesz a magyarság támaszává, hanem mint a zsidóságot kirekesztő és a magyarságot tradícióinak formáiban kiegészítő, teljessé tevő drága faji hagyomány.” Brisits azonban nem penget filozemita húrokat: idegen tőle az ilyen politikai színezetű nézőpont. Érdekes módon, egy szóval sem tér ki rá, hogy a regény milyen hízelgően nyilatkozik a katolikusokról, s hogy az író a kereszténység révén akarja feltámasztani a magyarság életerejét. A teológus Fülep egy szót sem ejtett a regény és a kereszténység viszonyáról. Nem, mert ez esztétikán kívüli szempont. Brisits tisztában van a regény történelmi jelentőségével, a magyarság életében betöltött szerepével, tudja, hogy sokáig elhallgatott igazságokat mond ki, de hiányérzete van, mert a nagyszerű tendenciáknak “a regényben nincs meg az esztétikai igazolása”. Hatalmas regény – mondja Brisits – de “nem elsősorban művészi értékeiért, hanem grandiózus témájáért.” Farkas Miklós kapcsán rátapint a “puskini” alkotómódszer problémájára: ragyogó alak, de “nem a regény belső mélységeiből kitűnő szükségesség.” Brisits is érzi az író stílusának sodró erejét, de durvaságát, frivolitását, a túlzott igésítést, dekorációja mesterséges pompáját is. Egy tisztultabb, harmonikusabb, egyszerűbb Szabó Dezsővel szeretne a jövőben sokszor találkozni.

⁴⁵⁵ Szaákh András [Laczkó Géza]: Szabó Dezső az életben és az irodalomban. Auróra, 1920. január 1. 3–4.

⁴⁵⁶ Brisits Frigyes: Szabó Dezső: Az elsodort falu. Katolikus Szemle, 1920. március. 34. köt. III. füzet. 179–183.

Református nézőpont

Szabó Dezső panaszkodott, hogy regénye kálvinista körökben nagy visszatetszést szült.⁴⁵⁷ Bizonyára így volt, de ennek egyelőre kevés írásbeli nyomát ismerjük, két cikkről tudunk.

Az *Őrállóban*, a Református Újságkiadó Társaság lapjában Bogdán Gyula valóban nem tett lakatot a szájára.⁴⁵⁸ Kertelés nélkül kijelenti, hogy nem Szabó Dezső művét fogja bírálni, hanem az azt “átlengő szellemet állítja pellengérré”, mert ez a szellem nem keresztyén, hanem szocialista, trágár, s a regény a szabad szerelmet, a szabadgondolatot, a felekezeti községeket adagolja az olvasóknak. Végkövetkeztetése brutális: “Szégyenlem, hogy olyan református papok vannak, amilyenekről Szabó Dezső ír, de százszor jobban szégyenlem, hogy olyan református hívek vannak, mint amilyen Szabó Dezső.”

A szigorú értelemben vett, “hivatalos” református vélemény nagyon rövid és szűkszavú volt. Az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos lapjában, a *Református Szemlében* – felelős szerkesztője Ravasz László – Berde Mária olvasói leveléhez Ravasz László fűzött pár velős mondatot.⁴⁵⁹ A regény (fikció) esztétikai értékeivel egyikük sem foglalkozott, hanem – akár Raab Andor – egybevetették a fikciót és a valóságot. Mindketten visszautasították a nagyenyedi Bethlen-kollégium tanáraitól és diákjairól festett negatív képet. Mivel sem a Hartyányi–Kovács féle Szabó Dezső bibliográfia, sem Nagy Péter monográfiája nem tud a cikkről, tehát gyakorlatilag ismeretlen, Ravasz László sorai álljanak itt teljes terjedelmükben. Annál is inkább, mert ekkortájt Fülep és Ravasz meghitt barátok voltak, tehát e pár sor ebből a szempontból is érdekes: “Dívatok az irodalomban épen úgy vannak, mint boudirokban. Móricz Zsigmond óta nem comme il faut dolog kálvinista papnál elismerni, hogy esetleg józanéletű és intelligens ember. Szabó Dezső, akinek kora ifjúságától kezdve első rangú élvezete volt az úrasztali kehelybe belebuborékolni, kénytelen ezen a nyomon haladni, különben sohasem lehetne »nagy író«. Azt, hogy háromszáz éven át a Bethlen-kollégium papnöveldeje volt Erdély kultúrájának sporángiuma, Szabó Dezső sohasem fogja megérteni. De ez neki baj.”

⁴⁵⁷ Szabó Dezső: Visszatekintés egy elmúlt harcra. *Protestáns Szemle*, 1920. 1–10. sz. füzet. 45.

⁴⁵⁸ Bogdán Gyula: “Elsodort falu.” *Őrálló*, 1920. február. 8.

⁴⁵⁹ Berde Mária: Levél a szerkesztőhöz. *Református Szemle*. 1920. március 15. 38–39.

Láthatjuk, hogy Fülep kilógott a reformátusok közül is, mert ő a regényt csak regényként bírálta, s ezért Ravasz Lászlóval ellentétben, nem tette szóvá a reformátusokat ért támadásokat sem.

Táboron kívüliek

Az *Erdélyi Szemlében* Szentimrei Jenő minden hibája és tendenciózussága ellenére a várva várt “nagy regényt” üdvözli *Az elsodort faluban*⁴⁶⁰, amely, akár Fülepet, őt is Zola naturalizmusára emlékezteti. A faluábrázolását Eötvöséhez hasonlítja. A regény bűnének és sikerének titka ugyanaz: irányregény. Pesttől távol, jó szemmel veszi észre, hogy ez az irányregény megosztja a kulturális élet szereplőit: a fővárosi sajtó egy része alábecsüli, a másik része kötelező olvasmánynak tekinti. Méltatlankodik a budapesti sajtó kettős mércéjén: Szabó Dezsőt most a szerint kezdik értékelni, hogy milyen volt az előélete, milyenek az erkölcsi, bezzeg ugyanez a sajtó Ady magánéletét a zseni szabadságának tekintette. Szentimrei itt Fülep nézőpontja felé közelít: sérelmezi a művészetén kívüli szempontok előtérbe kerülését. De nem következetes. Pár sorral lejjebb, a zsidókérdés kapcsán, Raab Andorhoz hasonlóan összeveti a regény valóságát a történelmi valósággal. Fájdalmas, de igaz történetnek tartja, hogy a háború a falut elsodorta, a zsidót pedig meggazdagította. Hüen az erdélyi hagyományokhoz, higgadtan nyúl ehhez a kényes kérdéshez: mindkét tábor félremagyarázza *Az elsodort falu* “becsületes, merész igazságait”, az is amelyik antiszemita kirohanást lát benne és elítéli, s az is, amelyik éppen ezért dicséri. A fajszeretettől izzik minden szava, de nem “Istóczy Győző antiszemita hecclobogóját ragadta fel most egy új kéz.” Szentimrei azon kevesek közé tartozik, aki nem Szabó Dezső pálfordulásának tartja ezt a könyvet, a modern Szabó Dezső nem lett itt egyszerre sötét és konzervatív – mondja. Prózája erőteljes, duzzadó, gazdag. A rejtvényt Szentimrei is játszi könnyedséggel oldotta meg: ráismert Ignotusra, Hatvanyra, Balázs Bélára, Adyra.

A *Tavaszbán*, Tabéry Géza rövidéletű nagyváradi folyóiratában, Agárdi László kritikája látott napvilágot.⁴⁶¹ Nem is kritika volt ez, hanem a regény iskolás tartalmi

⁴⁶⁰ Szentimrei Jenő: Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. *Erdélyi Szemle*, 1919. november 2. 586.

⁴⁶¹ Agárdi László: *Egy új történelmi regény*. Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. *Tavaszbán*, 1920. 23. sz. 462–465.

ismertetése, jámbor, hazafias elmélkedésekkel, magyarázatokkal kísérve.⁴⁶² Jókai óta ez a legnagyobb hatású és szabású magyar regény, a nagy orosz regényírókra emlékeztet. Hatása nemcsak költői, hanem politikai is. Agárdi nem érzékeli a regény esztétikai buktatóit, sőt, a problémák felismeréséig sem jut el. Érdekfeszítőnek tartja a Szabó Dezső életfelfogását kifejtő fejezeteket, s fel sem merül benne, hogy a művészi színvonal rovására mehet, ha ennyire élesen különválasztható az író és regénye szereplőinek véleménye. Agárdi szinte szakrális könyvként olvasta *Az elsodort falut*, a regény minden lapja “útmutatás és bátorítás a homályba burkolt jövő felé”.

Cholnoky László a *Pesti Futár* nevű pletykalapban dorongolta le a regényt.⁴⁶³ Főként Szabó Dezső stílusát kárhoztatta, magyartalanságait pécézte ki. Írása Fülep és Kosztolányi cikkének a keveréke. Megvannak benne a Fülep cikkére jellemző, általánosságok szintjén mozgó lesújtó megállapítások, de Kosztolányihoz hasonlóan kihalászott néhány aranyköpést is. Van a regényben ragyogó aforisztika, tüneményes megfigyelések, néhány gyémántból köszörült jelző, s ezeken kívül ólomszürke unalompocsolyák, üres szószátyárkodás, sok-sok prepotens póz, nyegle affektáció, lehetetlen magyarság, kibicsaklott szófüzés – eddig Fülep stílusában. Majd, akárcsak Kosztolányi, kóstolót is ad a nyelvi ficamokból. A regénnyel semmilyen más szempontból nem foglalkozik.

*

Ha a két véglettel – Szabó Dezső rajongói, illetve Raab Andor – nem számolunk, a korabeli kritikának eléggé egyöntetű a véleménye a regényről. Elismerik értékeit, nagyratörő szándékát, de kivétel nélkül mindenki látja az esztétikai megformálás egyenetlenségét. Lényegében mindenki ugyanazt mondja, mint Fülep, pontosabban Fülepnek egyetlen olyan kifogása sincs, amit más ne tett volna szóvá. Ezt igazolja Szabó Dezsőnek regénye második kiadása elé írt előszava. November 30-án, tehát még mielőtt Fülep cikke megjelent, számba vette, a művét bíráló megjegyzéseket: “1. Szép, de nem regény. 2. Rossz a szerkezete és nincs főhőse. 3. Ismert közéleti alakok szerepelnek benne. 4. Bőjthe János valószínűtlen Jókai-féle alak. 5. Túlozza az élet sötét színeit. 6. Morált sértő jelenetek vannak benne. 7. Nyelve túlmesterkél, fárasztó, vagy:

⁴⁶² A szerző talán Agárdi László piarista tanárral azonos.

⁴⁶³ Cholnoky László: *Elsodort falu*. *Pesti Futár*. 1919. november 28. 13–14.

túlspontán, rendezetlen, zsúfolt. 8. Irányregény.”⁴⁶⁴ Fülepnak nem volt ennyi kifogása! Tehát cikke tartalma senkit sem érhetett meglepetésként. Meglepetést az okozott, hogy Fülepnak merészelte írni. Az ő személye és stílusa volt az oka, hogy a bírálók közül csak neki támadtak kellemetlenségei. A recenzensek között ugyanis egy sincs, aki a proletárdiktatúra alatt oly fontos tisztségeket töltött volna be, mint ő. Aki a kommün alatt sürgött-forgott, a bukás után vagy vezekelt, vagy hallgatott. Fülepnak viszont úgy viselkedett, mintha misem történt volna. Kihívó, szókimondó stílusa olaj volt a tűzre, felbőszítette Szabó Dezsőt és az új kurzus híveit. Még egy lényeges különbség van Fülepnak és az összes többi recenzens között. Fülepnak értette Szabó Dezső mozgatórugóit, látta a regény esztétikán kívüli jelentőségét, ki is mondta (“És tekintettel kívánnék lenni a rettenetes, bizonyára mélyen és őszintén átérzett elkeseredésre, a tőlem semmiképp sem idegen fájdalomra a magyarság sorsa felett.”), de erre nem pazarolt szót, mert ezzel ő elvből nem volt hajlandó foglalkozni. Azzal is tisztában volt, hogy 1919-ben egy ilyen cikkel mit von a fejére, de nem törődött vele. Honnan, miből merítette ezt a konok erőt? Eleven vallásos hitéből. Nem az emberek “óhajának” kívánt megfelelni, hanem a belső hangnak, az isteni parancsnak engedelmeskedett: “tartozom az igazsággal annak, aki kéri tőlem, ha olyankor is adtam, amikor nem óhajtották.” Az ateista kommün funkcionáriusa nem akart, s nem is bújt ki a bőréből: eleven, személyes hite ebben a cikkében is tetten érhető.

Ha Fülepnak cikke nem Fülepnak neve alatt jelent volna meg, nem kavart volna ekkora vihart. Pontosabban, ha Fülepnak nem az 1918–1919-es múlttal a háta mögött írta volna meg, akkor sem idézett volna elő ilyen dühös támadást.

⁴⁶⁴ Szabó Dezső előszava Az elsodort falu második kiadásához. Ifjak Szava. 1919. november 30. 2.

A cikk hatása és következményei

Fülep cikkére dühös ellentámadás volt a válasz. A *Gondolat* január 1-i számában Pápua álnéven *Fülep Lajos a toreádor* (sic!) című cikk jelent meg.⁴⁶⁵ Nem tudjuk, hogy ki lapult az álnév mögött, de nyilvánvalóan személyesen ismerte Fülepet, mert az ő szavajárásával *levágó* kritikát emleget. A cikket rossz szándékú, de eszes, tájékozott ember írta. Azzal gyanúsítja Fülepet, hogy bértollnok, zsidóbérenc. Fülep Babitsnak írt főntebb idézett levele egyértelműen cáfolja ezt a rágalmat. Nem a *Nyugat* szerkesztői, hanem Fülep volt a kezdeményező fél, s novemberben is Fülep kereste meg az újrainduló *Nyugatot*, egészen pontosan Fenyő Miksát, a kész cikkel.⁴⁶⁶

Szakmai kérdések helyett Pápua Fülep válasának részleteit teregeti ki, sűrűn potyogtatja magánéletére vonatkozó bennfentes értesüléseit. Ez azt sejteti, hogy Pápua talán nem is Fülep, hanem inkább Erdős Renée ismeretségi körébe tartozhatott. Pápua azt is sérelmezi, hogy a felelősségrevonás helyett, Fülep újra a külügyminisztérium szolgálatába állhatott.

Fülepet nemcsak sajtóbeli, hanem nagyon kézzelfogható támadás is érte. Szabó Dezső darutollas fogdmegekkel naponta kerestette a lakásán, s ezek elől a zaklatások elől menekült el Itáliába külügyi szolgálatba.⁴⁶⁷ Nagy Péter úgy tudja, hogy kritikája megjelenése után Fülep hosszabb ideig nem alhatott otthon, mert a különítményesek vadásztak rá.⁴⁶⁸ A fővárosban több szabadcsapat is önkényeskedett 1919 végén. Ezek a félkatonai alakulatok főleg zsidó érdekeltségi körbe tartozó klubokat, intézményeket támadtak meg. Fülep kritikája *Az elsodort faluról* 1919. december 16-án jelent meg. A külügyminiszter december 25-én kérte fel olaszországi diplomáciai szolgálatra, s ő december végén el is utazott. A darutollasok a közbeeső két hét alatt kereshették. De egyelőre csak logikus feltevés, s nem dokumentumokkal igazolható tény, hogy *közvetlenül* Szabó Dezső állt az akció mögött. A darutollasokkal Fülep nem találkozott, s ha találkozott volna velük, azok nyilván akkor sem nevezték volna meg felbujtójukat. Fülep tehát csak szóbeszédre, vagy megérzésre alapozhatta állítását. Nem lehetetlen, hogy jó volt a megérzése, de nem valószínű, hogy Szabó Dezsőnek ekkora befolyása

⁴⁶⁵ Nem igaz, hogy sajtótámadások érték, mindössze erről az egy cikkről tudunk. Vö. R. P. [Ruffy Péter]: Fülep Lajos nyolcvan éves. In: Fülep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 59.

⁴⁶⁶ Vö. Földi Mihály levele Fülep Lajosnak. In: Fülep Lajos levelezése I. Bp. 1990. 400.

⁴⁶⁷ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 631.

volt. Az *Ifjak Szava* már november 23-án védelmezni kényszerült vezérét⁴⁶⁹, maga Szabó Dezső pedig december 11-én arra panaszkodott, hogy betiltották fő orgánumát, az *Ifjak Szavát*, és a MOVE női osztályának nem tarthatta meg az előadását: tiszavirág életű irodalmi vezérsége a végét járta.⁴⁷⁰

Az viszont durva ferdítés, hogy részben a Szabó Dezső cikk miatt kellett vidéken meghúznia magát.⁴⁷¹

Szabó Dezső is felvette a kesztyűt, íróhoz méltó bosszút állt Fülepen. Gál István figyelt fel rá, hogy Havas tanár alakját az ő vonásaival ruházta fel 1926-ban, a *Segítség!* című nagyregényében.⁴⁷² A maróan gúnyos, gyűlölködésre mindig kapható Szabó Dezső szokatlanul visszafogott, szelíd pasztellképet fest kritikusáról: "...Havas tanár, akibe Párizs, Flórenc, Róma belemérgezték a csak szépségben, csak esztétizálásban, csak kultúrában élés vágyát. Itt tanár már tizenkét év óta. Itt, ahol az uccákat por és trágya fedik, ahol naponta kétszer disznókonda sivít végig a házak közt, ahol vasárnap délután hármonika a zene és ahol a patikusnak irodalmi véleményei vannak! Szenvedélyesen veszi a könyveket, a képeket, a folyóiratokat: elbújtatja közénk életét. És ír, ír a fiókjának tanulmányokat, esztétikai méltatásokat: hogy nagyvárost, tudományt és kultúrát hitessen maga köré. Nem jár sehova, lányra nem néz. Csak ezek közé a titkos tűzű lelkek közé jön el néha, hogy kibeszélhesse könyvekben felszívott lelkét."⁴⁷³ Ez az enyhe irónia talán arra utal, hogy Szabó Dezső megbocsátott Fülepeknek. De ha nem is bocsátott meg, figyelt Fülepre, igazolható, hogy egynémely cikkét olvasta.

⁴⁶⁸ Nagy Péter: Szabó Dezső indulása. Bp. 1958. 126.

⁴⁶⁹ Huzly Imre: Nem adjuk Szabó Dezsőt. *Ifjak Szava*. 1919. november 23. 1.

⁴⁷⁰ M. V.: Szabó Dezső kálváriája a lakásával és a románokkal. Gondolat, 1919. december 11. 21.

⁴⁷¹ Zs. O. [Zsadányi Oszkár]: 25 év emigráció után megszólal Fülep Lajos, a zengővárkonyi református pap, akit nem engedtek katedrához, mert megmaradt kommunistának. In: Fülep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 56.

⁴⁷² Gál István: Jegyzetek Fülep Lajosról. In: G. I.: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. 49.

⁴⁷³ Szabó Dezső: *Segítség!* Püski. Bp. 1997. 225.

ÚJRA DIPLOMÁCIAI SZOLGÁLATBAN, ÚJRA RÓMÁBAN

Fülep 1919. augusztus 6-án érkezett vissza a fővárosba a Nógrád megyei Rétságból, ahol a kommünt átvészelte. Már várta a Külügyminisztérium sajtófőnökének a levele, amely azonnal a minisztériumba rendelte.⁴⁷⁴ Nem tudjuk, hogy ki volt ez a sajtófőnök, mert augusztus 6-a éppen a Friedrich-Csilléry puccs, a jobboldali hatalomátvétel napja. Vajon Fülepet a Friedrich-kormány külügyi sajtófőnöke rendelte be, vagy a korábbi baloldali Peidl-kormányé? Mindenesetre munkába már a jobboldali kormány alatt állt. Hamarosan igazoló eljáráson esett át: “igazoltak; nem kértem róla írást, nem kellett, resteltem volna...”⁴⁷⁵ 1919 őszén a Külügyminisztérium beosztottai két táborra szakadtak, s a két tábor között rendkívül ellenségessé vált a viszony. Azok a diplomaták, akik a kommunizmus alatt eltávoztak, mert nem voltak hajlandók Kun Bélát szolgálni, a diktatúra bukása után visszatértek a Külügyminisztériumba, s megengedhetetlennek tartották, hogy a forradalmak alatt állományban maradt, kompromittálódott kollégáik az ellenforradalmi rendszer szolgálatába szegődjenek. A vezető tisztségekbe azonban a júliusban Kun Béla által elbocsátott, de addig a vörös uralmat szolgáló, és szeptemberben a minisztériumba visszatért diplomaták kerültek. Így fordulhatott elő, hogy az igazoló eljárásokat előíró szeptember 5-i körrendelet leszögezte: “A hivatalban a kommunista rendszer alatt való továbbszolgálás ténye önmagában még egyénileg kifogás tárgyát még (sic!) nem alkothatja, mint ahogy a rendelkezési állapotba vétel vagy a hivatal elhagyása sem tudható be senkinek különös érdemül.”⁴⁷⁶ A “kompromittálódott” tábor gondoskodott arról is, hogy ez az elvi iránymutatás a gyakorlatban is érvényesüljön. A fegyelmi bizottságnak az elnöke, a másodelnöke és a tagjai is olyan személyek voltak, akiket alkalmazott a Tanácsköztársaság.⁴⁷⁷ Ezek után az is érthető, hogy Fülep igazolása miért ment olyan

⁴⁷⁴ Fülep Lajos személyi iratai, életére vonatkozó dokumentumok. A fiumei kormánybiztosi működés és a római kiküldetéssel kapcsolatos iratok. 1918–1920. MTAKK Ms 4592/83.

⁴⁷⁵ MTAKK Ms 4592/83. 1930-ban a Külügyminisztérium ezért nem tudta igazolni Fülep forradalmak alatti működését. Nagyon korrektül azonban hozzátették, hogy az igazoló eljárásról jegyzőkönyvet nem találtak, de nem találtak olyan adatot sem, amely szerint “magatartása kifogás alá esett volna”. Fülepnek a pécsi egyetemi habilitációs kérvényéhez volt szüksége az igazolásra.

⁴⁷⁶ Vö. Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Bp. 1994. 420.

⁴⁷⁷ Vö. Pritz Pál: A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Bp. 1995. 41–42.

simán. Helyzetét az is könnyítette, hogy az igazoló bizottságnak tagja volt Dutka Ákos, Fülep ifjúkori cimborája is.⁴⁷⁸ A bizottság másodelnöke pedig Praznovszky Iván, Fülep közvetlen felettese volt. Illetve dehogyis érthető ez a sima igazolás, hiszen a többi “kompromittálódott” bűne mindössze az volt, hogy bár passzívan, bár tétlenségre ítélve, de Kun Béla tisztviselői maradtak. Egy sem volt azonban köztük, aki Fülephez hasonlóan “vörös” egyetemi professzori állást és különféle írószervezetekben tisztségeket is kapott, s aki ráadásul még a nagy júliusi külügyi tisztogatásokat is megúsza. Más intézményekben az igazoló bizottságok olyan részletkérdésekkel nem bíbelődtek, hogy a “vörös” professzor Assisi Szent Ferencről prelegált. Mások esetében a pusztá tény, hogy kinevezést elfogadták, már elegendő ok volt az állásvesztésre. Fülepnek szerencséje volt, megúsza a számonkérést, de magabiztossága – “igazoltak; nem kértem róla írást, nem kellett, restelltem volna” – aligha indokolt.

Bár augusztus elején sürgősen berendelték, talány, hogy dokumentálhatóan miért csak decembertől volt a Külügyminisztérium sajtóosztályának szerződéses munkatársa. Nem tudjuk mit csinált, miből élt a közbülső időben. Somssich József külügyminiszter 1919. december 25-én bízta meg, hogy utazzék Rómába, s teremtsen kapcsolatot az olasz gazdasági körökkel, segítse elő a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok újrafelvételét. Egyelőre nem tudjuk, hogy Fülepet ki ajánlotta erre a munkára. Somssich előtt ismerősen kellett, hogy csengjen a neve, lévén ő maga is műkedvelő művész: festett, szobrászkodott, kiváló karikatúrákat rajzolt. Baráti körébe tartozott Ambrus Zoltán, Herczeg Ferenc, Bosnyák Zoltán. Herczeg szerint nem is sejtették, hogy ez a bohém, nagyvilági művész egykor tekintélyes diplomata és külügyminiszter lesz.⁴⁷⁹ A “művész” Somssichnak pedig tudnia kellett a művészeti író és kritikus Fülepről, hiszen Fülep Ambrus Zoltán lapjába is írt.

Maga Fülep második olaszországi kiküldetését hányaveti módon azzal magyarázta, hogy szigorú bírálata miatt Szabó Dezső ráuszította a darutollas fogdmegeket, az író “hívei” életre-halálra keresték, barátai ezek elől menekítették Olaszországba.⁴⁸⁰ Elképzelhetetlennek tartom, hogy csupán a darutollasok zaklatása, tehát egy magánügy

⁴⁷⁸ Vö. Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Bp. 1994. 421. Dutka nevét tévesen Dutkának írták, de kétségtelen, hogy róla van szó, mert 1919-ben sajtóelőadóként itt dolgozott.

⁴⁷⁹ Herczeg Ferenc: Emlékezései. A gótikus ház. Bp. 1985. 252.

⁴⁸⁰ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. Bp. 1986. I. 631. Kovács Ákos: Egy Fülep-dokumentum története. Magyar Nemzet, 1985. február 4. 6.

elegendő ok lett volna Fülep újabb olaszországi kiküldetéséhez. A Külügy elsősorban azért küldte Olaszországba Fülepet, mert rá volt szorulva kitűnő olasz kapcsolataira. A diplomáciai életben ekkor vezető szerepet játszó fajvédők – köztük Fülep közvetlen előjárója, Eckhardt Tibor – élharcosai voltak az olasz orientációnak, s szemükben életbe vágó kérdés volt, hogy tengeri kikötőhöz jussunk: az olasz orientáció így kapcsolódott össze Fiume kérdésével.⁴⁸¹ Fülepnél keresve sem találtak volna alkalmasabb személyt e politikai irányvonal képviselőjére. Igaz, hogy az országot megszálló román hadsereg világtörténelmi léptékekkel mérve is példátlan fosztogatásai következtében a román–magyar, és ebből következően a román–magyar–olasz közeledés megghiúsult, s ez pillanatnyilag lehűtötte az olasz–magyar kapcsolatokat is, de súlyos ellentét nem feszült a két ország között, a kapcsolatok bármikor felmelegíthetők voltak. S nekünk erre szükségünk is volt, mert a nagyhatalmak közül Magyarország ekkor csakúgy, mint Fülep egy évvel korábbi diplomáciai küldetése idején, csak az olaszoktól remélhetett támogatást. Fülepet ezért küldték ki. Az ország politikai érdeke nyilván nagyobb súllyal esett a latba, mint az ő magánügye. Kétségtelenül kellett, hogy legyenek támogatói, barátai is a Külügyben, akik felkarolták az ügyét, de az első az ország érdeke volt. Útjára püspöke tudtával és engedélyével, és legmelegebb támogatásával indult: “csak menjen, ez most minden másnál fontosabb.”⁴⁸²

Munkáját Eckhardt Tibor, a külügyi sajtóosztály vezetője irányította és felügyelte. Eckhardt, a későbbi neves kispárti politikus, Gömbös Gyula egyik legközelebbi barátja, ekkor a politikai paletta jobbszélső oldalán foglalt helyet. 1918 decemberében – amikor Fülep az egyre inkább balra sodródó Károlyi-kormány diplomatája – Eckhardt a fajvédő Ébredő Magyarok Egyesületének alapítója és első elnöke. Pár hónappal később a Horthy-féle Nemzeti Hadsereg Fővezérének külügyi referense volt és a titkos Etelközi Szövetség (Ex) alapító tagja. Az áthidalhatatlannak tetsző ideológiai távolság ellenére Eckhardt a legnagyobb elismeréssel szót beosztottja 1920-as diplomáciai működéséről: “először is kitűnő bulletinjeiddel kell foglalkoznom, melyek számba véve a tekintetbe jövő nehézségeket, igazán a legnagyobb elismerésre méltók... Az olasz–

⁴⁸¹ Vö. Pritz Pál: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936). In: Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1995. 200., 202–203.

⁴⁸² Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 73.

magyar komité bámulatos sokoldalúsággal felvetett eszméje bizonyára a legkomolyabb elbírálást igényli.”⁴⁸³ – írta 1920. március 15-én.

Eckhardt, s nyilván más vezető külügyminisztériumi tisztviselők is, megbíztak Fülepen, de volt aki nem tért napirendre politikai pályája látszólagos fordulatán. Ritoók Emma, értesülvén róla, hogy Fülep újra a Külügyminisztériumba került, mozgósította Wolff Károlyt, az Egyesült Keresztény Liga befolyásos alapítóját és ügyvezető elnökét, hogy járjon utána, vajon ez a megbízhatatlan ember együtt sodródott-e vasárnapi barátaival a kommunizmusba. Wolff teljesítette a kérést, de nem tudott Fülepnek ártani, mert “nagyon hatalmas pártfogói” voltak.⁴⁸⁴ Elképzelhető-e, hogy Ritoók Emma információi pontosak? Kik lehettek Fülep pártfogói? A kommün bukása után a tényleges hatalom a háttérből irányító titkos társaságok kezében összpontosult. A legnagyobb, legerősebb irredenta titkos társaság a Szegeden, 1919-ben alakult Etelközi Szövetség (Ex) volt. Befolyásos tagjai közé tartozott egyebek között gr. Ráday Gedeon, Perényi Zsigmond br., Bánffy Miklós és a “szegediek”, köztük Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Gömbös Gyula. A másik nagyhatalmú titkos társaság a fentebb említett Wolf Károly-féle szövetség volt, soraiban egyebek között Teleki Pállal, Bethlen Istvánnal. Az 1922-es választásokon a két szövetségnek vagy hetven tagja került be a parlamentbe.⁴⁸⁵ Ezek a titkos társaságok mindenről tudtak, közvetlenül befolyásolták a kormányzót és a miniszterelnököt, szó szerint élet-halál urai voltak. Az ő akaratuk ellenére Fülep aligha léphetett volna újra diplomáciai szolgálatba. Ebből kifolyólag nem valószínű, de teljességgel nem zárható ki, hogy Fülepnek volt kapcsolata a titkos társaságokhoz. Mai ismereteink szerint ilyen kapocs *lehetett* Göde Lajos szekszárdi lelkész, Fülepnek meghitt, jó barátja az 1920–30-as években. Göde tagja volt az Etelközi Szövetségnek, s 1922-ben a titkos társaság őt szerette volna látni a protestáns táborig lelkész posztján.⁴⁸⁶ Bár Fülep közbenjárt Göde táborig lelkészi kinevezése érdekében Ravasz Lászlónál⁴⁸⁷, ez csak feltevés, mert nem tudjuk, hogy

⁴⁸³ Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratsomó. Az Egyetemi Tanács 1931. február 25-én tartott VI. rendes üléséről felvett jegyzőkönyv. 8.

⁴⁸⁴ Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. Második rész: 1919 március – 1919 vége. 132. OSZK, Fond 473.

⁴⁸⁵ Péter Zadravec titkos naplója. Bp. 1967. 129. skk.

⁴⁸⁶ Péter Zadravec titkos naplója. Bp. 1967. 87.

⁴⁸⁷ Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 166.

Fülep és Göde ismerte-e egymást 1919-ben. Sőt, azt sem tudjuk, hogy Fülep tisztában volt-e barátja titkos társaságbeli tagságával.

Mindenesetre kivételes eset volt, hogy egy “októbrista”, akit a kommunisták is alkalmaztak, s nem is csak diplomáciai pályán, pár hónapra rá az antikommunisták diplomatája legyen. Ráadásul kinevezése előtt kilenc nappal, december 16-án jelent meg gyilkos bírálata Szabó Dezső kurzus-műnek számító regényéről a “nemzetietlen” *Nyugatban*. Akkor egy külügyi állás elnyeréséhez aligha lett volna elégséges ajánlólevél pusztán a kitűnő olasz kapcsolatok megléte. Az ideológiai megbízhatóság legalább akkorát nyomott a latban. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Fülep élete végéig tiszta szívből megvetette az “ébredő magyarok” sötét korszakát.⁴⁸⁸ Tehát nemcsak azt a kérdést kell feltennünk, hogy az “ébredők” miért alkalmazták Fülepet, hanem azt is, hogy Fülep miért szegődött a szolgálatukba? Egészen bizonyos, hogy nem köpönyegforgatásból! Ha köpönyegforgató lett volna, a megváltozott politikai helyzetben nem engedte volna megjelenni nyáron írt Szabó Dezső-cikkét, s főként nem fejelte volna meg az “öngyilkos” bevezetéssel. Inkább a baloldalért dobogott a szíve, de szívvel-lélekkel nem tartozott egyik táborba sem. Nem politikai szekértáborokhoz igazodott, nem politikai érdekek vezérelték: bajba jutott hazáján igyekezett tőle telhetőleg segíteni.

Két forrás szerint is Fülep 1920. április 12-ig, Nemes Albert gróf római követté való kinevezéséig, teljhatalmú megbízottként dolgozott, minden külügyi teendőt maga végzett.⁴⁸⁹ Egy harmadik forrásban viszont ennek némileg ellentmondó adat szerepel. E szerint Rómában már 1919. november 16-án nyílt magyar képviselet, s vezetésére Nemes gróf, volt császári és királyi követ kapott megbízást,⁴⁹⁰ tehát Fülep legfőljebb másodhegedűs volt. Viszont Eckhardt Tibor fentebb hivatkozott április 12-i levelében félreérthetetlenül fogalmaz: arra kéri Fülepet, hogy *eredetileg teljesen önálló hatáskörét* ezentúl legyen szíves Nemes gróf irányításának alávetni.⁴⁹¹ Az ellentmondás megoldása talán az lehet, hogy a gróft 1919 őszén megbízták, de a hivatalos teljhatalmú

⁴⁸⁸ Előszó a Magyar művészet második kiadásához. In: Magyar művészet. Bp. 1971. 9.

⁴⁸⁹ Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudománygyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratsomó. Dr. Fischer Miklós pécsváradai főszolgabíró levele Bozóky Géza rectornak. 1931. február 17. Ld. még: Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 28.

⁴⁹⁰ Vö. In: Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Bp. 1995. 23.

⁴⁹¹ Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 28.

kinevezésére következő év tavaszáig kellett várni. Mindenesetre Fülep minden nehézség ellenére is eredményesen dolgozott, szerkesztette a *L'Ungheria. Rassegna settimanale economica e politica* című lapot, melynek összesen kilenc száma jelent meg. Nehézséget az okozott, hogy Fülepet a "világtörténelem legnagyobb" isiásza ledöntötte lábáról.⁴⁹² Ha leszámítjuk Fülepnek a rá jellemző túlzását, isiással, lázasan lapot szerkeszteni, részben írni, tárgyalni, embert próbáló feladat lehetett. Római lapszerkesztői működése nem maradt titok a hajdani vasárnaposok előtt sem. 1920. május 16-án, Bécsben, Balázs Béla a következőt jegyezte fel naplójában: "Vajon, hogy gondol a "Vasárnapra" a két renegát: Ritoók Emma és Fülep Lajos, aki most Rómában van, a Horthy-kormány propaganda-lapját szerkeszti."⁴⁹³ Valójában csak Ritoók Emma fordult éliesen szembe a forradalommal, Fülep csak immel-ámmal. S Fülep nem is Horthy, hanem hazája propagandistájának szegődött el Rómába. Értékrendje nem nagyon idomult a jobboldali elvárásokhoz, megmaradt függetlennek.

Római tevékenysége idején, 1920 tavaszán, az olasz–magyar kapcsolatok újra megélénkültek. Olaszország nagy mennyiségű hadianyagot szállított Magyarországra, s az angolokkal karöltve a béketárgyalások zárt ülésein is síkra szállt az igazságosabb magyar határokért. A később a békeszerződéshez csatolt, ún. Millerand-féle kísérőlevél, amely elvben lehetővé tette a határok jövőbeni módosítását, a közös olasz–angol kezdeményezésnek köszönhető. A magyar diplomácia tehát eredményesen dolgozott, de arról semmiféle adat, dokumentum nincs a birtokunkban, hogy Fülepnek milyen szerepe volt az olasz–magyar közeledésben. Az azonban bizonyos, hogy az olaszokat újra inkább a világpolitikai helyzet változása fordította felénk. A szovjet–oroszlángi hadszíntér véstesen közeledett Románia felé, s ezért Bukarestnek hirtelenjében megint fontos lett a Róma–Budapest–Bukarest tengely. Az olasz politika pedig kihasználta a lehetőséget, s újra megkísérelte az egy évvel korábban kudarcba fulladt háromoldalú tárgyalásokat felújítani.

Fülep 1920. június 20-ig dolgozott a külügyminisztérium sajtóosztályának előadójaként Rómában, majd hazatért. Szerződését – nem tudjuk, hogy milyen okból –

⁴⁹² Fülep Lajos levelezése IV. Bp. 1998. 421.

⁴⁹³ Balázs Béla: Napló. Magvető Könyvkiadó. Tények és tanúk. Bp. 1982. II. 407–408.

csak október 15-én bontotta fel⁴⁹⁴, s két napra rá, a szeptemberben letett második lelkészképesítő vizsga birtokában, megkezdte lelkészi hivatását egy parányi, különös nevű Tolna megyei faluban: Medinán. Életének új szakaszába lépett.

⁴⁹⁴ Baranya Megyei Levéltár. A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának Iratai: 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó. Az Egyetemi Tanács 1931. január 28-i V. rendes üléséről felvett jegyzőkönyv. 4.

BIBLIOGRÁFIA

Kéziratok

Fülep Lajos kéziratos hagyatéka. MTAK Kézirattára. Ms 4552– Ms 4609.

Szövegkiadások

Fülep Lajos: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Cikkek, tanulmányok 1904–1919. I–II. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket, a bibliográfiát és a névmutatót összeállította Tímár Árpád. A bevezető tanulmányt írta Tőkei Ferenc. Magvető. Bp. 1974.

Fülep Lajos: Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970. Válogatta, szerkesztette, a bibliográfiát és a névmutatót összeállította Tímár Árpád. Magvető. Bp. 1976.

Fülep Lajos: Magyar művészet. Gondolat és írás II. Athenaeum. Bp. 1923.

Fülep Lajos: Magyar művészet. Művészet és világnézet. Corvina Kiadó. Bp. 1971.

Fülep Lajos: Európai művészet és magyar művészet. Bevezette Katona Ádám. Kriterion. Bukarest, 1979.

Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok 1902–1908. Szerkesztette, a jegyzeteket és a névmutatót összeállította Tímár Árpád. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. Bp. 1988.

Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások II. Cikkek, tanulmányok 1909–1916. Szerkesztette, a jegyzeteket és a névmutatót összeállította Tímár Árpád. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet. Bp. 1995.

Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások III. Cikkek, tanulmányok 1917–1930. Szerkesztette, a jegyzeteket és a névmutatót összeállította Tímár Árpád. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet. Bp. 1998.

Fülep Lajos levelezése. I. 1904–1919. Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra. MTAK – MTA MKI. Bp. 1990.

- Fülep Lajos levelezése II. 1920–1930. Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra. MTAK – MTA MKI. Bp. 1992.
- Fülep Lajos levelezése III. 1931–1938. Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra. A névmutatót Nagy Csaba készítette. MTAK – MTA MKI. Bp. 1995.
- Fülep Lajos levelezése IV. 1939–1944. Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra. [A névmutatót Nagy Csaba készítette.] MTAK – MTA MKI. Bp. 1998.
- Fülep Lajos levelezése. V. 1945–1950. Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra. MTA MKI. Bp. 2001.
- Fülep Lajos és Kner Imre levelezése. Összeállította, bevezette és jegyzetelte Sümegi György. A levelek szövegét gondozta Kőhegyi Mihály. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. Gyula, 1990.
- Fülep Lajos levelei Elek Artúrhoz. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Fülep Katalin. Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1990.

Egyéb felhasznált irodalom

- Agárdi László: Egy új történeti regény. Szabó Dezső: Az elsodort falu. Tavasz, 1920. 23. sz. 462–465.
- Ártér. Bajai Kulturális Szemle. 1992/1.
- Babits professzor és a többiek. Pesti Napló, 1919. január 26. 6.
- Babits Mihály: Az egyetlen verseskönyv. Nyugat, 1919. november. 14–15. sz. 1000.
- A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920. Szerk. Téglás János. Bp. Universitas Kiadó. 1996.
- Babits Mihály: “Itt a halk és komoly beszéd ideje”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk. Téglás János. Celldömölk, Pazu–Westermann Könyvkiadó Kft. 1997.
- Babits és a Petőfi Társaság. [Bp.] Tótfalusi Tannyomda. 1997.
- Babus Antal: Miért választotta Fülep Lajos a magyar falut a világvárosok helyett? Kortárs, 1990/2. 94–113.
- Babus Antal: Dosztojevszkij szerepe Fülep Lajos világképének alakulásában. Irodalomtörténet, 1999/1. 30–47.

- Babus Antal: Németh László és Fülep Lajos barátsága és elhidegülése. Szárszó Budapesten. Előadások Németh László életművéről 1999. szeptember 25-én. Püski – Szárszó Baráti Kör. Bp. 2000. 75–93.
- B. B. [Balassa Béla]: Lesznai Anna versei. “Édenkert”. Világ, 1918. december 29. 12.
- Balázs Béla: Napló. Magvető Könyvkiadó. Tények és tanúk. Bp. 1982. I–II.
- Bálint Aladár: Szabó Dezső: Az elsodort falu. *Corvina*. 1919. július 20. In: “Mindenkijukra készül...” IV. Bp. 1967. 640–642.
- Bandholtz, H. H.: Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon. Magyar világ Kiadó, 1993.
- Barta János: Babits Mihály egyetemi előadásai. Irodalomtörténet, 1961/1. 42–58.
- Barta Lajos: Írók, költők a forradalom szolgálatában. In: Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől. Bp. 1978. 445–457.
- Basch Lóránt: Mester és tanítvány. Kortárs, 1966/2. 293–304.
- Benedek Marcell: Naplómát olvasom. Bp. 1965.
- Berde Mária: Levél a szerkesztőhöz. Református Szemle. 1920. március 15. 38–39.
- Beszélgetés Lesznai Annával. In: Irodalmi Múzeum 1. Emlékezések. Bp. 1967.
- Bodor Aladár: Szabó Dezső: Az elsodort falu. Nemzeti Újság, 1919. október 2. 1.
- Bodor Aladár: Szabó Dezső magyarságáról. Gondolat, 1919. október 5. 7–9.
- Bohuniczky Szeffi: Emlékezés Szabó Dezsőre. Irodalomtörténet. 1958/1. 77–107.
- Bogdán Gyula: “Elsodort falu.” Őrálló, 1920. február. 8.
- A bolsevizmus Magyarországon. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Bp. Franklin–Társulat, 1921.
- Borsányi György: Kun Béla. Bp. 1979.
- Borsányi György: Zsidók a munkásmozgalomban. Világosság, 1992/2. 145–151.
- Böloni György: Az igazi Ady. Bp. 1978.
- Böloni György: Vörös Lobogó. In: Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Bp. 1959. 35–45.
- Brisits Frigyes: Szabó Dezső: Az elsodort falu. Katholikus Szemle, 1920. március. 34. köt. III. füzet. 179–183.
- Brutalítások a reformátusokkal szemben. Nemzeti Újság, 1919. október 4. 3.
- Budapesti cím- és lakásjegyzék. Bp. 1916.

- Budapesti Kálvin-téri Egyházközség: Házassági anyakönyv 1916–1923. április 2.
- A Budapesti Tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény. Tankönyvkiadó. Bp. [1959.]
- Charmant Oszkár: Az októberi forradalom után. Új Magyar Szemle. 1920. november. 1. sz. 1–7.
- Cholnoky László: Elsodort falu. Pesti Futár. 1919. november 28. 12–14.
- Csanak Dóra, F.: Fülep Lajos kéziratos hagyatéka. Katalógus. Bp. MTAK Könyvtára. 1984.
- Csanak Dóra, F.: Fülep Lajos az első világháború éveiben. In: Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréről Németh Lajos 60. születésnapjára Bp. 1989. 224–231.
- [Császár Elemér] r. r.: A pusztuló falu regénye. Budapesti Szemle. 1919. aug.-szept. 234–240.
- Csatlakozások a Nemzeti Tanácshoz. Világ, 1918. október 29. 5.
- Czine Mihály: Móricz Zsigmond a forradalmakban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1959/2. 217–233.
- Dévényi Iván: Tihanyi. A művészet kiskönyvtára 29. Bp. 1968.
- Dobai Ádám: Fülep Lajos bajai évei. Dunatáj, 1982. március. V. évf. 1. sz. 25–37.
- Dutka Ákos: Kun Bélára emlékezem. In: Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Bp. 1959. 47–55.
- Dutka Mária dr.: A “Vasárnap” és Arnold Hauser. Magyar Nemzet, 1969. augusztus 3. 14.
- Egyházi törvények a magyarországi református egyházban. Bp. 1906.
- Éles Csaba: Északfokok. Fülep Lajos és Lukács György pályakezdésének érintkezési pontjai. Alföld, 1985/4. 34–45.
- Engel József: A házasság felbontása a Forradalmi Kormányzótanács új rendelete szerint. In: Proletárjog. 1919. június 7. 1. évf. 6. sz. 43–45.
- Engel Zsigmond: A kommunista állam családjoga. In: Proletárjog, 1919. március 29. 1. évf. 1. sz. 5–6.
- Eörsi István: Életrajz magnószalagon 2. (Interjú Lukács Györggyel) Új Symposion, 1981. szeptember. 316–327.
- Erdős Renée: Emlékeim. Bp. 1931.

- Erdős Renée: [Különös önéletrajz]. [Napló] [1945 után]. PIM V. 2160/152.
- Fehéri Armand: A vesztegető forradalom. Politikusok, írók és hírlapírók az országpusztítók zsoldjában. Kertész József könyvnyomdája, Budapest. Cenzurat: Moldovan. É. n.
- Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig. Emlékeim. Bp. 1990.
- Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. I–II. Bp. 1986.
- Fodor András: A Kollégium. Napló, 1947–1950. Bp. 1991.
- A forradalmi kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Bp. 1986.
- Földi Mihály: Tudomány és tudományegyetem. Pesti Napló, 1918. november 17. 17.
- Fülep Lajos emlékkönyv. Cikkek, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és a bibliográfiát összeállította: Tímár Árpád. Bp. 1985.
- Gál István: Jegyzetek Fülep Lajosról. Jelenkor, 1971/3. 226–230.
- Gál István: Babits a világbékéért. In: G. I.: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. 139–173.
- Gecsényi Lajos: Dr. Bólyai (Bettelheim) Ernő (1888–1959). Borsodi Szemle, 1974/2. 75–84.
- Gellért Oszkár: Kortársaim. Bp. 1954.
- Gerelyes Ede: A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában (1918–1919). Tanulmány és dokumentumkötet. Bp. 1967.
- Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Bp. 1979.
- Gesztesi Gyula: Magyarország integritása és az entente. Kik akarnak bennünket feldarabolni? VI. Új Nemzedék, 1919. január 4. 5–7.
- Göndör Ferenc: Garázdálkodásom a diktatúrában. Bp. 1919.
- Göndör Ferenc: Vallomások könyve. Wien. 1922.
- Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. Bp. 1992. I–II.
- Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Bp. 1992.
- Gulyás Pál Magyar írói álnév lexikon. Bp. 1978.
- A gyilkos. Egyenlőség, 1921. február 5. 2.
- Győri Szabó Róbert: A kommunista párt és a zsidóság. Windsor Kiadó. 1997.
- Halasi Andor: Előszó. In: Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról. Bp. 1959. 7–22.
- Halasi Andor: Irodalom és kritika. Bp. 1955.

- Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete. I. Bp. 1968.
- Harsányi Kálmán: Az elsodort falu. Szabó Dezső regénye (1920). In: H. K.: Emberek, írások, problémák. Cikkek, elmélgedések és tanulmányok. Bp. 1929. 106–121.
- Hatvany Lajos: Egy hónap története. In: Esztendő. 1918. december. 1–167.
- Hatvany Lajos: Tudomány és vidéke (A kultuszminisztérium figyelmébe). Pesti Napló, 1919. január 16. 4.
- Hatvany Lajos: Magyar fűzfatudósok. Pesti Napló, 1917. április 27–28. 1–4.; 1–3.
- Hauser Arnold: Találkozásaim Lukács Györggyel. Bp. 1978.
- Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a XX. századi Magyarországon. Bp. 1986. I.
- Herczeg Ferenc: Emlékezései. A gótikus ház. Bp. 1985.
- Huzly Imre: Nem adjuk Szabó Dezsőt. Ifjak Szava. 1919. november 23. 1.
- Illyés Gyula: Beatrice apródjai. Bp. 1981.
- Illyés Gyula: Az eligazító. Fülep Lajos. Élet és Irodalom, 1975. február 8. 1–3.
- Így látták a kortársak. Magyar költők, publicisták a Nagy Októberről. 1917–1919. Bp. 1977.
- Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Bp. 1994.
- Jankovich Sándor: Az egyház a tanácsköztársaság idején II. In: Katolikus Szemle. Róma, 1969/2. 121–131.
- Jászi Oszkár: A szellemi munka értéke és értékeltetése. Szabadgondolat, 1918. május. 3. sz. 1–4.
- Jászi Oszkár: Szerkesztői üzenetek. Világ, 1918. június 18. 15.
- Jászi Oszkár: Az archimedesi pont. Világ, 1919. február 2. 1.
- Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Cluj–Kolozsvár. 1921.
- Jászi Oszkár: Magyar Kálvária – Magyar Föltámadás. Két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Magyar Hírlap Könyvek. 1989.
- Jászi Oszkár: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Bp. 1989.
- Jászi Oszkár bibliográfia. Szerkesztette: Gyurgyák János, Litván György. Bp. 1991.
- Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Bp. 2001.

- Jauss, H. R.: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Bp. 1997.
- József Farkas: Álmodások és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéskörrel a Monarchia felbomlása idején. Bp. 2001.
- József Farkas: “Rohanunk a forradalomba”. A magyar irodalom eszmélése 1914–1919. Bp. 1969.
- József Farkas: Gondolatok a Tanácsköztársaság irodalmáról II. Irodalomtörténeti Közlemények, 1959/3–4. 369–387.
- Juhász Ferencné: Bródy Sándor. Bp. 1971.
- Juhász Gyula: Szabó Dezsőhöz. Délmagyarország, 1919. szeptember 28. In: J. Gy. összes művei 6. Bp. 1969. 239–241.
- Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története. Cserépfalvi. 1945.
- Kállay Miklós: Az elsodort falu. Szabó Dezső regénye. Kis Krónika. 1. évf. 1. sz. 1919. szeptember 23. 15.
- Karádi Éva: Fülep Lajos két világháború közötti pályaképe. In: A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között. Bp. 1983.
- Karádi Éva: Lukács, Fülep és a magyar szellemtudományi iskola. Magyar Filozófiai Szemle, 1985/1–2. 1–55.
- Karádi Éva: A budapesti Lukács-kör és a heidelbergi Max Weber-kör. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Bp. 1984.
- Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Bp. 1977.
- Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Szerkesztette Litván György. Bp. 1978.
- K. I. [Kárpáti Aurél]: Lesznai Anna: Édenkert. Élet, 1918. november 17. 1085.
- Kassák Lajos: Csavargók, alkotók. Bp. 1975.
- Kassák Lajos: Egy ember élete I–II. Bp. 1983.
- Kassák Lajos tevékenységéről a proletárdiktatúrában. In: Visszaemlékezések 1919-ről. Bp. 1989.
- Katona Ádám: A pályakezdő Fülep Lajos. Korunk, 1979/3. 191–195.
- Kázmér Ernő: Két poétaasszony. I. Lesznai Anna: Édenkert. A Hét, 1918. 46. sz. 719–720.
- Kelemen János: Fülep Croce-kritikája. Pro Philosophia Füzetek. Veszprém, 1997. I-II. 39–50.

- Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bp. 1913. V.
- Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp. 1939.
- Kiss Endre: Nietzsche századelőnk filozófiai életében – különös tekintettel Fülep Lajosra és Prohászka Ottokárra. In: A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Bp. 1977.
- Kónya István: Az 1918–19-es forradalmak és a magyar református egyház. Alföld, 1969/7. 54–61.
- Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: Studia et Acta Ecclesiastica V. kötet. (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.) Bp. 1983. 271–294.
- Kosztolányi Dezső: Szabó Dezső. In: K. D.: Egy ég alatt. Bp. 1977. 280–285.
- Kovács Ákos: Egy Fülep-dokumentum története. Magyar Nemzet, 1985. február 4. 6.
- Kozma Miklós: Az összeomlás. 1918–1919. Az Athenaeum R.-T. kiadása. [1933.]
- Közlemények az Evangéliumi Leánydiákszövetség munkájából. 1915–1918. évf.
- Krúdy Gyula: A bolsi. In: A tegnapok ködlovagjai. Tevan. 1925. 53–65.
- Lackó Miklós: “Az emberivé egyetemesült nemzeti remeg a sorsáért”. Fülep Lajos helye a magyar szellemi életben. Jelenkor, 1985/4. 361–370.
- Lackó Miklós: Tolnay Károly és szellemi kapcsolatai. In: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945. Bp. 1994. 67–96.
- Lackó Miklós: “Az összféra – a közvetlen valóság-átélés világa”. Fülep Lajos és Tolnay Károly szellemi kapcsolata. Kritika, 1995/1. 3–5.
- Lackó Miklós: Kerényi Károly és Fülep Lajos a mitológiáról. Kritika, 1997/1. 38–40.
- Lakatos Kálmán: Acképvázlat Fülep Lajosról. Valóság, 1964/10. 15–24.
- Lendvai István: A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok. Bp. 1921.
- Lengyel József: Visegrádi utca. Bp. 1968.
- Lovász Márton: Az én tragédiám. Az Ember, 1919. március 4. 7–8.
- Lőrincz Ernő: Fülep Lajos. Alföld, 1967/2. 73–78.
- Lőrincz Ernő: Fülep Lajos és a “Bécsi Iskola”. In: Fülep Lajos emlékkönyv. Cikkek, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról. Bp. 1985. 311–321.
- Lőrincz Ernő: Világnézeti determinizmus és preformálás. (Részlet Fülep Lajos művészettörténet-filozófiája ismertetéséből) A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000. 479–490.

- Lukács, Georg: Anna Lessnais neue Gedichte. Pester Lloyd, 1918. november 29. 2–4.
Magyarul: Lukács György: Lesznai Anna új versei. In: Magyar irodalom – magyar kultúra. Bp. 1970. 137–142.
- Lukács György levelezése (1902–1917). Bp. 1981.
- Lukács György: Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919. Bp. 1987.
- Ma. Irodalmi és képzőművészeti folyóirat. III. évf. 10. szám.
- Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerkesztő: Szijj Jolán.
Szerkesztette: Ravasz István. Petit Real Könyvkiadó, Bp. 2000.
- Magyarország története tíz kötetben 7/2. 1890–1918. Főszerkesztő Hanák Péter.
Szerkesztő Mucsi Ferenc. Bp. 1978.
- Magyarország története tíz kötetben 8/1. 1918–1919 1919–1945. Főszerkesztő Ránki György. Bp. 1978.
- Magyarország történeti kronológiája. III. kötet 1848–1944. Főszerkesztő Benda Kálmán. Bp. 1983.
- A magyar protestantizmus 1918–1948. Bp. 1987.
- Márfai Molnár László: Jelentés a dialógus nyomán. Tanulmányok a fiatal Fülep Lajos írásairól. Bp. 2001.
- Marosi Ernő: Fülep Lajos és a nemzeti művészet. Jelenkor, 1985/3. 257–261.
- “Martirjaink”. Az “őszirózsás” forradalom és a proletárdiktatúra áldozatainak meggyilkolása, lelki és testi megkínzása. Szerkesztette: Olyszói Gabányi János. (Az 1922-es kiadás hasonmás kiadása) Bp. 2000.
- Marx, Karl és Engels, Friedrich művei. Bp. 1957–1988. 4. kötet.
- Máté Zsuzsanna: “Szép eszéről, szép lelkéről...” Tanulmányok a fiatal Fülep Lajosról és művészetfilozófiájáról. JGYTF Kiadó, Szeged. 1995.
- Mátrai László: A két világháború közötti korszak esztétikájáról. Művészettörténeti Értesítő, 1973. 2. sz. 121–123.
- Megváltó viharban. Az 1918–1919-es magyar forradalmak irodalmából. Bp. 1979.
- “Mindenki ujakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). II. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: József Farkas. Bp. 1962.

- “Mindenki ujakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). II. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: József Farkas. IV. Bp. 1967.
- Molnár Antal: Emlékezés a Vasárnapi Társaságra. Irodalomtörténet. 1978/2. 489–490.
- Molter Károly: Szabó Dezső: Az elsodort falu. Zord Idő, 1919. október 16. 124–125.
- Móricz Virág: Apám regénye. Bp. 1963.
- Móricz Zsigmond: Erkölcsei sarkantyú. (Tanulmányok II). Bp. 1982.
- Móricz Zsigmond nyilatkozik. Az Est, 1919. november 20. 6.
- M. V.: Szabó Dezső kálváriája a lakásával és a románokkal. Gondolat, 1919. december 11. 19–21.
- Nagy János: A politika mögül. Egy jubileum után. Nyugat, 1917. november 15. 839.
- Nagy László, S.: Lustig Géza könyvei. Erdélyi Szemle, 1918. október 27– november 3. 75.
- Nagy Péter: Szabó Dezső indulása. Bp. 1958.
- Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1979.
- Nagy Zsuzsa, L.: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965.
- Nagy Zsuzsa, L.: Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben. Történelmi Szemle. 1965. VIII. évf. 2–3. sz. 256–273.
- Németh Ferenc: A Fülep család Becskereken. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 1997.
- Németh Lajos: Gondolatok Fülep Lajos munkásságáról. Művészettörténeti Értesítő, 1965/3. 173–178.
- Németh Lajos: Fülep Lajos. Literatúra, 1974/4. 31–46.
- Németh Lajos: Fülep Lajos művészetfilozófiája. Jelenkor, 1975/7. 631–634.
- Németh László: Írók, akik nem beszélnek egymásról. Németh László Szabó Dezsőről. In: “A szellem: rendező nyugtalanság” Beszélgetések Németh Lászlóval. Argumentum Kiadó. Bp. 1992.
- Novák Zoltán: A Vasárnap Társaság. Bp. 1979.
- Ormos Mária: Padovatól Trianonig 1918–1920. Bp. 1983.
- Palasovszky Ödön: Az elsodort falu. I–II. Ifjak Szava. 1919. november 30. 13–14.; Karácsony. 7–8. szám. 27–29.
- Pápua: Fülep Lajos a toreádor. Gondolat, 1920. január 8. 9–10.

- A Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai.
Baranya Megyei Levéltár. 649/1931/32. In: 873/1931/32. sz. iratcsomó.
- Perneczky Géza: Egy magyar művészetfilozófus. Vázlat a nyolcvanöt esztendő Fülep Lajosról. Magyar Filozófiai Szemle, 1970/3–4. 621–655.
- Perneczky Géza: Kis magyar epilógus. Fülep Lajos és a Magyar művészet. Holmi, 1995/1. 18–31.
- Pesti Ernő: Móricz Zsigmond bibliográfia. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1979.
- Pilinszky János: Szög és olaj. Bp. 1982.
- Pölöskei Ferenc: A rejtélyes Tisza-gyilkosság. Bp. 1988.
- Pritz Pál: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936). In: P. P.: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Bp. 1995.
- Pritz Pál: A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: P. P.: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Bp. 1995.
- Prohászka Ottokár: Összegyűjtött munkái XXIII. kötet. Bp. 1929.
- Raab Andor: Szabó Dezső zsidótükre. Mese a magyar faj hullásáról és a zsidó honfoglalásról. Múlt és Jövő, 1919. 6. sz. 4–5.
- Raffay Ernő: Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok. Bp. 1987.
- Ravasz László: Emlékezéseim. Bp. 1992.
- Rényi Edit: Lesznai Anna – Édenkert. Thalia, 1919. 1. év. 1. sz. 49–50.
- Révész Béla: Titkos följegyzéseimből. Nyugat, 1923. 11–12. sz. 741–742.
- Rippl-Rónai József emlékezései. – Beck Ö. Fülöp emlékezései. Bp. 1957.
- Ritoók Emma visszaemlékezései. Évek és emberek. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 473.
- Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. In: Romsics: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Bp. 1996.
- [Ruffy Péter]: Fülep Lajos nyolcvanéves. Magyar Nemzet, 1965. január 23.
- Русанов, Г. А.: Поездка в Ясную Поляну. 1883. augusztus 24–25-i feljegyzés. In: Л. Н. Толстой: Собрание сочинений. ИДЦК. Москва. CD-változat.
- Safarevics, Igor: Két út egy szakadékba. Hitel, 1993. július. 49–74.
- A Sajtódirektórium 1919. június 3-i ülésének jegyzőkönyve. Magyar Országos Levéltár. VKM iratai. K 807.

- Schöpflin Aladár: Irodalom és művészet. Vasárnapi Újság. 1919. november 2. 29. szám. 340.
- Sipos Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. Bp. 1976.
- Solyomossy László: Szabó Dezső: Az elsodort falu. Ifjak Szava, 1919. november 23. 12.
- Steiger Kornél: Filozófiai kislexikon. Fiesta–Saxum. 1999.
- Sümegei György: Fülep Lajos tiszteletes úr Baján. Forrás, 1985/1. 64–73.
- Szaákh András [Laczkó Géza]: Szabó Dezső az életben és az irodalomban. Auróra, 1920. január 1. 3–4.
- Szabó Dezső: A jövő felé. In: Ifjak Szava. 1919. november 16. 3–4.
- Szabó Dezső előszava Az elsodort falu második kiadásához. Ifjak Szava. 1919. november 30. 6. sz. 2–5.
- Szabó Dezső vallomása. Gondolat, 1920. április 1. 5.
- Szabó Dezső az “egész ember”. – Ezreket kapott a vörösöktől. Pesti Élet, 1920. szeptember 21. 2.
- Szabó Dezső: Levél az ifjúsághoz. Élet és Irodalom, 1923. április 25. I. évf. 2. sz. 41.
- Szabó Dezső: Az egész látóhatár. I–II. Püski. Bp. 1991.
- Szabó Dezső: Segítség! Püski. Bp. 1997.
- Szabó László, dr.: A bolsevizmus Magyarországon. (A proletárdiktatúra okmányaiából) Bp. 1919.
- Szabó László: Doberdo, Isonzo, Tirol. Bp. 1980.
- Szabó Dezső: Visszatekintés egy elmúlt harcra. Protestáns Szemle, 1920. 1–10. sz. füzet. 45.
- Szabó Dezső szeretetteljes pogromot hirdet. Pesti Élet, 1919. szeptember 13. 3.
- [Szász Károly, Szemerjai] “-ly”.: “Az elsodort falu”. Uránia, 1919. április-december. 4–12. sz. 87–90.
- Szász Zoltán: III. emelet 12. Emlékeim a bolsevista és Markó-utcai fogházból. Bp. 1927.
- A század nagy tanúi. Bp. 1978.
- Szentimrei Jenő: Szabó Dezső: Az elsodort falu. Erdélyi Szemle, 1919. november 2. 586.
- Szerdahelyi István: Lukács György. Bp. 1988.
- Szőcs Zoltán: Szabó Dezső életének áttekintő kronológiája. Hunnia, 1991. március 25.

- Dr. Szőnyi Hugó: Tíz nap a jugoszláv Fiumében. *Az Ember*, 1918. december 17.
- Takáts Gyula: A láttatás tudósa. *Jelenkor*, 1975/7. 635–641.
- Tanúságtevők. *Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől*. Bp. 1978.
- A Társaság, 1919-es számai.
- Térffy Gyula: A házasságkötések megkönnyítése. *Proletárjog*. 1919. július 5. 65.
- Tervezet a házassági jogról. *Proletárjog*, 1919. április 26. 1. évf. 5. sz. 38–40.
- Timár Árpád: A műkritikától a művészetfilozófiáig. Fülep Lajos Rippl-Rónairól. In: *Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréről Németh Lajos 60. születésnapjára* Bp. 1989. 208–213.
- Tormay Cecile: *Bujdosó könyv*. Tormay Cecile művei VI–VI. Bp. 1939.
- Tudományos ülészak Fülep Lajos születésének századik évfordulójára. *Dunántúli Dolgozatok (E) Művészettörténeti sorozat*. Pécs, 1986.
- Tüskés Tibor: *Kedves Profeszor Úr. Írások Fülep Lajosról*. Pannónia Könyvek. Pécs, 1995.
- Új tanárok az egyetemen. *Vörös Újság*, 1919. április 9. 6.
- Újhelyi Nándor: *Ha szabad megjegyezni*. *Új Nemzedék*, 1919. febr. 9. 17.
- Ungvári Tamás: *Adalékok Babits Mihály pályakezdéséhez (1918–1919)*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1959/2. 235–250.
- Vajda Kornél: Fülep Lajos. In: *Fülep Lajos. Tudós tanárok – tanár tudósok*. Bp. [2001.] 5–38.
- Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok). *Szellemi Termékek Országos Tanácsa iratai. 1919. Írói Direktórium iratai*. Magyar Országos Levéltár.
- Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Szegedi Nyomda. 1993.
- A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Bp. 1980.
- Vekerdi László: *A fiatal Fülep*. *Valóság*, 1974/4. 9–25.
- Vekerdi László: *A korprobléma Fülep Lajos írásaiban*. *Jelenkor*, 1975/8. 755–758.
- Vészi Magit: Lesznai Anna: *Édenkert*. *Pesti Napló*, 1919. január 2. 3–5.
- Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Bp. 1979.
- Világ*, 1918–1919-es számai.

Vörös Könyv 1919. Antológia Kiadó. Lakitelek, 1993.

Vörös Lobogó, 1919-es számai.

Zadravecz István: Péter Zadravecz titkos naplója. Bp. 1967.

Zs. O. [Zsadányi Oszkár]: 25 év emigráció után megszólal Fülep Lajos, a zengővárkonyi református pap, akit nem engedtek katedrához, mert megmaradt kommunistának. Új Dunántúl, 1945. szeptember 23. II. évf. 211. sz. 4.

TARTALOMJEGYZÉK

AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOMBAN	4
Kiáltvány a magyar intelligenciához	5
<i>A kiáltvány születése</i>	9
<i>A Duna-menti népek konföderációja</i>	11
<i>Nemzetiek és nemzetköziek</i>	14
<i>Pacifizmus</i>	15
<i>Hatás és utóhatás</i>	16
A Károlyi-kormány diplomatája	18
Fiumében	18
Rómában	23
<i>Interjú a Corriere della Seraban</i>	26
<i>Az olasz–magyar konföderáció terve</i>	29
A diplomáciai út mérlege	33
Vegyes megjegyzések az októbrista időszakhoz	37
A TANÁCSKÖZTÁRSASÁGBAN	41
A Külügyminisztériumban	41
Az irodalmi élet irányítói között	44
<i>A Kataszteri Bizottságban</i>	46
<i>Az Írók Szakszervezetében</i>	51
<i>Az Írói Direktóriumban és az Írói Választmányban</i>	52
<i>A Szellemi Termékek Országos Tanácsában</i>	59
Kritikusi működése	61
<i>Az arckép a festőjéről</i>	61
<i>Lesznai Anna: Édenkert</i>	64
<i>Magyar könyv a keresztyénségről</i>	67
<i>Megint plágium</i>	72
Egyetemi tanársága	75
Válása Erdős Renée-től	83
Második házassága	90
Református lelkészként a Tanácsköztársaságban	95
Számvetés a proletárdiktatúrával	98
1919 ELLENFORRADALMI ŐSZÉN	102
AZ ELSODORT FALURÓL	108
A kritika keletkezési és megjelenési körülményei	108

A regény kritikája	118
<i>Egymásmellettség – folyamatosság</i>	118
<i>Stilisztikai kifogások</i>	121
Fülep cikke <i>Az elsodort falu</i> recepciójának tükrében	125
Jobboldali kritika	125
<i>Szabó Dezső hívei</i>	125
<i>Hivatalos, akadémikus tábor</i>	127
<i>Konzervatív kritika</i>	129
Baloldali kritika	131
A nyugatosok véleménye	134
A történelmi egyházak szemszögéből	136
<i>Katolikus szemmel</i>	136
<i>Református nézőpont</i>	137
Táboron kívüliek	138
A cikk hatása és következményei	141
ÚJRA DIPLOMÁCIAI SZOLGÁLATBAN, ÚJRA RÓMÁBAN	143
BIBLIOGRÁFIA	150
TARTALOMJEGYZÉK	164